

ISSN 2147-1673

ASIA MINOR STUDIES

(INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES)

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile
Özlem Muraz Budak

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler
Abdullah Bayındır

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde Bölgedeki
Türkmen Faaliyetleri
Sedat Bilinir

Prototürk Kültürünün Işığında Nahçıvanın Tunc Çağı Seramikleri
Toğrul Halilov

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney
Murat Özkan

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran
Sevda Özkaya

Çevrenin Gözünden Bir Sultanın Portresi; Yıldırım Bayezid
Selcen Özyurt Ulutaş

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında "Hırsızlık" Suçları ve Failleri
(R.1329 / 1913-1914)
Fatih Öztop-Demet Karasu

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme)
Züleyha Ustaoglu

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni bir kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu,
1870- 1890, (Çeviri)
Aysel Erdoğan

Cilt/ Volume:5

Sayı / Issue:10

Temmuz/July 2017

www.asiaminorstudies.com

ISSN 2147-1673

(e-ISSN 2148-9858)

ASIA MINOR STUDIES

(Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi)

Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayınlanır

Cilt/ Volume:5

Sayı / Issue:10

Temmuz/July 2017

KİLİS 2017

Tarandığı İndeksler ve Veri Tabanları Indexes & Databases

Index Ebscohost
<http://www.ebscohost.com/>

Index Copernicus International (ICI)
<http://journals.indexcopernicus.com>

Directory of Research Journals Indexing
<http://www.drji.org>

Central and Eastern European Online
Library (CEEOL)
<http://www.ceeol.com/>

Academia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
<http://asosindex.com/journal>

Akademik Türk Dergileri İndeksi
<http://www.akademikdizin.com/>

Bilimsel Yayın İndeksi
<http://www.arastirmax.com/>

ASIA MINOR STUDIES

ISSN 2147-1673

<u>Sahibi / Publisher</u>	<u>Danışma Kurulu / Advisory Board</u>
Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Prof. Dr. Hilmi BAYRAKTAR (Gaziantep Üniversitesi)
<u>Editörler / Editors</u>	Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Prof. Dr. Nurullah ÇETİN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Üniversitesi)
<u>Yayın Kurulu / Editorial Board</u>	Prof. Dr. Hülya ARSLAN-EROL (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Prof. Dr. Birsal KARAKOÇ (Uppsala Üniversitesi-İsveç)
Doç. Dr. Abdurrahman BOZKURT (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet EROL (Gaziantep Üniversitesi)	Doç. Dr. Katerina POSOHOVA (V.I.Vernadsky Crimean Federal Universitesi- Ukrayna)
Doç. Dr. Ozan YILMAZ (Sakarya Üniversitesi)	Doç. Dr. Fatih Mehmet SANCAKTAR (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Murat FİDAN (Kastamonu Üniversitesi)	Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)	Prof. Dr. Adalet TAHİRZADE (Bakü Avrasya Üniversitesi-Azerbaycan)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞLULARI (Gaziantep Üniversitesi)	Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi)
<u>Dil Danışmanı / Language Advisory</u>	Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES (Klaipeda Üniversitesi-Litvanya)
Yrd. Doç. Dr. İsmail PEHLİVAN (Rusça)	
Okt.Abdil Celal YAŞAMALI (İngilizce)	
Okt.Emrah PAKSOY (İngilizce)	
Arş. Gör. Tuğba BİLVEREN (Türkçe)	
<u>Yayın Sekreteri (Secretary)</u>	
Öğr. Gör. Dr. Halil UZUN	
Öğr. Gör. Dr. Armağan ZÖHRE	
<u>Adres / Address</u> Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY) Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12 Fax: +90 (0348) 822 23 51 E-mail: asiaminorstudies@hotmail.com Web: www. asiaminorstudies.com	

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Metin AKİS
(Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet ALPARGU
(Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Zeynel ÖZLÜ
(Gaziantep Üniversitesi)

Prof. Dr. Orhan DOĞAN
(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)

Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK
(Sakarya Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Abdulah BAKIR
(Süleyman Demirel Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Murat FİDAN
(Kastamonu Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Ali GÜRSEL
(Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. İbrahim İSTEK
(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Yakup KARATAŞ
(Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Saim Çağrı KOCAKAPLAN
(Marmara Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Metin KOPAR
(Adıyaman Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. İsmail PEHLİVAN
(Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Yunus Emre TANSU
(Gaziantep Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Muhammet YAZICI
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Ragıp YILMAZ
(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Dr. Eylem TEKEMEN ALTINTAŞ
(Abant İzzet Baysal Üniversitesi)

Yasal Sorumluluk/ Legal Responsibility

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.
The authors are responsible for the contents of their papers.

EDİTÖRLERDEN

Saygıdeğer Asia Minor Studies Dergisi okuyucuları, yeni bir sayımızla karşınızda olmanın mutluluğunu yaşamaktayız. Dergimiz bu sayısı ile yayın hayatının Beşinci yılına girerken ikisi özel olmak üzere on ikinci sayısını yayınlamaktadır. Bu sayımızda dokuz özgün çalışma ve bir çeviri yazısı yer almaktadır.

Asia Minor Studies dergisi başta Ulakbilim Dergipark üyeliği olmak üzere ulusal ve uluslararası yedi veri tabanı tarafından indekslenmekte ve her geçen süre bilim dünyasındaki yerini ve önemi artırmaktadır. Dergimizde yer alan tüm makalelere DOI numarası verilmektedir. Bu bakımdan da mutluyuz ve gururluyuz. Bu vesile ile dergimizin gelişimine katkıda bulunan akademisyen ve araştırmacılar ile emeği geçen dostlarımıza şükranlarımızı sunuyoruz.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

TARİH/HISTORY

TANZİMAT DÖNEMİNDE AYINTAB'TA AİLE/ *Family In Aintab In The Tanzimat Period*

Özlem Muraz Budak 1-26

SELÇUKLULARDA TAHT MÜCADELELERİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER/ *The Factors Affecting Struggles for the Throne in the Seljuk State*

Abdulah BAYINDIR.....27-39

MİRDÂSÎ DEVLETİ'NİN BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE TÂBÎ HALE GETİRİLMESİ SÜRECİNDE BÖLGEDEKİ TÜRKMEN FAALİYETLERİ / *Turkmen Activities in The Region During The Process of Subjecting The Mirdasi State to The Great Seljuk State*

Sedat Bilinir.....40-59

PROTOTÜRK KÜLTÜRÜNÜN IŞIĞINDA NAHÇIVANIN TUNC ÇAĞI SERAMİKLERİ / *Bronze Age Ceramics Nakhchivan In The Light Of Culture Protourkish*

Toğrul Halilov.....60-72

KAŞGAR'DA BİR İNGİLİZ AİLESİ: MACARTNEY /*An English Family in Kashgar: Macartney*

Murat Özkan.....73-85

İNGİLİZ İŞGALİNDEN SONRA MISIR'DA MALİ BUHRAN/ *Financial Crisis in Egypt After English Occupation*

Sevda Özkaya.....86-100

ÇEVRENİN GÖZÜNDEN BİR SULTANIN PORTRESİ; YILDIRIM BAYEZİD/ *The Portrait of a Sultan in the Eyes of the Periphery; Yıldırım Bayezid*

Selcen Özyurt Ulutaş.....101-114

CERAMİK-İ UMUMİYE CETVELLERİNE GÖRE KUDÜS SANCAĞINDA "HIRSIZLIK" SUÇLARI ve FAİLLERİ (R.1329 / 1913-1914) / *According to General Crimes Schedules "Theft" Crimes and Perpetrators in Jerusalem (1913-1914)*

Fatih Öztıp-Demet Karasu.....115-132

XVI. YÜZYILDA ALAİYE (Nüfus ve Yerleşme) / *Alaiye in the XVIth Centuries (Population and Settlement)*

Züleyha USTA OĞLU.....133-149

CEVİRİ/ TRANSLATION

DEĞİŞİM VE HİVE HANLIĞI: YENİ BİR KANAL VE HAREZM VAHASINDA ETNİK ÇATIŞMANIN DOĞUŞU, 1870- 1890 (Central Asian Survey, 2014, Vol. 33, No. 2, 232- 245.) / *"Povorot and the Khanate of Khiva: a new canal and the birth of ethnic conflict in the Khorazm oasis, 1870s-1890s"*

Aysel Erdoğan 150-165

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

TANZİMAT DÖNEMİNDE AYINTAB'TA AİLE

Family In Aintab In The Tanzimat Period

Özlem Muraz Budak*

ÖZ

Akrabalık ilişkisiyle birbirlerine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği topluluk veya hane halkı anlamlarına gelen aile, kişi ve toplum arasında atılan en esaslı köprüdür. Tanzimat Dönemi Osmanlı aile yapısı genel özelliklerine bakıldığında, ailede baba baskınlığı devam etmekle beraber aile üyelerinin kişisel özgürlükleri eskiye oranla daha geniş bir alana yayılmıştır. Aile içerisindeki geleneksel nizam devam ettirilmişse de aile bir bütün olarak modernleşmeye başlamıştır. Bu çalışmada 1839-1876 tarih aralığını kapsayan Ayıntab Şer'i Mahkeme Kayıtları çerçevesinde Ayıntab'ta aile birliğinin oluşması, aile birliğinin dağılması ve eş-çocuk sayısı hakkında bilgi verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ayıntab'da aile, evlenme, boşanma

ABSTRACT

Family, denoting a community of individuals based on kinship relation or household, is the most important bridge established between a person and the society. When the general features of the Ottoman family structure of the Tanzimat Period (Reorganization of the Ottoman Empire) is observed, it is seen that much as the dominance of the father continued in the family, the personal freedoms of the family members spread over a wider area compared to the past. Much as the traditional order in the family was maintained, the family began to be modern as a whole. In this study information is provided as to formation of a family union in Aintab (former name of the Gaziantep province of today) disunity of the family union and the number of spouses and children within the framework of the Records of Aintab Ser'i Court during the period of 1839-1876.

Keywords: Family union in Aintab, marriage, divorce

---

* Arş. Gör. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, ozlem-muraz@hotmail.com.tr

Giriş

Aile, akrabalık ilişkisiyle birbirlerine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği topluluk veya hane halkı anlamlarına gelmektedir(Mehmed Salahi, 1313:127; Aydın, 1989, II:196). Aile, kişi ile toplum, tabiat ile insanîyet, maddiyat ile maneviyat arasında atılan en esaslı köprüdür. Toplumsal hayatın ilk ve en devamlı bir geleneği olmakla beraber, ferdi hayatın en samimi ve kutsal bir şekilde ortaya çıktığı yerdir(Ağaoğlu, 1341:1). Sosyal bir sistem olan aile toplumun en küçük yapı taşı temsil eder. Toplum aile ile beraber kimlik kazanır. Yeryüzünde hiçbir toplum aile olmaksızın varlığını devam ettiremez(Türkdoğan, 1991, I:25). Yeryüzündeki her toplum kendi kültür çerçevesi içerisinde bir aile örneği teşkil etmektedir(Ülken, 1991:37). Bu bakımdan bakıldığında Türk aile sisteminin üç uygarlık alanı içerisinde meydana geldiğini söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi İslamiyet öncesi Türk ailesi, ikincisi İslamiyet sonrası veya İslamiyet kimliği içerisindeki Türk ailesi ve son olarak batı uygarlığı etkisindeki Türk ailesidir(Türkdoğan, 1992, I:22; Kafesoğlu, 2007:227; Gömeç, 2006:25). Biz burada daha çok İslamiyet ve kısmen de batı uygarlığı etkisindeki Türk aile yapısına değineceğiz.

Toplumsal hayatın temeli olan aile kurumunun kökeni ile ilgili çeşitli antropolojik ve sosyolojik açıklamalar yapılmışsa da Kuran-ı Kerim'e göre ilk insan yalnız bırakılmayarak eşi de yaratılmıştır. Bu durum Kuran-ı Kerim'de "Ey Âdem! Sen ve eşin cenneti yurt edinin!"(Kur'an-ı Kerim, Araf:19) denilmektedir. Böylece Allah Hz. Âdem'in eşiyle birlikte bir aile meydana getirdiğine işaret etmektedir(Ünal, 2004, 40/2:8). Allah, insanların tabiatlarını, ihtiyaçlarını ve karakterlerini bildiği için onlardan aile kurmalarını ve bu suretle çoğalmalarını istemiştir. Yani ailenin kurulması aynı zamanda Allah'ın bir kanunu ve peygamber sünnetidir(Erul, 2010:32). İslamiyet'i din olarak kabul eden Osmanlı Devleti de sünnetullahı uyarak aile kurumunu İslam hukukuna göre şekillendirmiştir. İslamiyet, aileyi toplum hayatının temeli olarak kabul etmektedir(Tabakoğlu, 1992, I:84).

Genel olarak Osmanlı ailesi askeri zümrede büyük aile şeklinde meydana gelmişken reaya kesiminde genişletilmiş çekirdek aile şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı ailesinde ortalama olarak 4-5 çocuk bulunmakta ve buna bazen de büyük anne ve büyük baba ile kimsesiz çocuklar da eklenmekteydi. Osmanlı toplumunda genel olarak çok eşlilik serbest olmasına rağmen fiilen tek eşlilik hâkimdi(Tabakoğlu, 1999, IV:25). Osmanlı ailesi çoğu zaman bir avlunun etrafındaki hanelerde aynı ailenin üç kuşağına ait kimselerle sosyo-ekonomik bir birlikteliği meydana getirmekteydi(Ortaylı, 1991, I:74).

Tanzimat döneminde Ayıntab ailesine geçmeden önce Osmanlı tarihi sürecinde Ayıntab aile yapısının belli başlı özelliklerine kısaca değineceğiz.

XVI. yüzyılda Ayıntab ailesinde çok eşlilik yaygın olmayıp ortalama çocuk sayısı 3 ile 4 arasında değişmekteydi. Çok eşliliğin yaygın olmamasında ailede huzurun bozulma endişesi, kadın nafakasının erkeğe ait olması ve erkeğin mehir verme zorunluluğu gibi nedenlerden bahsetmek mümkündür(Çakır, 2010, IX/I:10-11).

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

XVII. yüzyılda Ayıntab ailesinin oluşumundaki evlilik olayında tarafların karşılıklı anlaşmaları önemli olup, rızaları dışında evlendirilen kadınlar kadıya başvurarak evliliklerine kolayca son vermekteydiler. Birden fazla kadınla evlilik yaygın değildi. Fakat soylarının devam etmesini isteyen aile reisleri, erkek çocuklarına sahip olmak için birden çok kadınla evlenirlerdi(Koçak, 2010:382).

XVIII. yüzyıla geldiğimizde ise sosyal hayatın aile bazında hareketli bir yapıda olduğunu görmekteyiz. Evlilikler genellikle tek eşli olmakla beraber iki ve üç eşli evliliklere de rastlanmaktadır. Çok eşli evliliğin temel nedeni yine geleneksel kültürün yarattığı erkek çocuğa sahip olmaktır(Çınar, 2000:374). Bu dönemde Ayıntab ailesinin Anadolu genelindeki aileden çok fazla bir farkının olmadığı gözlenirken evlilik öncesi ve sonrasında takip edilen usul ile eş ve çocuk sayılarındaki oran da diğer Anadolu şehirlerindekiye oldukça yakındır(Eken, 2000, XI:121). Çocuk sayıları genelde 3 ile 5 arasında değişmekle beraber bu sayıların üstüne nadir bir şekilde çıkabilmekteydi(Yılmazçelik, 1998, XVIII:122).

Tanzimat Dönemi Osmanlı ailesinin genel özelliklerine baktığımızda bu dönemde ailenin üretici olmaktan ziyade tüketici olduğunu ve kültürel bakımdan batıya özendiğini görmekteyiz. Bu aileler mekân olarak konak veya yalılarda kalmaktaydı. Ailenin üyeleri arasındaki ilişki geleneksel aileye oranla daha gevşekti. Ailede baba baskınlığı devam etmekle beraber aile üyelerinin kişisel özgürlükleri eskiye oranla daha geniş bir alana yayılmıştır. Aile içerisindeki geleneksel normlar devam ettirilmişse de aile bir bütün olarak modernleşmeye başlamıştır(Işın, 2014:563).

Toplumu oluşturan en temel ve en vazgeçilmez kurum olan aile, geçmişte olduğu gibi günümüzde de çok büyük bir öneme sahiptir. Devletin ve toplumun, sağlıklı bir şekilde işleyebilmesi ve varlığını devam ettirebilmesi, toplumun en küçük birimi olan aileye bağlıdır. Ailenin, bu önemli işlevlerini yerine getirebilmesi için, daha baştan sağlıklı bir şekilde kurulması ve varlığını devam ettirmesi zorunludur. Ayıntab ailesi hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra makalenin bu bölümünde Ayıntab Şer'i Mahkeme Kayıtları çerçevesinde Ayıntab'da aile birliğinin oluşması, aile birliğinin dağılması ve eş-çocuk sayısı hakkında bilgi vereceğiz.

I. AİLE BİRLİĞİNİN OLUŞMASI

I.I. Evlenme

İnsanoğlunun en önemli dönüm noktalarından birisi olan evlenme, genel olarak biyolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel amaçlarla farklı kültürel özelliklere sahip karşı cinsten iki kişinin yasaların ve kültürün belirlediği yetki ve sorumluluklar çerçevesinde birlikte yaşamaya karar vermeleri durumudur(Maden,1991, II:493). Evlenme ve aile kurmanın ilahi bir emir ve peygamber sünneti olduğunu daha önce de ifade etmiştik. Cenab-ı Hak Hz. Âdem'den itibaren kullarına evlenmeyi emretmektedir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır: "Kadınlardan beğendiğinizle evlenin"(Nisa

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

Süresi, Ayet:3). Aileyi meşru temeller üzerine oturtan toplumsal bir olgu olan evlilik(Doğan, 2009:53), kadın ve erkek arasında beraber yaşamaya ve yardımlaşmaya müsaade eden ve taraflara karşılıklı hak ve vazifeler yükleyen bir antlaşmadır. Toplumsal olması, toplum tarafından kabul görüp onaylanmasından kaynaklanmaktadır. Ailenin varlığı ve sürekliliği evlilikle sağlanıp toplumun sosyo-ekonomik durumuna göre biçimlenirdi(Doğan, 1998:231).

Osmanlı toplumunda, genel olarak birçok geleneksel toplumda olduğu gibi ayrı dinden gruplar arasında evlenme çok az görülmekteydi. Her ne kadar İslamiyet, erkeğe başka dinden biriyle evlenme hakkı vermişse de gayrimüslim cemaatler bunu önlemeye çalışmışlardır(Ortaylı, 2007:62-63). 7 Şevval 1285/21 Ocak 1869 tarihli Tabiiyyet-i Osmaniye kanunnamesine göre Osmanlı kadınları yabancılarla evlenebilirlerdi fakat bu durumda Osmanlı tabiiyetini kaybetmekteydiler. Yabancı biri ile evlenen Osmanlı kadını eşinin vefatı sonrası, talep etmesi halinde üç sene içinde tekrar Osmanlı tabiiyetine geçebilmekteydi(Dustür, I:17).

Tanzimat döneminde evlenme çağına gelen kızların, ailelerinin izni ile evlenmeleri, bazı ailelerin kızlarını 30 yaşına gelinceye kadar evlendirmemeleri ve hatta dul kadınların da ailelerinin isteği olmadan tekrar evlenmemeleri neslin çoğalmasına engel olmaktadır. Bu durum devrin Padişahı Abdulmecid'e arz edilmiş, Abdulmecid bu endişe verici halin önüne geçilmesi için memleket genelinde bir ferman çıkarmıştır(Turan, 1956, 22/182:14). Bu ferman 1844 Haziranının ortalarında (Evasıt-ı cemaziye'l-ula 1260) Ayıntab'a da ulaşmıştır. Ferman, Halep Valisi Vecihi Mehmet Paşa, Halep Mal Müdürü Necib Efendi ve Ayıntab kadısı, zabıtlar ve memleket ileri gelenlerine hitaben yazılmıştır. Ferman içeriğine bakacak olursak iki önemli nokta gözümüze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, baliğ kızların ve dul kadınların ailelerinin izni olmaksızın şeriat bakımından bir engelleri yok ise kadının izni ile evlenmelerinin önünün açılmasıdır. Bu durumdaki kızların evlenmelerine karşı çıkan aileler olursa cezalandırılacaktır. İkinci husus ise bazı yerlerde gelenek haline gelen başlık vb. tekliflerin ortadan kaldırılmasıdır. Eğer evlilik başlık yüzünden yapılmıyorsa aileler başlık almaktan vazgeçilecek fakat aileler ısrarla başlık almak isterse kadı tarafından cezalandırılacaktır(Ayıntab Şer'iyye Sicilleri nr. 144/159-160).

İslam hukukuna göre evlenme iki şahit huzurunda yapılabilirdi. Fakat evlenmenin din ve toplum hayatında yer aldığı önem nedeniyle bu akdin hukuki yönünü bilen din ve hukuk adamları huzurunda yapılmasına dikkat edilmiştir(Aydın, 1992, II:437). Evlenme ile karı ve koca maddi ve manevi yönden pek çok konuda ortak olmaktadır. Özellikle edinilen mal ve mülkün yanı sıra çocuklar üzerindeki hak nedeniyle bu ciddi kurum yetkisiz kişi veya kişilerin eline bırakılmamıştır. Bu itibarla evlenme ya kadı huzurunda ya da kadının yetki verdiği imamların huzurunda yapılmakta ve şer'iyye sicillerine kaydedilmekteydi(Saydam, 2015:261-262). Ayıntab'ta şahısların evlenmek amacıyla mahkemeden izin aldıklarını şer'iyye sicillerinde sıkça rastlamaktayız. Bunun için evlenme olayı öncelikle mahalle imamlarına iletilir. Mahalle imamları da evliliğe engel bir durumun olmaması halinde kişilerin evliliklerine izin vermektedir (A.Ş.S.148/165,166,171,176,185,187).

I.II. Nişanlanma

Nişan, evlenmeleri câiz olan iki kişinin birbiriyle evlenmeyi karşılıklı olarak kabul etmesi anlamına gelmektedir(Acar, 2007, XXXIII:152). Nişanlanma ise evlenecek olan erkeğin gelin olacak kıza evlenme adaylığı alameti olarak göndermiş olduğu kıymetli hediyelerin resmen kabul edilmesidir. Böylece toplumun temelini teşkil eden ailenin kurulmasında ilk aşama gerçekleşmiş olmaktadır(Mehmed Salahi Bey, 1313,III-IV:599; Abik, 2005, 54/2:65). Fıkıh terminolojisinde evlenme niyetini açıklama “hıtbe”, niyeti açıklayan erkek “hâtıb”, kendisine bu yönde niyet açıklanan kadın “mahtûbe” şeklinde isimlendirildiği ifade edilmektedir. Ancak hıtbe geniş anlamıyla nişanlılık ilişkisi için de kullanılmakta idi(Acar, 2007, XXXIII:152-153). Evlenmeyi düşünen adaylar evlenmeden önce belirli bir süre nişanlı kalmaktaydılar. Bu duruma “namzetlik” denilirdi. Bu süreçte damat adayı kız tarafına “namzetlik akçası”, “kalın”, veya “mehr” olarak adlandırılan bir para öderdi. Nikâh akdi sırasında bu para şer’iyye sicillerine kaydedilmekteydi(Kavuncu, 1999, II/4:162).

Bilindiği üzere bütün toplumlarda rastlanan, sosyal bir olay olan nişanlanma, değişik adet ve biçimlerde de olsa bütün toplumlarda sosyal bir olay olarak önem taşımaktadır. Başlangıçta daha çok bir adet ve gelenek biçiminde yaşanmış ve düşünülmüş olan nişanlanma, sonraki dönemlerde hukuk düzenleri içerisinde de yer almıştır(Acar, 2005, XXIII:71). Toplumumuzda nişanlanmanın sosyal bir müessese olması hususunda birçok sebepten söz edilebilir. Bu süreç esnasında tarafların belli ölçü ve kayıtlar altında birbirleri hakkında daha fazla bilgi sahibi olma, birbirlerinin huy, mizaç ve karakterlerini daha yakından tanıma, fikren ve ruhen birbirleriyle kaynaşma ve böylelikle daha sağlıklı evliliğe emin adımlarla yaklaşma gibi psiko-sosyal sebepler zikredilebilir(Güneş, 2007, X/29:164).

Nişanlılık döneminin evlenmeyle son bulması doğal olarak beklenen bir sonuç olmasına rağmen bazen nişan, evlilikle sonuçlanmayabilirdi. İslam hukukuna göre nişanlılık, taraflara evlenme mecburiyeti yüklenmediğinden dolayı nişanlılığın her an bozulma ihtimali olmaktadır(Acar, 2005, XXIII:71). Örneğin; Aslen Bursa ahalisinden olup Mısır Askeriyyesi ikinci alayının yüzbaşısı olan (isim belirtilmemiş) bir şahıs, Ayıntab'ta Ehl-i Cefa mahallesinde bir müddet ikamet etmiş ve Helvacı Hacı Kasım'ın kızı ile nişanlanmıştır. Evliliğe ait bir miktar eşyayı da teslim ettikten sonra kendisinden bir daha haber alınamamıştır. Bunun üzerine kızın babası nişanı bozarak, kızını başka biri ile evlendirmek istemiştir. Teslim ettiği eşyalara ise Türbecizade İbrahim Ağa bin Yusuf Ağa vasi ve kayyim tayin edilmiştir(A.Ş.Ş, 144:148).

Ayıntab'ta erkeklerin nişanlandıktan sonra askere gitmeleri üzerine geride bıraktıkları nişanlılarının bazen başka adaylarla nişanlanmak istedikleri görülmekteydi. 22 Ekim 1854/29 Muharrem 1271 tarihli bir ilamda Asakir-i Muntazama-i Şahane'nin Kudüs'teki Dördüncü alayından Kefercil Karyeli Şerif'in nâmzedi (nişanlısı) Emine bint-i Abdullah'ın nişanlısı askerden dönünceye kadar babasının yanında kalması ve çevresi tarafından başkasıyla evlenmeye zorlanmaması istenmekteydi(A.Ş.Ş., 145:199). 7 Ekim 1862/12 Rebiü'l-âhir 1279 tarihinde merkezden imam ve muhtarlara gönderilen emirnamede askerde bulunan

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

kişilerin nişanlılarının diğer şahıslarla nikâhlandırılmaması ve bu durumun engellenmesinin gerektiği hakkında bilgi verilmekteydi(A.Ş.S., 146:52).

Din ve ahlak açısından nişanı geçerli ve mantıklı bir sebep olmadan nişanı bozmak günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da hoş karşılanmamıştır. Bu durum İslam hukukuna göre günah sayılmış ve verilen bir sözü yerine getirememek olarak değerlendirilmiştir(Has, 2006, XXX:117).

I.III. Nikâh

Nikâh kelimesi sözlükte “birleştirme, bir araya getirme; evlenme, evlilik; cinsel ilişki” gibi anlamlara gelmektedir. İslam hukukunda ise şeriat bakımından aranan şartlar çerçevesinde aralarında evlenme engeli bulunmayan bir erkekle bir kadının hayatlarını birleştirmelerini sağlayan akdi ve bu yolla eşler arasında meydana gelen evlilik ilişkisini ifade etmektedir(Atar, 2007, XXXIII:112; Mehmed Salahi Bey, 1313, III-IV:602; Schact, 1964, IX:257). Bunun dışında günümüz İslam hukukçularından bazıları nikâh için “neslin sürdürülmesi ve korunması, hayat ortaklığı, hayat arkadaşlığı, eşlerin karşılıklı hak ve yükümlülükleri” gibi anlamları da içeren kullanımlarda bulunmuşlardır(Kirman, 2012:630).

Nikâh, Türk-İslam kültüründe birey açısından birlikte yaşamayı mümkün kılan, toplum açısından da kültürel değerlerin korunmasında temel referans olarak görülmektedir(Ünal, 2010:354). Fakat nikâhın olabilmesi için bazı şartların yerine getirilmesi gerekmektedir. Bunun için öncelikle nikâh akdinin yapılması gereklidir. İslam hukukuna göre nikâh akdi basit, kolay ve hukuki bir işlemdir. Osmanlı'nın son zamanlarında nikâh akdinin yapılabilmesi için ortalama yaş sınırı 17 veya 18 olarak tespit edilmiştir(Ekinci, 1991, III:796). Evlenme yaşını dolduran ve aralarında evlenmeye engel herhangi bir durum bulunmayan bir kadınla bir erkek, şahitler huzurunda kendi iradeleriyle “filanla evlendim, filan kişiyi eş olarak kabul ettim” diyerek nikâh akdini yerine getirip evlenmiş olurlar(Karaman, 1992, II:9). Fakat bazı davalarda görüldüğü üzere kızların yerlerine babaları nikâh kıymaktaydılar böyle durumlarda kızlar itiraz edebilmekteydi. Örneğin, 7 Şubat 1843/7 Muharrem 1259 tarihinde Ayıntab'a bağlı Tılfar karyesi Kalli aşireti sakinlerinden Ahmet ibni Murad, Uzun Mehmed ibni Osman üzerine açtığı davada Uzun Mehmet'in kızını kendisine nikâhlandırıldığını ancak kızı Fatıma'yı kendisine vermediğinden şikâyetçi olmuştur. Ahmed ibni Murad Fatıma'nın kendisine teslim edilmesini talep etmiştir. Fatıma bu konuda kendisinin nikâhlandırıldığından sonradan haberi olduğunu ve bu evliliğe razı olmadığını şahitlerle beraber ifade etmiştir. Sonuç olarak evliliğin geçerli olmadığına hükmedilmiştir(A.Ş.S., 144:131).

Nikâhın, dinen kadının huzurunda kıyılması gibi bir şart olmamakla beraber Osmanlı'da halk arasında kadı veya resmi vazifeli bir görevlinin huzurunda nikâh kıyma âdeti yaygındı. Kadıların hazır bulunmaması durumunda nikâh kadıdan izin almak şartı ile imam veya ruhani reisler tarafından da kıyılmaktaydı(Kurt, 2012:451). Ancak bu imam veya ruhani reisler daha önce mahkemeye başvurup evlenmelerinde hukuki bir engel bulunmadığını ortaya koyan ve gerekli izni alıp bunu bir izinname ile belgeleyen kimselerin nikâhını kıymaktaydılar(Aydın, 1992, II:437). Nikâh için gerekli izni almayan ve nikâhı kıyılmadığı halde bir kişiyi

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

nikâhlısı olarak tanıtan kimse mahkeme tarafından uyarılır ve gerekli görüldüğü takdirde cezalandırılırdı.¹

İncelediğimiz döneme ait şerhiye sicilleri ve arşiv vesikalarında Ayıntab'ta nikâh merasimlerinin ne şekilde yapıldığı hakkında bir bilgiye rastlamadık. Ancak evlenme niyetinde olan kişiler öncelikle mahkemeden nikâh izin almakla yükümlüydüler. Çoğunlukla mahalle imamlarından alınan bu izinlerde kişinin evliliğe engel bir durumu olmadığı zaman kendisine nikâh izni verilmekteydi.

I.IV. Mehir (Mehr, Mihr)

Mehir, nikâh esnasında erkek tarafından kadına verilen ağırlık veya bedel olup(Mehmed Salahi Bey, 1313, III-IV:296), İslam hukukuna göre erkeğin kadına vermeye mecbur olduğu ve kadına ait olan hediye anlamlarına gelmektedir(Spies, 1979, VII:494). Mehir, kendisine tanınmış talak veya diğer bir ifade ile boşanma yetkisini kötüye kullanan kocaya karşı kadına tanınmış caydırıcı bir imkân olmasının yanısıra, boşama ve kocasının ölümü gibi sebeplerle evlilik birliğinin sona ermesi durumunda kadının ekonomik geleceğini bir ölçüde garantiye almak amacıyla kadına verilen nakdi yardımdır(Gökmenoğlu, 1998, II:25). Oldukça eski bir geçmişe sahip olan ve çeşitli din ve kültürlerde de mevcut olan mehir, evlenme sırasında veya evlenme öncesinde erkek tarafının kız tarafına verdiği bir miktar para veya mal uygulamasıdır. Her ne kadar ilk başlarda nikâh akdi satım akdine benzetilmişse de zaman içerisinde ailelerin birbirlerine yakınlaşmaları ve kaynaşmalarını sağlamak için hediyeleşmeye ve kadın için sosyal ve ekonomik bir güvenceye dönüşmüştür(Aydın,2003, XXVIII:389; Doğan, 2009:53).

Mehrin miktarı konusunda kesin bir sınır olmamakla beraber mehrin az veya çok miktarı konusunda İslam hukukçuları arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Hanefî hukukçularına göre mehrin asgarî miktarı 10, Malikilere göre 3 dirhem miktarı gümüşdür. Şafî ve Hanbelî hukukçulara göre ise mehir için asgarî bir miktar yoktur. Azamî miktarı konusunda da mehir için bir üst sınır belirlenmediği anlaşılmaktadır(Pakalın, 1983, II:443; Ortaylı, 2007:57).

Mehir, akit esnasında tespit edilip edilmemesi bakımından mehr-i müsemma ve mehr-i misil olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Mehr-i müsemma, akit esnasında taraflarca üzerinde karar birliğine varılan veya akitten sonra tarafların rızaları ile belirlenen mehirdir. Mehr-i müsemma ödeme şekline göre iki kısma ayrılmaktadır(Acar, 2011, XVII:379-380). Bunlardan mehr-i muaccel, akit esnasında peşin olarak, Mehr-i müeccel nikâhtan sonra ödenen mehirdir(Sakaoğlu, 1985:85; Mehmed Salahi Bey,1313, III-IV:296). Mehri-i Misil'in ise, evlenme akdi esnasında mehir konusunda herhangi bir anlaşma yapılmadıysa veya mehir herhangi

---

¹ 2 Aralık 1854/11 Rebiülevvel 1271 tarihinde Ayıntab eşrafından müteveffâ el Hâc Mehmed Sadık bin Ömer Battal Bey kızı Ayüşe Hanım'ın vekili aracılığı ile mahkemeye mürâcaat ederek Çekimzâde İzzet Efendi bin Mehmed Arif'in kendisi için her yerde "nikâhlıdır" ifadesini kullandığından bahisle engellenmesini talep etmesi üzerine yapılan duruşmada davalı Çekimzâdenin davacı Ayüşe ile nikâhlı olduğunu ispat edememesi üzerine Ayıntab mahkemesi tarafından kendisi uyarılmıştır. Bkz. A.Ş.S., 145/152.

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

bir nedenle geçersiz olmuşsa evlenen kadına kişisel özellikleri, maddi durumları ve sosyal statüleri bakımından eşit, baba tarafından akraba olan kadınların ortalama mehirleri, mehr-i misil olarak şer'an belirlendiği ifade edilmektedir(Aydın, 2003, XXVIII:390; Pakalın, 1983, II:444).

İncelediğimiz dönemdeki Ayıntab şer'iyye sicillerinde genel olarak mehr-i muaccel yerine mehr-i mukaddem kullanılırken mehr-i müccel yerine de mehr-i muahhar tabirlerinin kullanılması dikkat çekici bir noktadır(A.Ş.S., 144:112,137,153,192,206,215,230,281,282,286,294,297,298, 304). Buna göre en düşük mehr-i mukaddem 50 kuruş en yüksek ise 2500 kuruş olarak tespit edilmiştir. Mehr-i muahhar ise en düşük 15 kuruş en yüksek ise 5000 kuruştur(A.Ş.S., 145:25; 146:231; 148:72,40). Mehir değerleri arasındaki fark ile erkeğin maddi durumu arasında yakın bir ilişki bulunmaktaydı.

Şer'iyye sicillerinde verilen mehir ve ağırlıkların kayıtları tutulmaktaydı. Mehirlerin ve ağırlıkların şer'iyye sicillerine kayıt edilmesinin temel nedeni mehir konusunda ilerde oluşabilecek sorunlara engel olmaktı. Örneğin, 9 Temmuz 1851/10 Ramazan 1267 tarihinde Ayıntab'ın Şehreküstü Mahallesi sakinlerinden Arap Hüseyin'in kayınbiraderi Şaban aleyhine dava açarak hanımı Ayuş ile evlenirken kayınbiraderinin kendisinden "yemeklik" adı altında iki bin beş yüz elli kuruş aldığını iddia etmesi üzerine davalı Şaban iddiayı inkâr ederek paranın mehr-i mukaddem olarak alındığını ve gelinin ihtiyaçlarına sarf edildiğini söylemesi ve ifadesini de şahitlerle ispat etmesi üzerine davacı Arap Hüseyin davadan men edilmiştir(A.Ş.S., 145:25).

İslam hukukuna göre evlenecek erkeğin evleneceği kadına muhakkak mehir vermesi gerektiği, Müslüman bir erkeğin zımmi bir kadınla evlenmesi durumunda da mehir vermesinin zaruri olduğu ifade edilmektedir(Ortaylı, 2007:56).

II. AİLE BİRLİĞİNİN BOZULMASI

II.I. Boşanma

Boşanma, nikâh akdiyle eşler arasında kurulan hukuki bağın yine eşlerin kendi rızalarıyla ortadan kalkması durumudur(Ekinci, 1991, I:200). Diğer bir ifadeyle boşanma, karı-koca arasındaki evlilik bağının çözülmesi veya evliliğin sona ermesi anlamlarına gelir. Tarih boyunca hemen hemen bütün toplumlarda önemli hukuki ve sosyal sorunların başlıcalarından biri olan boşanma her ne kadar ilk bakışta eşleri ve aile bireylerini ilgilendirir gibi gözükse de daha derinden bakıldığında aslında tüm toplumu ve sosyal düzeni de yakından ilgilendiren bir meseledir(Bardakoğlu, 1991, I:199). Böylesine önemli bir meselenin önüne geçilmesi için İslam dini öncelikle eşlerin sorunlarını kendi aralarında çözüme kavuşturmalarını fakat bu mümkün değilse iki tarafın ailelerinden seçilecek birer hakeme havale edilmesini şart koşmuştur. Ancak hakemler de sorunu çözmekte başarısız oldukları vakit son çare olarak eşler boşanırlardı. Boşanmayı en son çözüm şekli olarak gören İslam dini buna rağmen boşanmayı hoş karşılamamıştır(Aydın, 1989, II:200).

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

İslam hukukunda kadının boşanmak isteğinde bulunması oldukça sınırlı bir alana sahipken Osmanlı Devleti'nde kadının boşanma hakkı genişletilmiştir. Nikâh akdi sırasında kadına da boşama hakkı verilmesi (tefviz-i talak), kadının, kocanın da kabul edeceği bir bedel ödeyerek boşanması (muhalaa) ve geçimsizlik, kayıplı, hastalık veya iktidarsızlık gibi sebeplerle kadının mahkemeye başvurması ve boşanma isteğinde bulunması (kazai talak) gibi uygulamalara şer'iyeye sicillerinde sıkça rastlanmaktadır. Aşağıda bu boşanma türlerine kısaca değindikten sonra incelediğimiz dönem içerisinde Ayıntab'da boşanmanın nasıl gerçekleştiğini ele alacağız.

II.I.I. Tek Taraflı İrade ile Boşanma (Talâk)

Tek taraflı olarak evliliği sona erdirmeye hakkı olan talâk, kocanın evlilik durumuna dayanarak karısı üzerinde ileri sürebileceği haklarından derhal ve kati bir şekilde vazgeçmesi anlamına gelmektedir(Schacht, 1979, XI:683). Talâk kullanma hakkının erkeğe verilmesinin temel nedeni kadının yaradılışı gereği sahip olduğu heyecan ve zayıflıktan dolayı evliliği sık sık ve olur olmaz zamanlarda tehlikeye atabilme endişesi olarak değerlendirilmektedir(Ekinci, 1991, I:201).

Talâk kelimesinin İslam hukukunda hem tek taraflı istekle yapılan boşamayı yada tarafların anlaşarak evlilik birliğine son vermelerini, hem de mahkeme kararıyla meydana gelen boşanmayı kapsadığı ifade edilmektedir. Ancak genel olarak talâk tabiri tek taraflı irade ile yapılan boşanma anlamında kullanılmaktadır (Paçacı, 2008, XI:82). Talâk hususunda taraflar bir gerekçe göstermek mecburiyetinde değildir. Şartlarına riayet etmek suretiyle istedikleri zaman ayrılabilirler. Ancak meşru bir sebebin bulunmaması halinde talâk dinen mekruhtur. Evlilik mükellefiyetlerini yerine getirmeyen, diliyle ve hareketleriyle sıkıntı veren, fuhuş yapan eşin boşanması meşru görülmüştür(Ekinci, 2008:453).

II.I.II. Karşılıklı Anlaşma İle Boşanma (Muhâlea, Muhalaa, Hul')

Elbiseyi çıkarmak, soyunmak, ayırmak anlamlara gelen hul' kökünden türeyen Muhalea, İslam hukukunda kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine karşılıklı anlaşmayla evlilik bağından kurtulması anlamına gelmektedir(Atar, 2005, XXX:399). Eşler arasında aşırı geçimsizlik meydana geldiğinde müracaat edilen bir çözüm yolu olan muhaleada erkek ödediği mehri geri almak suretiyle zarara uğramaktan kurtulmaktaydı. Bu durumda kocanın "Seni şu kadar bedelle hul' ettim" ya da "zevce mi hul' ettim" demesi ve eşinin de bunu kabul etmesiyle boşanmanın gerçekleştiği belirtilmektedir(Ekinci, 2008:457-458). Örneğin, Ayıntab'ın Seng-i Hoşkadem mahallesinden Seydi bin Hüseyin, zevcesi olan Fatıma binti Ali'yi şahitler huzurunda "zevce mi Fatıma'yı hul' ettim" diyerek boşamayı gerçekleştirmiştir(A.Ş.S., 146:228).

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

Muhâlaa ile koca, eşine vermiş olduğu mehr ve nafakayı geri alamazdı. Zevce de almadığı mehr veya ödenmemiş nafakayı isteyemezdi(Ekinci, 2008:457-458). 18 Aralık 1844/7 Zilhicce 1260 tarihinde Ayıntab'ın Akyol Mahallesi sakinlerinden Aişe hatun muhâlaa yolu ile boşanmış olduğu Kocası Mustafa ibni İbrahim'e açtığı davada kocasının kendini haksız yere zina iftirası ile hapsedtiğini mehir ve nafaka ve sair taleplerinden feragat etmesi karşılığında kendini boşamayı teklif ettiğini, ardından yine nikâhına alacağını söylediğini ifade etmiştir. Bu durumun zorla meydana geldiğini ve Mustafa ibni İbrahim'in zimmetinde 250 kuruş mehir, 100 kuruş nafaka-i iddet ve sair eşyalarının bulunduğunu ve bunları talep ettiğini ifade etmiştir. Kocası Mustafa ibni İbrahim, muhalaanın anlaşma ile gerçekleştiğini ve zevcesinin mehir ve nafakadan vazgeçtiğini ifade etmiş ve şahitlerle bu durumu ispatlamıştır. Mahkeme davacıyı davalı üzerinde baskıdan men etmiştir. Davalıyı haklı bulmuştur(A.Ş.S., 144:168).

Boşanmanın meydana gelmesinde kocanın bir kusuru yok ise hul' bedeli olarak eşine verdiği mehrin tamamını alma hakkına sahipti(Aktan, 1992, II:412). 4 Şubat 1866/18 Ramazan 1282 tarihinde Ayıntab'ın Kızılca Mescid Mahallesinden Nühta binti Mehmed Şerif 7000 kuruş mehri ve 100 kuruş nafakasından vaz geçerek muhâlaa talep etmiştir. Nühta'nın kocası, muhalaayı kabul ederek boşanmaları gerçekleşmiş böylece zevcesine verdiği mehri de geri almıştır(A.Ş.S., 146:291)²

II.II. Boşanmanın Sonuçları

İslam hukukunda boşanmaya izin verilmesine rağmen boşanma Osmanlı toplumunda arasında hoş karşılanmazdı. Bunun temel nedeni de boşanmanın erkek, kadın ve varsa çocuklar üzerinde bıraktığı olumsuz sonuçlardır. Boşanmanın türüne göre sonuçları da farklı olmaktadır. Bu sonuçlar; iddet nafakası, iddet tespiti, çocuğun durumu ve nafakası şeklinde sınıflandırılmıştır(Savaş, 1992, II:531).

Evliliğin sona ermesinin başlıca sonuçlarından olan iddet, “saymak, adet”vs. anlamlarına gelmekle birlikte İslâm hukukunda ise iddet kelimesinin, evliliğin herhangi bir sebeple sona ermesi durumunda kadının yeni bir evlilik yapabilmek için beklemek mecburiyetinde kaldığı süre olduğu ifade edilmektedir. İddet nafakası da bu süre içerisinde kadının geçimini sağlamak için aldığı para veya maldır. (Juynboll, 1987, 5/2:932; Acar, 2000, XXI:466; Pakalın, 1983, II:36). İddet nafakasının miktarı kocanın sahip olduğu maddi durumuna göre değişiklik arz etmekteydi. Örneğin Ayıntab'ın Kozanlı Mahallesi sakinlerinden Halil bin Tahir boşadığı karısı Aklâne bint-i Mehmed'e elli kuruş iddet nafakası vermişken, Ayıntab'ın Orul karyesinden Mehmet bin Bekir karısı Fatıma binti Kasım'a yüz kuruş iddet nafakası vermiştir.(A.Ş.S., 145:112; 146:227) Yine Tarla-yı Cedîd Mahallesi sakinlerinden Mehmed Efendi bin Mehmet, karısı Hatice binti Abdülkadir'e yüz kuruş iddet nafakası vermiştir.(A.Ş.S., 146:151) İddet nafakası bazen de eşya olarak verilmekteydi. Şhreküstü Mahallesi sâkinlerinden Ümühani binti Yusuf mehri ve iddet nafakası yerine bir adet kutnı, yatakların kutnı yüzleri, bir

² Muhalea konusundaki diğer davalar için bkz. A.Ş.S., 146/136, 151, 219, 223, 227, 228, 280

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

adet fermene, bir çift altın küpe ve bir adet acem kuşağı almayı kabul etmiştir(A.Ş.S., 146:223).

Boşanma olaylarında ailede çocuğun varlığı en büyük sorunu teşkil etmekteydi. Çünkü boşanma hem çocuk üzerinde olumsuz etki bırakmakta hem de çocuğun kimin yanında kalacağı ve nafakasının kim tarafından verileceği sorun olmaktaydı(Savaş,1992, II:533). Ayıntab'ın Kozanlı mahallesinde kocasından boşanan Aklane binti Mehmed yanında kalacak olan küçük kızı Ayşe için aylık on beş kuruş nafaka almaktaydı(A.Ş.S., 145:112). Yine Orul karyesinden Fatıma binti Kasım, üç aylık oğlu Mehmet'in nafakasını boşandığı kocasından almaktaydı(A.Ş.S., 146:227).

II.III. Nafaka

Sözlükte “harcamak, tüketmek” anlamlarındaki “infak” mastarından türeyen “nafaka”, kişinin eşi, ailesi ve kendisinin geçimini sağlamak için gerekli ve lüzumlu şeylere sarf ettiği erzak, eşya veya para anlamlarına gelmektedir(Mehmed Salahi Bey, 1313, III-IV:127; Pakalın, 1983, II:642). Nafakanın terim anlamını hayatiyetin ve yararlanmanın devamlılığını sağlamak için yapılması zorunlu olan harcamalar şeklinde ifade edebiliriz. Bir fıkıh terimi olarak da nafaka, aile hukuku veya mülkiyet ilişkisinden doğan bakım yükümlülüğü ve bu kapsamda yapılan harcamalar manasına gelir(Erbay, 2006, XXXII:282). Nafakanın içerisine bir insanın insanca yaşayabilmesi için muhtaç olduğu maddi ve manevi ihtiyaçların tamamı girmektedir. Bunların başlıcaları ise yiyecek, içecek, giyecek, ev, tedavi, eğitim, ulaşım ve diğer ihtiyaçlardır(Kahraman, 1992, II:391).

İslam, evli kadının insan onuruna yaraşır bir şekilde yaşama hakkını güvence altına almak için ailenin yöneticisi ve koruyucusu olarak ettiği koca üzerine maddi ve manevî olarak bir takım vazife ve sorumluluklar yüklemiştir. Bu vazife ve sorumlulukların başında ise evlilik nafakası gelmektedir. İslam hukukuna göre ekonomik durumu ne olursa olsun kadın kocasının nafakasıyla yükümlü tutulamaz. Kocanın fakir, hasta, kazanç temininden aciz, sakat ve benzeri durumda olması kadının da zengin olması bu durumu değiştirmez(Çetintaş, 2014, 24:187). 2 Mart 1853/21 Cemaziyelevvel 1269 tarihinde Birecik sakinlerinden Eslime binti Mehmed'in yasal vekili olan kardeşi Mehmed, Ayıntab'ın Şehreküstü Mahallesi sakinlerinden Aluş'un oğlu Mehmed aleyhine dava açarak, kız kardeşinin kocası olduğunu ve dokuz aydır kız kardeşini nafakasız bıraktığını iddia etmesi üzerine mahkemeye başvurmuştur. Yapılan mahkemede taraflar kendi aralarında uzlaşma sağlayarak, davacılar nafaka ve mehir almaktan vaz geçmiş davalı Aluş'un oğlu Mehmed'in ise Eslime binti Mehmed'i boşadığını ifade ettiği anlaşılmaktadır(A.Ş.S., 145:159).

Hastalık, sakatlık, fakirlik, askerlik ve benzeri sebeplerle kendisinin ve eşinin nafakasını ödemekten âciz olan kocanın nafakasını kendi hısımları, kadının nafakasını da kadının hısımları karşılamakla yükümlüdür(Çetintaş, 2014, 24:187). 31 Mart 1868/10 Rebiülâhir 1285 tarihinde Ayıntab'ın Sebke Köyü sakinlerinden

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

Şeyho kızı Rahime, kayınpederi Koruk Halil'den davacı olarak Halil'in oğlu ve kendisinin kocası Dede isimli kişinin, kendisini nafakasız bırakarak askere gittiğini ifade edip kayınpederinden nafaka talep etmesi üzerine davalı Halil'in davacı Rahime'ye yıllık yarım kile bulgur, bir kile yarım unluk ve bir batman yağ vermek üzere kendi aralarında anlaşmışlardır(A.Ş.S., 147:164).

Kadının evlilik nafakasına sahip olmasının ilk ve en önemli şartı kocası ile arasında nikâh kıyılmasıdır. Bunun dışında kadının fiziki bakımdan evliliğe elverişli diğer bir ifadeyle eşlik vazifelerini yerine getirebilir durumda olması da gerekir. Kadın, evlilik vazifelerini yerine getirmekten kaçınır, kocasının evini terk eder, yalnız başına seyahate çıkar ya da dinden dönerse nafaka hakkını kaybeder(Ekinci, 1991, III:779-780). Bu durumda İslam hukukunda “nüşuz” dediğimiz durum ortaya çıkar. “*Yerden yüksek mekân, yükselip ortaya çıkan şey; geçimsizlik çıkarma, kocaya karşı itaatsizlik etme*” vb. anlamlarına gelen “nüşuz”, evlilikte kadının kocasına eşlik vazifelerinde itaatsizliği, ona karşı gelmesi ve kocasının hoşlanmadığı şeyleri yapması anlamlarında kullanılan bir İslâm hukuku terimidir(Günay, 2007, XXXIII:303). Nüşuz kelimesini Hanefiler, haklı bir sebep bulunmaksızın kadının kocasının evini terk etmesi, Şafii, Maliki ve Hanbelîler ise kadının kocasına karşı görevini yapmaktan kaçınması olarak tanımladıkları ifade edilmektedir. Aynı zamanda bazı fakihler nüşuzu terim anlamıyla kadın tarafından yapılmış bir itaatsizlik ya da uyumsuzluk şeklinde görürlerken bazıları ise karı ve kocanın her ikisi tarafından yapılmış uyumsuzluk olarak ifade etmişlerdir(Dirik, 2015, XXV:144-145).

Koca, kendisine tahsis edilen nafakayı vermeyi kabul etmesine veya hâkim kararıyla nafaka zorunluluğu ortaya çıkmasına rağmen nafakasını vermezse şu hükümler uygulanırdı: Eğer koca zengin ve nafaka vermekten kaçınıyorsa, malı varsa hâkim malını zorla satar ve bedelini hanımına nafaka olarak verirdi. Eğer zengin kocanın ortada malı yoksa kadının talep etmesiyle hâkim kocayı hapsedirdi. Nafakayı ödeyene kadar da tutuklu kalırdı. Nafaka borçlusu koca yoksulsa hapsedilmez ve karısıyla araları ayrılmazdı. Çünkü bu durumda koca yoksulluğu sebebiyle veremediğinden dolayı haksızlık yapmış sayılmazdı(Akgül, 2015, XIX/62:28-30).

Ayıntab'da kadınlar nafaka alamadıkları zaman sık sık mahkemeye başvurup mahkeme aracılığıyla kocalarından nafaka talebinde bulunmuşlardır. İncelediğimiz dönemde Ayıntab'da bu gibi olaylara kayıtlarda sıkça rastladık. Örneğin, Şehreküstü Mahallesi sâkinelerinden Adile binti Hacı Bâki'nin nafaka talep etmesiyle kocası Mehmet bin Mustafa üzerine günlük 60 para nafaka takdir edilmiş(A.Ş.S., 146:230) yine Ayıntab'ın Kızılcamescit Mahallesi sâkinlerinden Meryem binti Ali Osman için kocası Halil günlük kırk para nafaka vermeyi taahhüt etmiştir(A.Ş.S., 145:191).

III. MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM EŞ VE ÇOCUK SAYISI

Gerek İslamiyet'ten önceki gerekse İslamiyet'ten sonraki Türk toplumları esas olarak tek eşliliği (monogami) benimsemiş ve uygulamışlardır. İslamiyet'le beraber belirli şartlar çerçevesinde kocanın dört kadına kadar evlenmesine izin verilmiştir.*

Şer'iyye sicilleri, ait olduğu yerin nüfus ve nüfus özelliklerini ortaya çıkarmak için başvurulması gereken en önemli kaynaklardır. Şer'iyye sicillerinde yer alan tereke defterleri yardımıyla yörenin Müslim- Gayrimüslim evlilikleri, evlilik sayısı, evlilik türleri, kız-erkek nüfusu vb. birçok veriye ulaşılabilir.

İncelediğimiz dönem içerisindeki Ayıntab şer'iyye sicilleri kayıtlarına baktığımızda Ayıntab'da 400 evliliğin yapıldığını görmekteyiz. Bu evliliklerin %90,5'i yani 362'si Müslüman evliliklerinden meydana gelirken %9,5'i yani 38 tanesi de Gayrimüslim evliliklerinden meydana gelmektedir(A.Ş.S., 144; 145; 146; 147; 148 no'lu siciller). Bu bilgilere dayanarak Ayıntab kazasında araştırma yaptığımız dönemde yapılmış olan Müslim ve Gayrimüslim evliliklerinin yıllara göre sayıları aşağıda Tablo 3.1'de verilmiştir.

Tablo 3.1. 1841-1874 tarihleri arasında Ayıntab Kazası'nda yapılan Müslim ve Gayrimüslim Evlilikleri

YILLAR	EVLİLİK SAYISI		TOPLAM
	MÜSLÜMAN	GAYRİMÜSLİM	
1257-1263/1841-1847	27	9	36
1266-1275/1849-1858	91	9	100
1270-1282/1853-1865	79	6	85
1281-1291/1864-1874	66	6	72
1288-1291/1871-1874	99	8	107
TOPLAM	362	38	400
YÜZDE	% 90.5	% 9.5	

* Kuran-ı Kerim'de Nisa süresinin üçüncü ayetinde “Eğer, velisi olduğunuz yetim kızlar ile evlenip onlar hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, onları değil, size helâl olan başka kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikâhlayın, Eğer o kadınlar arasında da adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız, o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz cariyeyle evlenin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur” denilmektedir, MehmetÂkif Aydın, “Aile”, s.200-201.

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

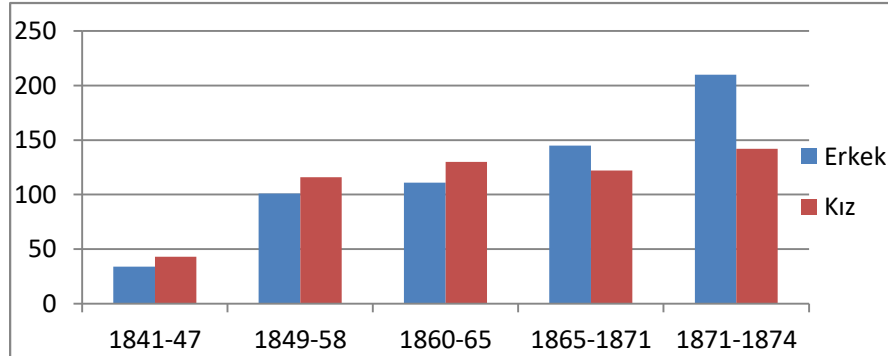
Evliliğin eş sayısına göre dağılımına baktığımızda ise bu dönemde 258'i tek eşli, 43'ü çift eşli ve 8'i ise üç eşli olmak üzere toplam 309 evliliğe rastladık. Geriye kalan 91 evlilik kadın terekelerinden oluştuğu için dul kabul edilmiştir. Kayıtlara bakıldığında tek eşliliğin yaygın olduğu, dört eşli evlilik türüne ise hiç rastlanılmadığı görülmüştür(A.Ş.S., 144; 145; 146; 147; 148 no'lu siciller). Bu bilgiler ışığında Tablo 3.2. de Ayıntab'ta yapılan evlilik türleri ve sayıları verilmiştir.

Tablo 3.2. Ayıntab Kazası'nda 1841-1874 yılları arasında yapılan Evlilik Türleri ve Sayıları

YILLAR	Evlilik Sayısı			
	1 Eşli	2 Eşli	3 Eşli	4 Eşli
1257-1263/1841-1847	29	3	0	0
1266-1275/1849-1858	53	8	2	0
1270-1282/1853-1865	62	8	0	0
1281-1291/1864-1874	42	10	1	0
1288-1291/1871-1874	72	14	5	0
TOPLAM	258	43	8	0
YÜZDE	(% 83.49)	(% 13.90)	(% 2.58)	(% 0)

Evliliklerle beraber meydana gelen ailede yer alan çocuk sayıları ve bu çocukların cinsiyetleri de şer'iyye sicillerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Ayıntab'ta yapılan 400 evlilikten 28 tanesi henüz çocuk sahibi olamamıştır. Geriye kalan 372 evlilikten toplam 1154 çocuk tespit edildi. Bu çocuklardan 578'i erkek, 576'sı ise kız çocuklarından meydana gelmektedir (Aşağıdaki grafikte Ayıntab'ta Erkek ve Kız Çocuk Sayıları yer almaktadır). Çocuk sayısını sicillerde geçen 400 evlilik sayısına böldüğümüzde bu dönemde Ayıntab'ta bir ailede ortalama olarak 2.88 çocuğun yaşadığı tarafımızca tespit edilmiştir(A.Ş.S., 144; 145; 146; 147; 148 no'lu siciller). Bu sayı XVII. yüzyılın ilk yarısında Ayıntab'ta 2.1(Koçak, 2010:307), XVIII. yüzyılın ilk yarısında ise 2.93(Çınar, 2000:164) olarak tespit edilmiştir.

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

Grafik 5.1. Ayıntab'da Erkek ve Kız Çocuk Sayıları

SONUÇ

Tanzimat dönemi geleneksel aile yapısına baktığımızda ataerkil yapısını sürdürmekle beraber aile üyelerinin kişisel özgürlükleri eskiye oranla daha geniş bir alana yayılmış olduğu anlaşılmaktadır. Diğer bir ifadeyle aile içerisindeki geleneksel normlar devam ettirilmişse de aile bir bütün olarak modernleşmeye başlamıştır. Bu amaçla atılan en önemli adımların başında hiç kuşkusuz dönemin padişahı Abdulmecid tarafından ülke genelinde yayımlanan fermanlardır. Neslin çoğalmasında engel olan evlenme çağına gelen kızların ve dulların ailelerinin izni olmaksızın evlenebilmelerinin önü açılmak istenmiştir.

Aile birliğinin oluşması, evlenmeleri câiz olan iki kişinin birbiriyle evlenmeyi karşılıklı olarak kabul etmesi yani nişanlanmasıyla başlayıp nikâhla sonuçlanması şeklinde gerçekleşmektedir. Ayıntab'da evlilikler genellikle tek eşli olmakla beraber iki ve üç eşli evliliklere de rastlanmaktadır. Çok eşliliğin yaygın olmamasının nedenleri arasında ailede huzurun bozulma endişesi, kadın nafakasının erkeğe ait olması ve erkeğin mehir verme zorunluluğu gibi nedenler sayılabilir. Aynı zamanda çok eşli evliliklerin yapılmasının temelinde ise geleneksel kültüre dayanan erkek çocuğa sahip olma isteği yatmaktadır.

İnceleme yaptığımız dönemde Ayıntab'da tek eşliliğin yaygın olduğu, dört eşli evlilik türüne ise hiç rastlanılmadığı görülmüştür. Evliliklerle beraber meydana gelen ailede yer alan çocuk sayıları ve bu çocukların cinsiyetleri de şer'iyeye sicillerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde Ayıntab'da yapılan 400 evlilikten 28 tanesi henüz çocuk sahibi olamamıştır. Geriye kalan 372 evlilikten toplam 1154 çocuk tespit edildi. Bu çocuklardan 578'i erkek, 576'sı ise kız çocuklarından meydana gelmektedir. Çocuk sayısını sicillerde geçen 400 evlilik sayısına böldüğümüzde bu dönemde Ayıntab'da bir ailede ortalama olarak 2.88 çocuğun yaşadığı tarafımızca tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

Ayntab Şer'iyeye Sicilleri no. 144, 145, 146, 147, 148

II. KAYNAK VE TELİF ESERLER

- Abik, Y.(2005). “Nişanlanma ve Nişanlılık”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 54/2, Ankara.
- Acar, H.İ.(2000). “İddet”,*Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXI, İstanbul.
- Acar, H.İ.(2005). “İslam Hukuku Açısından Nişanlanma”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXIII, Erzurum.
- Acar,H.İ.(2011). “Mehrin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, İmam-ı Azam Ebu Hanife Özel Sayısı, XVII, Konya.
- Acar,H.İ.(2007). “Nişan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXXIII, İstanbul.
- Ağaoğlu, A.(1341). “Üç Medeniyet: Aile” *Türk Yurdu Dergisi*, II/7, Ankara.
- Akgül, L.(2015), “İslâm Hukukunda Evli Kadının Nafakası ve Kapsamı”, *EKEV Akademi Dergisi*, XIX/62.
- Aktan,H.(1992), “İslam Aile Hukuku”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, C.2, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay.,Ankara, s.412.
- Atar, F.(2005), “Muhâlea”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay. XXX, İstanbul.
- Atar, F.(2007), “Nikâh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXXIII, İstanbul.
- Aydın, M.A.(1992), “Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., II, Ankara.
- Aydın,M.A.(2003), “Mehir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXVIII, İstanbul.
- Aydın, M. A.(1989). “Aile”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., II, İstanbul.
- Bardakoğlu, A.(1991), “Hukuki ve Sosyal Açıdan Boşanma”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, C.1, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara.
- Çakır, İ. E.(2010), “16. Yüzyılda Ayntab Şehrinde Ailenin Demografik Yapısı (1539-1576)”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. IX/I, Gaziantep.

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

- Çetintaş, R.(2014), “İslâm Hukukunda Evlenmeden Doğan Haklar Bağlamında Nafaka”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. XXIV, Konya.
- Çınar, H., (2000). *18. Yüzyılın İlk Yarısında, Ayıntab Şehri'nin Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Dirik, M.(2015), “İslâm Aile Hukukunda Kocanın Nafaka Mükellefiyetini Düşüren Haller”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. XXV, Konya.
- Doğan, İ.(1998), *Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar*, Sistem Yayıncılık, İstanbul.
- Doğan, İ.(2009), *Dünden Bugüne Türk Ailesi Sosyolojik Bir Değerlendirme*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Dustür, “Tabiiyet-i Osmaniye Kanunu”, 1.Tertip, C. I.
- Eken, G.(2000), “XVIII. Yüzyıl Ortalarında Antep'te Aile”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.XI, Ankara.
- Ekinci, E. B.(1991), “Eski Hukukumuzda Nafaka”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., III, Ankara.
- Ekinci, E. B.(1991),“İslam Hukukunda Boşanma(Talak)” *Türk Aile Ansiklopedisi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., I, Ankara.
- Ekinci, E. B.(1991),“İslam Hukukunda Nikâh, Türk Aile Ansiklopedisi”, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., III, Ankara.
- Ekinci, E. B.(2008),*Osmanlı Hukuku Adalet ve Mülk*, Arı Sanat Yay., İstanbul.
- Erbay, C.(2006), “Nafaka”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXXII, İstanbul.
- Erul, B.(2010).“Hz. Peygamber'in Öğretisinde Aile”, *Kutlu Doğum 2009: Küreselleşen Dünyada Aile*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara.
- Gökmenoğlu, H. T.(1998), “İslam Hukukunda Mehir”, *Mehir Dergisi*, S.II.
- Gömeç, Sadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Akçağ Yay., Ankara.
- Günay, H. M.(2007), “Nüşuz”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Diyanet Vakfı Yay., XXXIII, İstanbul.
- Güneş, A.(2007), “İslam Hukuku Açısından Nişanlanma”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, X/29.
- Has, Ş. S.(2006), “Nişanın Bozulmasının Hukukî ve Dini/Ahlâkî Neticeleri (İslâm Hukuku ve Modern Hukuk Arasında bir Mukayese)”, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, S.XXX, İstanbul.
- Hughes, T. P.(1885), “Nikâh”, *Dictionary Of İslam*, New York.

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

- Işın, E.(2014), “Tanzimat Ailesi ve Modern Adab-ı Muaşeret”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Juynboll, Th. W. (1987), “İddet”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, 5/2, İstanbul.
- Kafesoğlu, İ.(2007).*Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., İstanbul.
- Kahraman, H.(1992). “İslam'ın Getirdiği Aile Anlayışı”,*Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., II, Ankara.
- Kavuncu, M.(1999). “Osmanlılarda Aile ve Kadın”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, II/4, s.162.
- Kirman, M. A.(2012). “Modernleşme Sürecinde Nikâhın Kutsallığı Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme”, *Dinlerde Nikâh Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, İstanbul.
- Koçak, Z., (2010). *Ayıntab Sehri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1600-1650)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kur'an-ı Kerim, Araf:19; Nisa Süresi, Ayet: 3.
- Kurt, İ.(2012), “Şer'iyye Sicilleri ve Bab-ı Meşihat (Şeyhü'l-islamık) Kayıtları Işığında Osmanlı'da Nikâh Uygulamaları”, *Dinlerde Nikah Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, İzmir.
- Maden, A.(1991), “Evlenme ve Evlenme Şekilleri”, *Türk Aile Ansiklopedisi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., II, Ankara.
- Mehmed Salahi Bey.(1313). “Aile”, *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Beg Matbaası, III-IV, İstanbul.
- Mehmed Salahi Bey.(1313), “Mehir”, *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Beg Matbbası, III-IV, İstanbul.
- Mehmed Salahi Bey.(1313), “Nafaka”, *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Beg Matbaası, III-IV, İstanbul.
- Mehmed Salahi Bey.(1313), “Nişanlanmak”, *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Beg Matbaası, III-IV, İstanbul.
- Mehmed Salahi Bey.(1313),“Nikâh”, *Kamus-ı Osmani*, Mahmud Beg Matbaası, III-IV, İstanbul.
- Ortaylı, İ.(1991), “Osmanlı Toplumunda Ailenin Yeri”, *Türkiye Aile Ansiklopedisi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., I, Ankara.
- Ortaylı, İ.(2007), *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yay., İstanbul.

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

- Paçacı, İ.(2008), “Sosyal Hayattaki Değişim Sürecinde İslâm Aile Hukuku Evlenme ve Boşanma Örneği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. XI.
- Pakalın, M. Z.(1983). “Mehr-i Misil”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, II, İstanbul.
- Pakalın, M. Z.(1983), “Mehr”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, II, İstanbul.
- Pakalın, M. Z.(1983), “İddet”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, II, İstanbul.
- Pakalın, M. Z.(1983), “Nafaka”, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, II, İstanbul.
- Sakaoğlu, N.(1985), “Mehr-i Muaccel”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü*, İletişim Yay., İstanbul.
- Savaş, S.(1992), “Fetva ve Şeriyye Sicillerine Göre Ailenin Teşekkülü ve Dağılması”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., II, Ankara.
- Saydam, A.(2015),*Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Kitabevi Yay., İstanbul.
- Schacht, J.(1964), “Nikâh”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, IX, İstanbul.
- Schacht, J.(1979). “Talak”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, XI, İstanbul.
- Spies, O.(1979), “Mehir”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, VII, İstanbul.
- Tabakoğlu, A.(1992),“Osmanlı Toplumunda Aile”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., I, Ankara.
- Tabakoğlu, A.(1999),“Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları”, *Osmanlı Ansiklopedisi (Toplum)*, Yeni Türkiye Yay., IV, Ankara.
- Turan, Ş.(1956), “Tanzimat Devrinde Evlenme Meselesi”, *İş ve Düşünce Dergisi*, 22/182.
- Türkdoğan, O.(1991). “Aile Sosyolojisi Modeli” *Türk Aile Ansiklopedisi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., I, Ankara.
- Türkdoğan, O.(1992). “Türk Ailesinin Genel Yapısı”, *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., I, Ankara.
- Ülken, H. Z.(1991). “Aile”, *Aile Yazıları I Temel Kavramlar, Yapı ve Tarihi Süreç*, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay., Ankara.
- Ünal, İ. H.(2004).“Kur'an'da Aile Kurumu”, *Diyanet İlmî Dergi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 40/2.

Tanzimat Döneminde Ayıntab'ta Aile/ Özlem Muraz Budak

Ünal, Y.(2010), “Küreselleşen Dünyada Değişen Aile ve Nikâh Algısı”, *Kutlu Doğum 2009: Küreselleşen Dünyada Aile*.

Yılmazçelik, İ.(1998),“XVIII. Yüzyılda Gaziantep'in İdari, Fiziki ve Sosyo-Ekonomik Durumu”, *Osmanlı Araştırmaları*, XVIII, İstanbul.

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

SELÇUKLULARDA TAHT MÜCADELELERİNE ETKİ EDEN FAKTÖRLER*

The Factors Affecting Struggles for the Throne in the Seljuk State

Abdullah Bayındır**

ÖZ

Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süre içerisinde birçok taht mücadeleleri vuku bulmuştur. Bu mücadelelerin temelinde yatan sebep birden çoktur. Bu bağlamda özellikle kut inancı ve ülkenin hanedan mensuplarının ortak malı sayılması anlayışı, deyim yerindeyse en önemli sebeplerden birisi olmuştur. Gerek devlet yöneticilerinin kendi istek ve arzularının peşine düşmesi, gerek hanedan mensuplarının taht sevdası için türlü yollara başvurması, gerek dış devletler gerekse kut inancının tetiklediği taht mücadeleleri büyük bir devletin kısa zamanda sonunu getirmiştir. Ele alınan konuda Selçuklularda yaşanan taht mücadelelerine etki eden sebepler incelenmiştir. Bu minvalde birçok başlık altında taht mücadelelerinin sebeplerine değinilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu Devleti, Taht Mücadeleleri, Kut inancı.

ABSTRACT

Various struggles for the throne arose during the period between the establishment and collapse of the Seljuk State. There are numerous underlying reasons for these struggles. The "Kut" faith and the belief that the country was the property of the dynasty members can be regarded as the most significant ones. The facts that the state administrators pursued their own wishes and desires, the dynasty members resorted to various means for seizing the throne as well as the interference of other countries and the struggles instigated by the "Kut" faith led to the collapse of a great state in a relatively short time. In this study, the abovementioned reasons for the throne struggles in the Seljuks have been examined. In this respect, the reasons have been covered under various subheadings.

Keywords: The Seljuk State, Throne Struggles, The "Kut" Faith.

---

* Bu makale *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri* adlı Doktora tezinden çıkarılmıştır.

** Dr. Tarih Öğretmeni, abdullahbayindir27@gmail.com.

Giriş

Eski Türk devlet töresi ve geleneğine göre ülke devleti kuran hanedan üyelerinin ortak malıdır anlayışı, hükümdarın ölümüyle beraber ortaya çıkan taht mücadelelerinin de temel sebebini teşkil etmektedir. Yine bu anlayış çerçevesinde bakıldığında hanedan üyelerinin yer yer taht için mücadeleye girişmesi, devletin sürekliliğini ve güçlü bir otorite oluşturmasını da engellemiştir. Bu bağlamda ortaya çıkan siyasi olayların anlaşılabilmesi için merkezi otoriteye karşı çıkan mücadele hareketlerinin sebeplerini ve neticelerini iyi analiz etmek gerekir.

Eski Türk devlet geleneğinde tahta çıkmak için birçok yöntemin kullanıldığı bilinmektedir. Kullanılan bu yöntemlerin ilki ve şüphesiz en önemlisi yeni bir devlet oluşturmaktır. İkincisi ise hükümdar ailesinin erkek fertlerinden biri olarak tahta çıkmaktır. Türk devlet tarihine baktığımızda her iki yöntemde de tahta çıkmak için kuvvet ve mücadeleye çokça başvurulduğu görülmektedir. Öte yandan saltanat makamının kutsiyeti ve insanlar nezdindeki yeri bu makam için mücadeleyi kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun yanı sıra iktidarı ele geçirmek kadar muhafaza etmek de bir o kadar mücadele gerektirmektedir. İnsanoğlunun bilinen ilk tarihinden itibaren güç için baba-oğul, kardeşler ve akrabalık bağı olmayanlar arasında mücadelelerin yaşandığı bilinmektedir. Bu görüşe kanıt olarak geçmişte yaşanan saltanat mücadeleleri örnek olarak gösterilebilir.

Selçuklu Devleti, hüküm sürdüğü yıllar boyunca birçok taht mücadelesine sahne olmuştur. Genellikle hanedan mensuplarının karıştığı bu mücadeleler içerisinde halk tarafından çıkarılan bir ayaklanma ya da isyana rastlama olasılığı oldukça güçtür. *Selçuklu nizamı* adını verdiğimiz düzenin kurulmasının ardından hızlı bir şekilde gelişen ve büyüyen devlet, ne yazık ki bu mücadeleler yüzünden de kısa süre içerisinde dağılma evresine girmiştir.

Bu bağlamda çalışmada ele alınan konu, Selçuklularda yaşanan taht mücadelelerinin sebeplerini irdelemektir. Bu eksen etrafında hareket ederek Selçuklu Devleti'nin kısa bir süre içerisinde yıkılışına etki eden sebepler araştırılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Tahta Geçişin Belirli Kurallarının Bulunmaması

Eski Türk devletlerinde tahta çıkacak olanın ya da tahta çıkmanın şartları belli bir kaideye bağlanmamıştır. Böyle bir yasanın olmayışı taht için mücadele edebilecek herkes için bir çıkış noktası olmuştur. Selçuklu Devleti'nde de yaşanmış ve birçok taht mücadelesine sebep olmuş bu durumla ilgili eski Türk devletlerinde birçok örnek mevcuttur.

Bu bağlamda, Hun İmparatorluğunda MÖ 60 yılında ölen hakanın yerine kurultay kararı ile getirilen Sağ Bilge Teğın (Wu-yen-chü)**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** zalim ve gaddar bir yönetim şekli benimseyince Hun ülkesinde isyanlar çıkmış ve bunun sonucunda M.Ö 58 yılında tahta Huhanyeh**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** geçmiştir(Koca, 1990: s.50-52). Yine taht değişikliği ile ilgili olarak Göktürklerin yönetim şeklinde de mücadelelerin varlığını görmek mümkündür. Örnek olarak; Göktürk tahtına 552 yılında Tawu (Büyük)**Hata! Yer**

işareti tanımlanmamış. oğlu Bumin (Duman veya Tuman) 552 yılında oturmuştur. Bumin'den sonra 553 yılında bir yıl Kara Kağan**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** (Tassu-Chin) 572 yılına kadar Göktürk tahtının sahibi olmuştur. Yine Mukan Kağan kendisinden sonra oğlu Ta-lo- Pien'i veliaht**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** olarak tayin etmemiştir. Gelişmelere dair Göktürk kağanı Tapar (T'a-po)'nun **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**oğlu An-lo**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'ya 581 yılında: *Ben duydum ki akrabalarım da kağanlık babadan oğula geçmedi. Ağabeyim kendi oğlunu sevmedi beni kağan seçti. Ben öldüğümde ise Ta-lo- pien'e karşı çekilmen lazım.* Diye konuşma yapmıştır (Koçak: 2011: s.113). Bu konuşma ve veliaht tayini üzerine Tapar Kağan**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'ın ölümünden sonra devlet adamları Ta-lo- Pien'i tahta geçirmek istemişlerdir. Fakat Göktürkler**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**, Ta-lo-pien'i annesinin Türk olmadığı gerekçesi ile Kağanlığa onu kabul etmemiş ve taht için mücadele girişimleri başlamıştır. Mücadele sonunda ise Ta-lo-pien'in yerine hanedan üyesi ve Göktürk soyundan olan An-lo**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Kağan seçilmiştir(Kurat, 1952: s.1-36; Ögel: 1957: s.81-137).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere eski Türk devlet geleneğine göre: ülke (devlet) hanedanın ortak malıdır anlayışı, hanedan ailesinin tahtı ele geçirmek için kullandığı en büyük gerekçelerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. İşte Selçuklu**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Devleti**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'nin de bu anlayışa tabi bir yönetime sahip olması devletin ömrü boyunca birçok saltanat mücadelelerine maruz kalmasına sebep olmuştur. Malumdur ki bu durum saltanatın kısa ömürlü olmasına etki etmiştir.

Öyle ki, devleti kökünden sarsan bu mücadeleler hanedan üyelerinin kendilerini güçlü gördükleri anlarda harekete geçmelerine sebep olmuştur. Yine anlayış çerçevesinde bakıldığında saltanat için mücadeleye girişen hanedan ailesi mensuplarının bu hareketlerinde haklı oldukları görülmektedir. Çünkü kendisini diğerleri gibi taht üzerinde eşit haklara sahip olduğunu bilmesi, saltanat makamını ele geçirmesi için yeterli sebep olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak yeterli askeri güce ve kendinde sultan olabilecek vasıfları gören hanedan üyeleri, tahtı ele geçirmek için harekete geçmekten geri durmamışlardır. Bununla birlikte ilk Türk devletlerinden itibaren veraset usulü konusunda bazı düzenlemeler yapılarak mücadelelerin önüne geçilmek istenmiştir. Fakat bu çabaların sabit bir tutum içinde olmaması, onların kanunlaşmasının önünde bir engel olmuş ve mücadelelere son verememiştir.

KutHata! Yer işareti tanımlanmamış. İnanışının Etkileri

Bir diğer sebep olarak ele aldığımız kut inancına bağlı taht mücadeleleri de yine Selçuklu Devleti'nde yaşanan taht mücadeleleri için önemli bir nedendir.

Eski Türk hâkimiyet anlayışı hükümdarda bulunan bazı vasıfların Tanrı tarafından verildiğine inanılan bir anlayışa dayanmaktadır(Geç, 2002: s.33; Ögel, 1988: s.55-57). Bu anlayışa dayalı olarak Türk hükümdarlarına devleti yönetme hakkı Tanrı tarafından ilahi bir lütuf olarak bağışlanmıştır(İnalçık, 1959: s.73-74; Kafesoğlu, 2000: s.220).

Başka bir söylemle hükümdar kendisine Tanrı tarafından kut**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** (yönetme kudreti, iyi talih, baht, yönetme yetkisi) verildiği için hükümdardır ve siyasi iktidar hakkına sahiptir. Bu bağlamda hükümdarın devleti idare etme hakkının ve yönetme kudretinin kaynağı Tanrıdır ve hâkimiyetinin mutlak menşei ilahi kökenlidir(Genç, 2002: s.33; Eliade, 1991: s.97; Eliade ve Loan, 1997: s.23).

Öte yandan yine kut**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**un manasına dair önemli tarihçi ve araştırmacılar çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir. Bu konu da Ziya Gökalp; *Mukaddes*(Gökalp, 2015: s.45-48), anlamını taşıdığı iddia ettiği kutu, yabancı yazarlardan W. Radloff; A. Vambéry, V. Thomsen *Saadet*(Donuk, 1979-80: s.50-51), şeklinde açıklarken yine Fuat Köprülü**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** ve W. Barthold**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** da kutun anlamını *Saadet* ve *Baht* olarak açıklamıştır(Barthold, 2013: s.180-182). Reşit Rahmeti Arat**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**; *Kutlu ve MesutHata! Yer işareti tanımlanmamış.* olma, K. H. Menges**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**; *Saadet, Baht*, F. Altheim; *Şans, Talih*, A. V. Gabain**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**; *Saadet*, R. Giraud, *Talih, Mutluluk*, L. Rasonyi**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**; *Saadete ulaşma*, A. Bombacı**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**; *Şans, Kader, Talih*, A. Caferoğlu**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**; *saadet, ikbal*(anlamlarını ifade etmişlerdir Donuk, 1988: s.77-79; Rasonyi, 2007: s.109-111). Bu bağlamda bakıldığında gerek yerli, gerekse yabancı yazarların kut**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**un anlamı konusunda üç aşağı beş yukarı aynı ifadeleri telaffuz ettikleri görülmektedir(Bombacı, 2011: s.70-73; Donuk, 1978-80: s.30-56).

Yine kutun manası ile ilgili olarak Bahattin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı* kitabın da; kutun *şans* ve *talih* olmadığını çünkü *şans* ve *talih*in rastlantı sonucu bir iyilik bulma olduğunu oysa kutun Tanrının bir *lütuf* ve *keremi* olduğunun altını çizmektedir(Ögel, 2016: s.75-82). Diğer taraftan Kaşgarlı Mahmut, kutu Arapça *devlet* manası ile telaffuz etmektedir. Aynı zamanda kutun manalarından olan *sadet* ve *ikbal* sahibi olmak gibi karşılıklarının da Ögel tarafından günümüz *mutlu*, *mesut* manaları ile aynı olmayabileceği vurgulanmaktadır. Ayrıca Çince'den Türkçeye tercüme edilmiş kitaplarda da kutun manası *iyi kader* ve *başarı* olarak değerlendirilmiştir. Kut, canlı cansız her şeyde bulunur ve bulunduğu her şeye mutluluk ve bereket verir(Roux, 2007: s.145-147; Güngör, 2002: s.261-263).

Yine bu konuda İbrahim Kafesoğlu**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**; devletin, hukuki bakımdan emretme hakkına sahip olduğunu ve bu emirlerin icrası konusunda yüksek bir kudrete sahip olduğunu vurgulamıştır. Lakin emirlerin uygulanması ve bu emirlere itaat edeceklerin devletin emretme hakkını meşru görmeleri gerektiğini ve devletin bu haklara sahip olduğuna inanmaları gerektiğini belirtmektedir(Kafesoğlu, 2000: s.218-220).

Öte yandan Kafesoğlu, hükümlerlik şekilleri arasında topluluklara göre değişiklikler görülmesine rağmen ortak vasıflara dayalı üç tip belirlemenin mümkün olduğunu dile getirmiştir. Bunları; *gelenekçi hâkimiyet*, *karizmatik hâkimiyet* ve *kanuni hâkimiyet* şeklinde vermiştir. Bu bağlamda; *gelenekçi hâkimiyet*; eskiden beri devam eden ve değişmeyeceğine inanılan bir düzenin kutsal olduğu düşüncesine

Seçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

dayanmaktadır. Bu anlayışa göre kimin hükümdar olacağına gelenekler karar vermektedir. Yetkilerin ve kudretin belirli kural çerçevesi olmamakla beraber tamamen geleneklerin belirlediği bir meşruluk anlayışı bulunmaktadır. Ayrıca devletin icrasında ortaya çıkacak olan aksaklıklardan sistem değil, uygulayıcıların sorumlu tutulduğu bir hükümlanlık anlayışdır. Diğer bir hükümlanlık anlayışı olan *karizmatik meşruluk* ise; diğer meşruluk anlayışlarından bağımsız ve farklı olarak, geleneklere dayanmayan eskiden beri alışılmış davranışların dışında doğrudan doğruya tanrı tarafından verildiğine inanılan vasıflara dayanmaktadır. Bu tarz vasıflarla donatıldığına inanılan lider, toplumda tam bağıllık sağlar. Bu bağıllığın gelenekle alakası olmadığı için liderin karizmatik meşruluk taşıdığına inanılır. Bu inanç bağlamında toplum liderin dediklerini yapmakta ve ona tam bağıllıkla gösterilen her hedefe yönelmektedir. *Kanuni hükümlanlık* da ise; hükümdar önceden belirlenmiş kanun çerçevesinde devleti yönetir. Belirli bir nizam içerisinde olan yetkilerin sınırları çizilmiştir. Lider bu kanun çerçevesinde ülkeyi yönetir ve belirlenen kurallara uyma mecburiyetindedir(Kafesoğlu, 2000: s.248-250). Belirtilen bu üç tip hâkimiyet şeklinin içinden eski Türk hükümlanlık telakkisinin karizmatik liderlik tipi olduğu kabul edilmektedir. Bu anlayışın yüzyıllar boyunca Türk hâkimiyet anlayışının ve Türk devlet idaresinin temel unsuru olarak, Asya Hun Devleti **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** zamanından beri uygulandığı bilinmektedir(Ögel,1988: s.57; Taneri, 2015: s.34).

Bu bağlamda Asya Hun Devleti **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'nin unvanı; Gök-Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı *Tanrı Kut* **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** 'u *Tanhu* **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**, Avrupa **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Hun Devleti lideri Attila'nın *Tanrı'nın Kılıcı* unvanını taşıması ve adeta *veryüzünde birer yansıması* olarak kabul görülmesi ve yine Gök-Türk hakanlarının;

Tanrıya benzer tanrıda olmuş Türk Bilge Kağan **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** *babam Kağan ile anam hatunu Tanrı tahta oturttu. Tanrı irade ettiği için, kutum olduğu için Kağan oldum. Öte yandan milletleri nizama soktuk. Tanrı güç verdiği için Türk askerleri kurt gibi, düşmanlar koyun gibi idi*(Onat, 1978: s.25-27).

İfadeleri Kut inancının Türkler arasındaki yaygınlık derecesini ve hükümlanlık geleneği ile ne kadar bağlantılı olduğunu göstermektedir(Nevin, 2001: s.133-137; Arslan, 1987: s.60-61; Yurdusevdi, 2008: s.1-11).

Aynı anlayış çerçevesinde Uygur hakanlarının unvanlarına baktığımızda da *kut* **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**un etkisini görmekteyiz. Ayrıca; Tuna Bulgarları, İtil Bulgarları, Hazar Hakanlarının unvanlarına ve başa geliş şekillerine bakıldığında da tanrının müdahalesi manasında kutun etkisini görmek mümkündür. Şöyle ki; Bozkır Türk hükümdarı Tanrı tarafından kismet ile donatıldığı için iş başına gelebilmektedirler. Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere eski Türk devletlerinde siyasi iktidar kavramı kut kavramı ile ifade edilmektedir. Diğer taraftan kutun kan vasıtasıyla da babadan oğula geçtiği kabul görülmektedir. Kabul görmüş bu anlayış hükümlanların ölümünden sonra evlatları arasında devam ettiği için taht kavgalarının da sebebi olarak bilinmektedir(Kafesoğlu, 2000: s.249). Öyle ki bu durumdan ötürü

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

birçok padişah kardeşini katletmek mecburiyetine düşmüştür. Bu bağlamda kut inancının kardeş katli üzerindeki etkisi Fatih Sultan**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Mehmet'in:

Evladımdan her kimesne (kime) saltanat müyesser (nasip) ola, karındaşların Nizam-ı Âlem (dünyanın düzeni) için katletmek münasiptir (uygundur). Ekser-i ulema (âlimlerin geneli) dahi tecviz vermiştir (caiz görmüş, onaylamıştır). Anınla amel olalar (böyle uygulasınlar)(Ekinci, 2006: s.1105-1107; Kafesoğlu, 2000: s.250).

İfadelerinden anlaşılmaktadır.

KutHata! Yer işareti tanımlanmamış., Tanrının bir vergisi olması nedeniyle oldukça kutsal kabul edilmiştir. Ayrıca Şamanizm'de kutun insan ruhu olarak çocuğa ana karnındayken verilmiş olduğu inancı hâkimdir. Kut ve kutluk, Türk düşünce ve günlük hayatının temellerinden birisi olmuştur(Donuk, 1979-80: s.51; Ögel, 2003: s.295; Barthold, 2013: s.33-38). Bu inanış ve anlayış, halk inançlarında gelişerek yüksek bir devlet düşüncesi ve felsefesi olmuş, ondan sonra da olgunlaşarak, büyük devlet kurmuş olan Türklerde, halk kitlelerinin ruhlarına kadar inmiş ve onların günlük hayatını düzene sokar olmuştur(Koca, 1990: s.25-33). Bu bağlamda Tanrı tarafından kut verilen hükümdarlar ve tebaası, eğer Tanrının buyruklarından dışarıya çıkarlarsa, kut ve ili (devleti) elinden alınarak cezalandırılmaktadır. 716 yılında Göktürk Kağanı İnel'in tahttan indirilmesi bu duruma en iyi örneklerdendir(Taşağıl, 2014: s.180). Hal böyle olunca Türkler, başlarına gelen felaketleri veya başarıları tanrının cezalandırması veya ödüllendirmesi şeklinde yorumlamışlardır.

Yine konuyla ilgili, eğer hükümdar veya millet içerisinden birileri devlete karşı isyan eder ya da buna yönelik girişimlerde bulunurlarsa, Türk yönetim anlayışına göre; bilmediği için, yanıldığı veya kandırıldığı için isyan ettiği kabul görülmüştür. Ki bu konu ile ilgili Kül Tiğın yazıtında; *Bilmediği için, yanıldığı için, suç işlediği için KağanHata! Yer işareti tanımlanmamış. öldü. Veziri ve beyleri öldü. On Ok Milleti (Türgişler) çok zahmet ve acı gördü.* ifadeleri durumu açıklar niteliktedir(Kafesoğlu, 2000: s.252; Arslan, 1987: s.25-37; Karakaş, 2014: s.341-350).

Türkler, Tanrı'nın cihan hâkimiyetini kendilerine emanet ettiğine yürekten inanmışlardır. Türk devlet anlayışına göre iktidar, gökten (Tanrıdan) aşağıya doğru intikal ettiği için, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağıya, sağa, sola doğru yayılmaktadır. Güneş ve Ay'a verilen ehemmiyetten anlaşıldığı kadarıyla eski Türk inancına da bu sağ ve sol istikametleri umumiyetle Doğu ve Batı cihetleri teşkil etmektedir. Güneşin doğduğu taraf Türklerce kutsal yön sayıldığından, hükümdar otağının doğuya açılması, Hakanların tahtta doğuya yönelik oturmaları bu sebepten ötürüdür. Öteki cihetler güneşin gökyüzündeki seyrine göre sıralanmıştır. Bunlar; İleri, gündoğusu, beri, gün ortası (Güney-sağ taraf), geri, gün ortası, yukarı, gece ortası (Kuzey-sol taraf), diye isimlendirilmektedir (Kafesoğlu, 2000: s.253; Karakaş, 2009: s.29-44).

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

Kutun etkisi göz önüne alındığında ve hanedan mensuplarının da kutsiyeti incelendiğinde, Selçuklu**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Devleti**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'nde yaşanan bu saltanat kavgalarının ne kadar da karmaşık olduğu ortaya çıkmaktadır. **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**Çünkü hanedan üyelerinin kanının kutsal olması aynı zamanda saltanat için mücadele sonucunda cezalandırılmanın da zorlaştığı anlamına gelmektedir. Öyle ki Melik Kavurd'un birçok kez taht için isyan etmesi ve buna rağmen kardeşi Sultan**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Alparslan**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** tarafından affedilmesi tamamen kut inancına yönelik bir durumdur. Öte yandan bu inanç çerçevesinde halk arasında hanedan ailesinin hepsinin eşit haklara sahip olması, kimin sultan olacağı konusunda belirleyici bir etken olmuştur. Yine halk için önemli olan hanedan üyesinden birinin sultan olmasıdır. İsim olarak kimin sultan olduğuna önem vermeyen halk, bu noktada genellikle güçlü, dirayetli ve adaletli olanın arkasında durmuştur. Nitekim bu durumun farkında olan hanedan mensupları saltanat makamını ele geçirmek için öncelikle halkın desteğini sağlamanın önemli olduğunu düşünerek hareket etmişlerdir.

Devlet Ricalinin Etkileri

Saltanata kimin geçeceğinin herhangi bir kural ve hükme bağlanmaması ve kut**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** anlayışından kaynaklı ortaya çıkan soruların yanı sıra Selçuklularda devlet ricalinin tavrı da taht mücadelecinin en önemli faktörlerinden biridir. Bu bağlamda devlet adamlarının ve ordu komutanlarının kendi makamlarını yükseltmek adına yakın gördükleri ve etkileri altına alabileceklerini düşündükleri hanedan üyesini, taht iddialısı olarak öne sürmekten çekinmemişlerdir. Hal böyle olunca mevcut sultandan memnun olmayan devlet ricali onun karşısına hanedan mensubu birini çıkarmışlardır. Burada hanedan üyesinin devlet ricali etkisinde kalması ve gerekirse kardeşine karşı mücadeleye girişmesinin tek sebebi taht makamına olan sevdasından kaynaklanmaktadır. Bu gibi olaylar öncelikle birçok insanın ölümüne sebep verirken öte yandan da devletin gidişatına ciddi derecede zararlar vermiştir.

Bu duruma örnek olarak, Sultan**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Berkıyruk**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** döneminde vezirlik görevi yürüten Müeyyidü'l-Mülk'ün, Sultan tarafından azledilince önce emir Üner'i, daha sonra da sultanın kardeşi Muhammed Tapar**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'ı saltanat mücadelesi**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** için kışkırtması gösterilebilir(Bayındır, 2017: s.16-85).

Öyle ki bu olay, gerek kardeşler arasında, gerekse emirler arasında sıkıntılar çıkmasına sebep olmuş ve doğal olarak ortaya çıkan zarar ziyanın faturası devletin kendisine olmuştur. Üzücü olan diğer bir durum da komutanların kişisel çıkarları için isyanların uzamasına sebep olmalarıdır. Çünkü hanedan üyeleri kendilerine destek vermelerini istedikleri bu komutanlara oldukça yüklü miktarda para ve mal dağıtmışlardır. Komutanlar ise bu durumu fırsata çevirerek sık sık saf

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

değiştirmişler bu durum ise isyanların uzamasına sebep olmuştur. Burada her yönüyle zararlı çıkan yine devletin kendisi olmuştur.

Çevre Devletlerin Etkileri

Selçuklularda yaşanan taht mücadelelerinin tamamını neredeyse kardeşler arasında yaşandığını görmekteyiz. Nitekim bu durumun bazen baba-oğul, amca-yeğen gibi akrabalık bağları arasında da sirayet ettiği görülmektedir(Koca, 2009: s.280-323). Taht mücadelelerindeki bu akraba bağlarının tek sebebi ise ülkenin hanedan üyelerinin ortak malı sayılmasıdır. Hanedan üyesi olamayanın taht üzerinde hak iddia edememesi ise akrabaların birbiri arasında çatışmasına sebep olmuştur.

Fakat taht mücadeleleri **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** aynı zamanda devlet adamlarının, çevre devletlerin, farklı inançların, ekonomilerin ve kültürlerin de birbirlerine üstünlük kurma mücadeleleridir. Bu nedenlerden saltanata hâkim olmak ilmen, fikren, ekonomik ve kültürel olarak da hâkim unsur olmak anlamına gelmektedir.

Bu nedenle Saltanat mücadeleleri çevre devletler için de ayrı bir önem arz etmiştir. Bir kere kendi içinde mücadele yaşayan bir devlet çevresi için tehlike unsuru olmaktan uzaklaşmaktadır. Bu nedenle saltanat mücadelelerinin yaşanması, onlar için tehlike olabilecek siyasi erklerin güç kaybetmeleri ve enerjilerini başka alanlara aktarmaları anlamına gelmekteydi. Bu sayede onlardan gelebilecek siyasal ve askeri baskılardan kurtuldukları gibi bu mücadelelerde bazen taraf bazen de olayı derinleştiren olarak, kendi çıkarlarını ön plana çıkarıp menfaatleri yönünde siyaset izleyebilme fırsatını da elde etmiş olurlardı. Bu nedenle saltanat mücadeleleri basit bir siyasal mücadeleden ziyade sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel uzantıları olan geniş arka planlı hadiselerdir.

Devletlerin saltanat mücadelesindeki yeri ve önemine en güzel örneklerden biri, Gazneli **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Devleti **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** tahtına çıkmak isteyen Behramşah ile Selçuklu **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Meliki Sencer **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** arasında yaşanmıştır. Gazneli tahtını elde etmek isteyen Behramşah, amacına ulaşmak için Selçuklu Meliki Sencer'e başvurarak, 250.000 dinar vergi vermek ve hutbeyi sırasıyla önce Abbasi **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** halifesi sonrada Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** ile Melik Sencer adına okutmak şartı ile Selçuklu Devleti **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'nin yardımı temin etmiştir. Yapılan antlaşmanın ardından Melik Sencer, Gazne üzerine giderek Arslan **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**şah'ı mağlup edip Gazneli tahtına Behramşah'ı çıkarmıştır. Böylelikle Gazneli Devleti'nden gelebilecek tehlike bertaraf edildiği gibi, yıllık vergi alınarak da Gazneliler **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** vassal bir devlet konumuna getirilmiştir(Bayındır, 2017: s.91-104).

Verilen örnek de de görüldüğü üzere devlet içerisinde yaşanan siyasi sıkıntılar diğer devletlerin ilgisinden kaçmamıştır. Ve herhangi bir yardım talebinde direkt devreye girerek mevcut devletin gidişatına önemli dokunuşlar yapmışlardır.

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

Öte yandan Türkiye Selçuklu Devleti'nin ikinci Sultanı I. Kılıçarslan'ın kayınbabası Çaka Bey'e karşı giriştiği mücadele de çevre devletlerin etkilerine örnek verilebilir. Bizans İmparatoru Aleksios'un I. Kılıçarslan'a, Çaka Bey'in faaliyetleri ile ilgili kışkırtıcı bir mektup göndermesi, onun kayınbabasına karşı soğumasına ve ona karşı mücadele edip etkisiz hale getirmesi için yeterli bir sebep olmuştur(İlgürel, 1993, s.186-188; Kurat, 1987: s.51-54; Günler, 2011: s.33-34).

Görülmektedir ki Selçuklularda yaşanan taht mücadeleleri sadece devlet içerisinde yaşanan olaylara bağlı değildir. Yaşanan bu mücadeleleri bazen de çevre devletler tetikleyerek kendilerine rakip gördükleri sultanları etkisiz hale getirmek istemişlerdir.

Halifelik Makamı ve Sultan Eşlerinin Etkileri

Selçuklularda devletin bağlı olduğu halifelik makamı da yine saltanat mücadelelerinde etkili bir rol oynamıştır. Çünkü devletin siyasi desteğini arkasına alan halife her değişen sultan ile arasını iyi tutmak gibi bir siyasi anlayış içerisine girmiştir. Bu durumda isyan eden herhangi bir hanedan üyesinin sultan olabileme ihtimaline karşı onunla arasını iyi tutmuştur.

Öte yandan Saltanat mücadelelerinde sultan eşlerinin etkisi de azımsanmayacak kadar önemlidir. Devleti yöneten her ne kadar sultan ise de, devlet yönetiminde görülmeyen ve etkili olan aktörlerden biri de sultanın eşleridir. Kimi zaman sultan eşlerinin devlet yönetiminde sultandan daha etkili oldukları görülmüştür. Onlar için iktidar gücünü eşine ya da çocuklarına kazandırmak, gücü elde etmek veyahut eldeki mevcut gücü korumak anlamına gelmektedir.

Ortaçağ devletlerinde devletlerarasında yapılan antlaşmaların yürürlükte kalması ve uzun süreli dostluklara dönüşmesi için saraydan kız alma ve verme âdeti de yaygın bir gelenek olarak görülmektedir. Farklı kültürden gelen bu eşlerin faaliyetleri de saltanat mücadelelerinde etkili olmuştur. Bu duruma en güzel örneklerden biri şüphesiz Büyük Selçuklu**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Devleti**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** hükümdarlarından Melikşah'ın eşi Karahanlı**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** prensesi Terken Hatun**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'dur(Kafesoğlu, 2014: s.36-37; Sevim-Merçil, 2014: s.66-67; Kafesoğlu, ...*Melikşah Devrinde*...2014: s.41; Turan, 2003: 41).

Terken Hatun**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**, siyasi ihtirasları doğrultusunda hareket ederek Melikşah'ın sağlığından itibaren siyasi müdahalelerde bulunmuş, bu müdahalelerden Nizâmülmülk de payına düşeni alarak hayatını kaybetmiştir. Melikşah'ın ölümü ile birlikte daha özgür bir şekilde siyaset izleme fırsatı bulan Terken Hatun, dört yaşındaki oğlu Muhammed'i Selçuklu**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** tahtına ve torunu Caferi de Abbasi**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** tahtına çıkartarak hem dünya hem de ahiret işlerinde söz sahibi olmak için harekete geçmiştir. Bu amaç uğruna hazineyi boşaltarak 20 bin altını ordu mensuplarına dağıtmış(Sevim-Merçil, 2014: s.173; Turan, 2003: 226); Yakutî'nin oğlu olan Gence**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** hâkimi İsmail**Hata!**

Yer işareti tanımlanmamış. ile Elcezire ve Diyarbakır**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** taraflarını hâkimiyeti altına alan Suriye**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** hâkimi Tutuş**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'u kendi saflarına çekmiştir. Ayrıca Muhammed'in saltanata geçmesi için fetva dahi düzenletmiş fakat tüm bu çabalarına rağmen başarısız olmuş ve Selçuklu tahtına Berkyaruk**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'un geçmesine engel olamamıştır(Turan, 2003: 226; Özeydin, 2001: s.19).

Terken Hatun'un bu ihtirası, Haçlı**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Seferleri'nin vuku bulduğu bir dönemde Türk-İslam**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** dünyasının kendi içinde boğulmasına neden olurken, bu boşluktan yararlanan Haçlı kuvvetlerinin Antakya**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**, Kudüs**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**, Urfa**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** kontluklarını kurmasına ve birçok Müslüman**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'ın kanını akıtmasına zemin hazırlamıştır. Şüphesiz önemli sonuçlardan biri de Büyük Selçuklu Devleti**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**'nin duraklama ve yıkılma dönemine girmesinin öncülüğünü yapmış olmasıdır(Bayındır, 2017: s.1971-201).

SONUÇ

Bütün bu sebepler değerlendirildiğinde Selçuklu Devleti'nin çabucak yıkılma nedeni net bir şekilde anlaşılmaktadır.

Selçuklularda yaşanan ve devlet için hiç de iyi sonuçlar doğurmayan taht mücadeleleri başlangıçtan yıkılışa kadar devam etmiştir. Öyle ki bu durumu değiştirmek için birçok yöntem denenmiş: fakat başarı sağlanamamıştır. Tahtın bir sonraki sahibinin belirlenmesi için kimi zaman halk tarafından hükümdar daha hayattayken yerine kimin geçeceğinin konuşulması, yaşanacak mücadelelerin habercisi niteliğinde olmuştur.

Sultanlar kendisinden sonra yaşanabilecek kargaşanın önüne geçebilmek için veliaht**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** atamaları yapmışlardır. Fakat mevcut hükümdar tarafından bizzat yapılan veliaht atamaları dahi her zaman taht mücadelelerinin önüne geçmeye yetmemiştir.

Selçuklularda devlet hanedanın ortak malı kabul edildiğinden hanedan ailesi mensuplarının hepsi taht üzerinde aynı derecede hakka sahip olarak görülüyordu. Bu anlayış, devleti temelinden sarsan birçok isyana da dayanak noktası oluşturmuştur. Nitekim kendisinde sultan olabilme gücünü gören ve yeterli askeri kuvvete sahip olduğuna inanan hanedan üyeleri, fırsat bulduklarında saltanat makamını ele geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Hanedan üyelerinin hemen hemen hepsinin isyan etmesinin arkasında yatan faktörlerden birisi olan *kut anlayışı*, halk ve komutanlar arasında hanedan üyelerinin hepsinin eşit görülmesidir. Halk için önemli olan, isim olarak kimin sultan olduğu değil, Selçuklu ailesinden birinin sultan olmasıdır. Halk arasında hanedan üyelerinin hepsinin aynı itibara sahip olması, isyan edenlerin öldürülmesini de zorlaştırmış, bundan cesaret alan birçok hanedan üyesi de tahtı ele geçirmek için tekrar tekrar isyan girişiminde bulunmuşlardır.

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

Selçuklu ordusundaki komutanların tutumu da isyanlarda önemli bir yer tutmaktadır. Devlet yönetiminde daha etkin bir yer elde etmek isteyen komutanlar kendilerine yakın gördükleri ve daha kolay etkileyebileceklerini düşündükleri hanedan üyelerini isyana teşvik etmişlerdir. Selçuklu komutanların isyanlardan elde ettikleri diğer bir kazanç da hanedan üyelerinin iktidarda kalabilmek veya sultan olabilmek için kendilerine aşırı derecede bağımlı hale gelmeleridir. İsyandar sırasında her iki taraf da askeri güçlerini artırabilmek için büyük meblağlarda para dağıtmış, bu durumdan istifade eden komutanlar da sık sık taraf değiştirerek hem isyanların uzamasına hem de devletin zayıflamasına sebep olmuşlardır.

Bu durum sadece hanedan mensuplarının mücadelesiyle kalmamış, yerine göre; halifelerin, vezirlerin ve hatta hatunların da mücadelelerde etkin roller üstlenmesine sebep olmuştur. Sultanların, henüz bebek sayılabilecek yaşta tahta oturtulması, halifenin kendine yakın gördüğü hanedan üyesini desteklemesi, vezir veya komutanların kişisel çıkarlar uğruna bu mücadeleleri tetiklemesi saltanat mücadelelerinin ne derece ciddiye alındığının da kanıtı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hal böyle olunca, devlet içerisinde yaşanan bu çekişmeler uzun yıllara yayılmış ve devlete verdiği zarar nisbi oranda artmış, telafisi mümkün olmayan hatalar zincirinin oluşmasına sebep olmuştur.

Bundan başka devlet, taht mücadeleleri içerisinde ayakta durmaya çalışırken dış merkezli saldırılar karşısında da mücadeleye takati kalmamıştır. Özellikle Anadolu'da yaşanan Haçlı mücadeleleri devleti dışarıdan hırpalarken; öte yandan içeride hanedan mensuplarının kendi aralarındaki kavgalarının bitip tükenmek bilmemesi devleti hayli yormuş ve dağılmanın eşiğine getirmiştir.

Bütün bunların yanında belirtmemiz gerekir ki; saltanat mücadeleleri yalnızca devletin merkezinde yaşanan bir durum değildir. Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı tabi devletler konumunda ki: Irak, Kirman, Suriye ve Türkiye Selçukluları devletlerinde bu mücadeleleri görmek mümkündür. Özellikle bu bölgelerde hüküm süren bağlı hükümdarların ortaya çıkardığı mücadelelerin daha yoğunlukta olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu devletler, her ne kadar müstakil bir devlet görüntüsü sergileseler de Büyük Selçuklu sultanları tarafından görevlendirilen hanedan mensubu kişilerce yönetilmişlerdir.

Bu bağlamda Selçuklu soyuna bağlı bu hükümdarlar zaman zaman kendi kontrolündeki coğrafyada sultanlığını ilan etmek için isyan etmiş; zaman zaman da merkez Selçuklu sultanını tahtından etmek için isyan girişimlerinde bulunmuşlardır. Yukarıda da bahsettiğimiz üzere bu isyanlar gerek iç; gerekse dış merkezli tahrikler sonucunda ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Arslan, M. (1987). *Kutadgu-Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 131, İstanbul.

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

- Barthold, V.V. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kâzım Yaşar Koprman-İsmail Aka, TTK, s. 240, Ankara
- Bayındır, A. (2017). *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Gaziantep Üniversitesi Tarih Bölümü, ss. 392, Gaziantep.
- Bombacı, A., (2011). “*Kutadgu Bilig Hakkında Bazı Mülâhazalar*,” Fuad Köprülü Armağanı (60. Doğum Yılı Münasebetiyle), TTK, s. 600, Ankara.
- Donuk, A., (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, TDAV, s. 109, İstanbul.
- (1979-1980). “*Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı*”, TED, S. 10-11, ss. 30-56.
- Ekinci, E. B., (2006). “Osmanlı Hukukunda Kardeş Katli Meselesi”, Prof. Dr. Fikret Eren'e Armağan, Yetkin Yay., ss. 1105-1117, Ankara,
- Eliade, M., (1991). *Kutsal ve Dindışı*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay., s. 97, Ankara **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.**
- Eliade, M., Loan, C. P., (1997). *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev. Ali Erbaş, İnsan Yay., s. 366, İstanbul.
- Genç, R., (2002). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK, s. 265, Ankara.
- Gökalp, Z., (2015). *Türk Medeniyeti Tarihi*, Haz, İsmail **Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** Aka- Kazım Yaşar Koprman, Ötüken Yay., s. 45-48, İstanbul.
- Güngör, H., (2002). “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, C. III, ss. 261-263, Ankara.
- Günler, M., (2011). *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet ile Toplum Üzerindeki Etkileri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih ABD, ss, 199, Konya.
- İlgürel, M., (1993). “Çaka Bey”, *DİA*, TDV, C.8, ss. 186-188, İstanbul,
- İnalcık, H., (1959). “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *SBF Dergisi*, C, 14 S, 1, ss. 69-94, Ankara.
- Kafesoğlu, İ., (2014). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu Devleti*, Ötüken Yay., s. 239, İstanbul.
- (2000). *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yay., s. 466, İstanbul.
- (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ötüken Yay., s. 376, İstanbul.
- Karakaş, S., (2014). “Erken Dönem Türk Yönetim Tarihinde Cumhuriyet Düşüncesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S, 33, ss, 341-350.

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

- (2009).“Kut-Tanrı İlişkisi Bağlamında Türklerde Yönetim Erkinin İlahi Temelleri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.29, Özel Sayı, ss, 29-44, Ankara.
- Koca, S., (2009). “Selçuklu**Hata! Yer işareti tanımlanmamış.** İktidarının Belirlenmesinde Rol Oynayan Güçler ve Alâeddîn Keykubâd’ın Türkiye Selçuklu Tahtına Çıkışı”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 29, Özel Sayı, ss. 280-323.
- (1990). *Türk Kültürünün Temelleri I*, Damla Neşriyat, s. 99, İstanbul.
- Koçak, K., (2011). “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, Haziran S,4, ss. 102-117.
- Kurat, A. N., (1987). “Çaka Bey, İzmir ve Civarındaki Adaların ilk Türk Beyi, (M.S. 1081-1096)”, *TKAE*, ss, 82.
- (1952). “Gök Türk Kağanlığı”, *DTCF*, C. X, S. 1–2, ss. 1-36.
- Nevin, A. M., (2001). *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet: Hz. Muhammed Devrinden Abbasilerin İkinci Yüzyılına Kadar (H.1-232/M.622-846)*, Çev. Vecdi Akyüz, s. 422, İstanbul.
- Onat, A., (1978). *Han Sülalesi Zamanında Ch'e-shih Bölgesindeki Hun-Çin**Hata! Yer işareti tanımlanmamış. Mücadeleleri***, TTK, s. 25-27, Ankara**Hata! Yer işareti tanımlanmamış..**
- Ögel, B., (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ötüken Yay., ss, 368. İstanbul.
- (1957). “Doğu Göktürkler Hakkında Vesikalar ve Notlar“*Belleten*, C. XXI S. 81, ss, 81-137, Ankara.
- (2003). *Türk Mitolojisi, I, II*, TTK, C.,I, ss, 745, C.,II, ss, 778, Ankara.
- (1988). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, TDAV, s. 788, İstanbul.
- Özaydın, A., (2001). “Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)”, *TİD*, ss, 404-608, İstanbul.
- Rasyonı, L., (2007). *Tarihte Türklük*, TKAE, s. 560, Ankara.
- Roux, J. P., (2007). *Türklerin Tarihi (Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl)*, Çev., Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, s. 565, İstanbul.
- Sevim, A., Merçil, E., (2014). *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, TTK, s. 768, Ankara.
- Taneri, A., (2015). *Türk Devlet Geleneği Dün-Bugün*, Bilge Kültür Sanat, s. 400, İstanbul.

Selçuklularda Taht Mücadelelerine Etki Eden Faktörler/ Abdullah Bayındır

Taşagül, A., (2014). *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., s. 368, İstanbul.

Turan, O., (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., s. 542 İstanbul.

Yurdusevdi, (2008). Mehtap, *Selçuklular Devrinde Hükümranlık Anlayışı ve İmgesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, ss, 125, İstanbul.

İstanbul.

Taşagül, A., (2014). *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yay., s. 368, İstanbul.

Turan, O., (2003). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Yay., s. 542 İstanbul.

Yurdusevdi, (2008). Mehtap, *Selçuklular Devrinde Hükümranlık Anlayışı ve İmgesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Tarih ABD, ss, 125, İstanbul.

**MİRDÂSÎ DEVLETİ'NİN BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NE TÂBÎ HALE
GETİRİLMESİ SÜRECİNDE BÖLGEDEKİ TÜRKMEN FAALİYETLERİ***

**Turkmen Activities in The Region During The Process of Subjecting The
Mirdasi State to The Great Seljuk State**

Sedat Bilinir**

ÖZ

Mirdâsî Devleti'nin hâkimiyet süreci (1024-1080), Türklerin Halep bölgesinde en yoğun ve en etkili faaliyetlerde bulunduğu döneme denk gelmektedir. Bu dönemin iyi analiz edilmesi Türklerin Halep bölgesine gelişi ve buralara yerleşmeleri konusunda ciddi bilgilere ulaşmamızı sağlar. Bu süreç içerisinde pek çok Türk komutan mahiyetindekilerle birlikte bölgeye gelmiş, gerek tek başına gerekse Arap kabileleriyle birlikte faaliyetlerde bulunmuşlardır. Türkler ayrıca bölgede askerî yeteneklerinden en çok istifade edilen hatta ordu komutanlığı, valilik gibi görevlere getirilen bir millet olmuşlardır. Bu çalışmada da göreceğimiz üzere, henüz daha 11. Yüzyıldan itibaren bölgede Türklerin desteğini arkalarına alan devletler veyahut kabileler, bölgede durumlarını daha güçlü hale getirmişlerdir. Türklerin bu kadar aktif olduğu bu süreç sonunda ise Halep bölgesi tamamen Büyük Selçuklu Devleti aracılığıyla Türklerin eline geçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halep, Mirdâsî, Anûş Tegin, Hanoğlu Hârûn, Uvakoğlu Atsız

ABSTRACT

The process of domination of the Mirdasi State (1024-1080), corresponds to the Turks in the most intensive and most effective activities in the Aleppo region. A good analysis of this period provides us with access to serious information about the arrival of the Turks in the Aleppo region and their settlement. In the process, many Turkish commanders came to the region together, either alone or in conjunction with Arab tribes have been in activities. The Turks have also become a nation that has been most benefited from its military capabilities in the region and has been brought to the posts such as the military command and governorate. As we will see in this study, Since the 11th century, the states that took back the support of the Turks in the region have made their situation in the region stronger. At the end of this process that the Turks were so active, the Aleppo region was totally handed over to the Turks through the Great Seljuk State.

Keywords: Aleppo, Mirdasid, Anus Tegin, Hanoglu Harun, Uvakoglu Atsız.

* Bu makale "Ortaçağ'da Halep ve Türkler (944-1117)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Tarih Öğretmeni, sedatbilinir@hotmail.com.

GİRİŞ

Mirdâsî Devleti'nin Halep hâkimiyeti öncesinde Halep, bir diğer Arap kabilesi olan Hamdânî kontrolü altındaydı. Hamdânîlerin 1014 yılında yıkılışının ardından bölgede kısa süreliğine bir otorite boşluğu yaşandı. Bu durumu yakından takip eden ve Halep üzerinde daima çıkarları olan Fâtımî Devleti gönderdiği ordular aracılığı ile bölgeyi hâkimiyeti altına almaya çalıştı. 1011-1012 yıllarında Fâtımî Halifesi el-Hâkim, Yaruktekin adındaki Türk komutanını Alem'ed-devle lakabıyla Şam bölgesine vali olarak atadı (Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 290). Ancak Yaruktekin'in bölgedeki ömrü çok uzun sürmedi. Şam bölgesinin güneyinde büyük güç kazanan Cerrahiler isyana kalkıştılar, bu durum üzerine Yaruktekin isyanı bastırmak için harekete geçti fakat yapılan savaş esnasında yaşamını yitirdi. Daha sonra Fâtımî Devleti Halep'e müdahale için Rahbe gibi stratejik önemi yüksek olan bu şehre yerleşti. Burası bölgedeki emellerini gerçekleştirmek adına üs mahiyeti görmekteydi (Zakkar, 1971: s. 54). Halife el-Hâkim bölgedeki istikrarsızlığı fırsat bilerek Halep'e direkt olarak ilk girişimini 1017 yılında gerçekleştirdi. Böylelikle azat edilmiş bir köle olan Ermeni asıllı Fatik adında bir komutanı Halep valisi olarak görevlendirdi. Fatik Halep şehrini kontrolü altına aldıktan sonra halife tarafından Emîrül-Ümerâ konumuna getirildi ve Azîzü'l-devle lakabını aldı (Abdümevlâ, 1985: s. 23; Zakkar, 1971: s. 59).

Ancak Azîzü'l-devle kısa süre sonra 1020 yılında halifeden bağımsız kararlar almaya başladı. Ayrıca halifenin haberi olmaksızın Bizans ile iyi ilişkiler kurmaya başlaması, Halep-Antakya arasında ticarî faaliyetler yapılmasını öngören anlaşmalar imzalanması Mısır'da büyük bir öfkeyle karşılandı. Azîzü'l-devle'nin bu hareketlerinin bağımsızlık alametleri olarak görülmesi Halife el-Hâkim'i harekete geçirdi. Elçiler aracılığı ile gönderdiği mektupta emeklerinden dolayı teşekkür edildi ve valilikten azledildiği kendisine bildirildi. Bu durum Azîzü'l-devle tarafından hoş karşılanmadı ve bu isteği reddetti. Bu durumun savaş ilanı anlamına geldiğini çok iyi biliyordu, o nedenle bağımsızlığını ilan edip kendi adına para bastırma ve kale surlarının güçlendirilmesi talimatında bulundu (İbnü'l-Adîm, I, 1997: s. 192; Zakkar, 1971: s. 60). Çok geçmeden Fâtımî ordusu Halep'e doğru harekete geçti. Azîzü'l-devle ise iyi ilişkiler kurduğu Bizans İmparatoru II. Basileios'tan yardım istedi. Bu yardım çağrısı II. Basileios tarafından olumlu karşılandı ve Halep'e doğru ordu gönderilmesi emrini verdi. Bu gelişmeyi haber alan Halife el-Hâkim, zaten askerî açıdan sıkıntı yaşadığı bu dönemde Bizans ile savaşmayı göze alamadı ve ordusunu Halep'e ulaşmadan geri çekti (İbnü'l-Adîm, I, 1997: s. 193).

Azîzü'l-devle bu gelişmeyi fırsat bilerek Halep merkezli genişleme politikası uygulama başladı ve Halep çevresindeki kaleleri teker teker ele geçirmeye başladı. Ayrıca ordusunu güçlendirmek adına paralı askerlerle takviyeler yaptı. Bu takviye güç içerisinde bölgede bulunan Türkmenler de yer almaktaydı. Hatta Türkler içerisinde askerî yeteneği yüksek olan Ebû Necm Bedr et-Türkî'yi de ordu komutanı olarak başa geçirdi (Zakkar, 1971: s. 61). Bedr et-Türkî kalede Azîzü'l-devle'ye en yakın kişi konumundaydı. Askerî olarak Bizans ile ittifak halinde bulunan Azîzü'l-devle'ye saldırmak yerine farklı bir strateji izlenmeye karar veren Fâtımî Halifesi el-Hâkim, halası el-Sayidah'ın da yönlendirmeleri ile Halep ordu

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

komutanı Bedr et-Türkî ile gizlice haberleşme yoluna gitti. Elçileri tüccar kılığında Halep'e sokan el-Hâkim bu elçiler aracılığıyla Bedr et-Türkî'ye çok ciddi tekliflerde bulunup çok değerli hediyeler gönderdi. El-Hakîm, kendileriyle birlikte hareket etmeleri karşılığında Halep'e vali olarak atanacağını da vaatleri arasında ekledi. Teklifi kabul eden Bedr et-Türkî, Azîzü'l-devle'ye suikast düzenleme kararı aldı.

Azîzü'l-devle şiir yazmayı ve dinlemeyi çok severdi. Sarayında Tüzün adında Hindistanlı bir köle vardı ve ondan şiir dinlemeyi çok severdi. Tüzün sarayda Azîzü'l-devle'nin odasına en rahat girebilen kişilerden biriydi. Bu nedenden dolayı Bedr et-Türkî, Tüzün'den yararlanma kararı aldı. Ona reddedemeyeceği bir teklifte bulundu ve Azîzü'l-devle'yi öldürmesini istedi. Bu olayda isminin kesinlikle duyulmayacağı garantisini de verdi. Teklifi kabul eden Tüzün bir gece akşam yemeğinde Azîzü'l-devle'nin sarhoş olmasını sağladı ve odasına uyumaya çekildiği sırada arkasından gizlice odaya girerek hiçbir zorluk çekmeden onu hançerleyerek öldürdü. Bütün bu gelişmeler Bedr et-Türkî tarafından takip ediliyordu. Tüzün'ün Azîzü'l-devle'yi öldürdüğü sırada Bedr et-Türkî onu dışardan gözetliyordu ve tam bu sırada kendisi de odaya girerek Tüzün'ü öldürdü ve bağrıışmalar arasında herkesi odaya topladı. Böylelikle Bedr et-Türkî katili yakalayıp öldüren kişi olarak bir de kahraman ilan edildi (Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 377; İbnü'l Adîm, I, 1997: s. 194; Zakkar, 1971: s. 62-63). Bu gelişmeler üzerine kalenin en yetkili kişisi olarak Bedr et-Türkî 1022 yılında Halep valisi oldu ve Halep'i Fâtîmî halifesi adına yönetmeye başladı. Ancak Bedr et-Türkî'nin Halep valisi olma durumu yalnızca 96 gün sürdü. Halife el-Zâhir Halep'e el-Dayf komutası altında bir ordu gönderdi, el-Dayf kalede bir süre kaldıktan sonra kontrolü ele alıp Bedr et-Türkî'yi yakalatıp zindana attırdı ve Halife el-Zâhir'in isteği doğrultusunda Halep yönetiminin başına geçti (Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 378). Bu durumdan da anlaşıldığı gibi Halife, Bedr et-Türkî'nin askerî gücünden tedirgin olup ileride isyana kalkışmasından endişelenmekteydi. Bu gelişmeler bize bu dönemde, bölgede Türklerin askerî kabiliyetlerinden ciddi şekilde faydalandığını göstermektedir. Ayrıca Türkler kısa sürede ordu komutanlığı görevine yükseliyorlardı. Bu durum özellikle Mirdâsî Devleti'nin kurulmasından sonra bölgede kendini daha fazla hissettirecektir.

1. Sâlih b. Mirdâs Önderliğinde Mirdâsî Devleti'nin Kuruluş Süreci

Sâlih b. Mirdâs Halep hâkimiyeti faaliyetlerine, Hamdânîlerin azatlı kölesi olan Lülü'nün oğlu Mansûr'a karşı harekete geçtiği yıllarda başladı. Mansûr Halep halkı tarafından sevilmeyen biriydi. Yönetimi hile ile gasp ederek ele geçirmiş, halka kötü davranan adaletsiz ve zalim bir yöneticiydi. Kendisine karşı faaliyetlerde bulunan Sâlih b. Mirdâs ise bu dönemde Kilabî kabilesine öncülük ve liderlik ediyordu. Sâlih b. Mirdâs Arap kabileleri arasında ün yapmış yetenekli bir komutandı. Kendisine Arapların dâhisi anlamına gelen "Duhât-ı Arap" deniliyordu (Özaydın, 2009: s. 41). Mansûr Halep halkının ve Kilabî kabilesinin kendisine karşı oluşturduğu bu ittifaktan oldukça fazla endişe duyuyordu. Bu ittifak bloğunu dağıtmak için haince bir plan kurdu ve onlarla anlaşma yapacağı gerekçesiyle liderleriyle birlikte kaleye ziyafete davet etti. Davete yüzlerce kişi katıldı. Fakat onca kişinin kaleye girişinin hemen ardından bunun bir tuzak olduğu anlaşıldı.

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

Mansûr'un ordusu, hazırlıksız yakaladıkları Kilabî kabilesi üyelerini öldürüp kalanlarını zindana attırdı. Bu baskında Sâlih b. Mirdâs yakalanarak zindana atıldı (Abdülmevlâ, 1985: s. 70-71). Sâlih b. Mirdâs diğer mahkûmlardan ayrı olarak farklı bir yerde tek başına tutuluyordu. Mansûr burada kendisiyle özel görüşmeler gerçekleştiriyordu. Bu süreçte Sâlih b. Mirdâs kale içerisinden bir takım kişilerle anlaşarak bir gece gizlice kaleden çıkarıldı ve kaçmasına yardımcı oldular. Sâlih b. Mirdâs kaçışının hemen ardından Kilabî kabilesini yeniden bir araya getirip bir ordu oluşturdu. Oluşturduğu ordu ile intikam almak üzere Mansûr'a saldırdı. Taraflar 12 Ağustos 1014 yılında karşı karşıya geldi ve yapılan savaşta Mansûr ağır kayıplar vererek mağlup olup esir düştü.

Sâlih b. Mirdâs bu galibiyet üzerine Mansûr'a çok ağır bir anlaşma imzalatıp serbest bıraktı fakat Mansûr sözünde durmayarak anlaşmaya uymadı. Bu durum Sâlih'e tek bir yol bırakmıştı o da Halep'i Mansûr'un elinden almak. Bu maksatla harekete geçen Sâlih b. Mirdâs Halep Kalesi'ni kuşatma altına aldı. Bu defa kendisine Kilabî kabilesine ek olarak Tayy kabilesi de dâhil oldu. Uzun süre kuşatmanın ardından Mansûr daha fazla direnemedi ve gizlice kaleden çıkarak Halep'ten kaçtı ve bir daha da Halep'e geri dönmedi. Kaleye girildikten sonra kale komutanı Fetih bu durumu Fâtımî Halifesi el-Hâkim'e bildirdi. El-Hâkim'de bu yardımlarından dolayı Sâlih b. Mirdâs'a "Esedü'd-devle" unvanı verdi ve kendisine teşekkür etti (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, 2013: s. 202-203; Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 319-323; Abdülmevlâ, 1985: s. 21-24; Zakkar, 1971: s. 51, 56; K.Hitti, 1951: s. 581; Özaydın, 2009: s. 41). Fâtımî idaresinde yönetilen Halep şehrinde bir süre sonra işler kötüleşmeye başladı. Halk Fâtımî yönetiminden şikâyetçi olmaya başlayınca yeniden Sâlih b. Mirdâs'tan yardım istediler. Bu yardım talebi esasen Sâlih'in beklediği bir durumdu ve bu çağrıya olumlu yanıt verdi. Böylelikle bölgedeki Kilabî kabilesine ek olarak Tayy kabilesiyle de ittifak içerisine girdi ve kuşatma için ordu oluşturuldu¹. Böylelikle Halep kuşatma altına alındı. Kuşatma 56 gün sürdü ve neticesinde kale Sâlih b. Mirdâs'ın eline geçti (1024). Sâlih b. Mirdâs Halep hâkimiyetini Fâtımî Devletinden aldığı için temkinli davranmaya başladı ve adına bastırıldığı paralarda ilk olarak Fâtımî Halifesi el-Zâhir'in ismine yer verdi. Ancak Sâlih b. Mirdâs kısa süre içerisinde hemen yayılma politikası gütmeye başladı ve Hısn, Sidon, Ba'lebek, Humus, Rahbe, Rafeniye, Balis, Menbiç ve Sayda'ya kadar uzanan toprakları ele geçirdi (İbnü'l Adîm, I, 1997, s. 197, 200; 1988, I, s. 545; Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 395; Abdülmevlâ, 1985: s. 25; Zakkar, 1971: s. 98-99; Yazıcı, 1997: s. 241; Merçil, 2005: s. 150).

---

¹ Tayy Kabilesinin her defasında yardım çağrılarında olumlu yanıt vermelerinin sebebi Kilabî kabilesi ile dost kabile olmaları değil çıkarlarının kesişmesiydi. Sâlih b. Mirdâs ile Tayy kabilesi lideri Hasan b. Müferric b. Dağfel bir anlaşma yaptı. Buna göre Halep'in ele geçirilmesinde yardımcı olmaları karşılığında Tayy kabilesi hâkimiyetine Remle'den Mısır'a kadar olan yerlerin kontrolü bırakılacaktı. (Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 390; Özaydın, 2009: s. 41).

2. Türk Komutan Anûş Tegin'in Suriye-Filistin Bölgesi Faaliyetleri

Anûş Tegin'in asıl adı Ebû Mansûr Anûş Tegin ed-Dezberî el-Cilî'dir. Maveraünnehir'de Ceyhun nehri kıyısında bulunan bir Türk şehri olan Huttal'da dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında buradan esir alınarak Kaşgar'a götürüldü. Fakat daha sonra bir yolunu bularak Buhârâ'ya kaçmış ama burada da yeniden köle olarak alınıp Bağdat'a götürülmüştü. 1009-1010 yıllarında Bağdat'tan Dımaşk'a getirildi. Burada bir süre kaldıktan sonra 1012-1013 yıllarında yetenekleri sebebiyle Fâtımî Halifesi el-Hâkim'e hediye olarak gönderildi. Mısır'da diğer gulamlar arasından zekâsı ve gücüyle kolaylıkla sıvırmayı başardı. Bu yetenekleriyle el-Hâkim'in de gözüne girmeyi başardı. Böylelikle 1015-1016 yılında Mısır ordusuna kumandan olarak atandı. Daha sonra otoriter bir karaktere sahip olması nedeniyle Ba'labek valisi olarak atandı. Burada halka adaletli bir şekilde davranması şöhretini arttırdı. 1023 senesinde ise çok daha ciddi ve stratejik önemi yüksek bir bölge olan Filistin'e vali olarak atandı. 1024 yılında ise Emîrû'l Ümerâ konumuna getirildi. Ancak bu günden sonra kıskananları ve çekemeyenleri artmaya başlayınca kendisine iftiralar da atılmaya başlandı. Zamanla ıktaları ve kendisine bağlı gulamlarının sayısı hızla artmaya başladı (İbnü'l-Esir, IX, 1989: s. 382-383; Zakkar, 1971: s. 129-131; Yazılıtaş, 2009: s. 133-139).

2.1. Sâlih b. Mirdâs'ın Yayılma Politikası Neticesinde Anûş Tegin'in Bölgeye Gönderilmesi

Sâlih b. Mirdâs Halep'i ele geçirdikten sonra bununla yetinmedi ve bölgede faaliyetlerine devam etti. Az öncede bahsettiğimiz kale ve şehirleri ele geçirmesi Fâtımî Halifesi e-Zahir'i oldukça fazla tedirgin etti. Kilabî ve Tayy kabilesi bölgede ittifak halinde hareket ediyor bir bütün olarak yayılma politikası izliyorlardı. Bu kabile liderleri Sâlih, Hasan ve Sinan'dan oluşmaktaydı. Ancak Sinan'ın 1029 yılında ölümünün ardından yerine Rafî geçti ve Rafî bu ittifak olgusuna hiç riayet etmiyordu. Başına buyruk hareket ediyor çok ciddi kararları tek başına alıp uygulamaya geçiriyordu. Bunlardan biri, müttefiklere sormadan Kudüs'e saldırıp burayı ele geçirmek isteyişiydi. İşte bu durum bölgede bir süredir Arap kabilelerinin faaliyetlerine sessiz kalan Halife el-Zahir'i telaşlandırmaya başladı. Tayy Kabilesi lideri Sinan'ın bu hareketi bardağı taşıran son damla olmuştu. Halife el-Zahir bu meseleyle ilgilenmesi için en güvendiği askerlerinden Türk komutan Anûş Tegin'i görevlendirdi. Anûş Tegin'in komutası altında atlı asker ve piyadelerden oluşan toplam 7000 kişilik bir ordu vardı (Zakkar, 1971: s. 100). Bu haberin duyulması üzerine bölgedeki Arap kabileleri yeniden Sâlih b. Mirdâs'ın liderliği altında bir araya geldiler. Anûş Tegin bölgeye geldikten sonra her hangi bir anlaşma görüşmelerine girmeksizin doğrudan Sâlih b. Mirdâs üzerine saldırıya geçti. Belli ki buradaki amacı bölgeyi tamamen Mirdâsilerin elinden almak ve bu yayılma politikalarını sonlandırmaktı. Böylelikle taraflar Taberiyye Gölü yakınlarındaki Ukhuwane olarak adlandırılan mevkiye karşı karşıya geldiler (Özaydın, 2009: s. 41).

Savaş esnasında Anûş Tegin komutası altındaki ordunun üstünlüğü neticesinde Sâlih b. Mirdâs ağır bir hezimete uğradı. Bozguna uğrayan Mirdâsî ordusunda kalanlar geri çekilmeye başlayınca Sâlih b. Mirdâs kaçmaya zaman

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

bulamadı ve savaş meydanında adı Reyhan olan bir asker tarafından öldürüldü. Reyhan, Sâlih'in başını keserek Anûş Tegin'e götürüp verdi. Böylelikle kesin bir zafere ulaştığını anlayan Anûş Tegin asıl amacını da gerçekleştirmenin vermiş olduğu mutlulukla atından inip secdeye kapanarak Allah'a şükretti (İbnü'l-Kalânîsî, 1908: s. 73; İbnü'l-Adim, I, 1997: s. 201; 1988, V: s. 2241; Abdülmevlâ, 1985: s. 64). Bu savaşta Sâlih'in oğlu Nasr'da bulunmaktaydı. Nasr b. Sâlih babasının öldürüldüğünü öğrenir öğrenmez doğruca Halep'e gidip kalenin kontrolünü eline aldı. Diğer müttefiklerden Hasan da kaçarak önce dağlara çekildi ardından bölgeyi tamamen terk ederek Bizans'a sığındı (Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 411; Yazılıtaş, 2009: s. 137).

Bölge Arap kabilelerinin liderliğini üstlenen ve Halep'in alınmasında büyük emekleri olan Mirdâsî lideri Sâlih b. Mirdâs'ın öldürülmesi bölgede çok büyük bir yankı uyandırdı. Sâlih, bölgede birbirlerini yağmalamaktan başka hiçbir faaliyetleri bulunmayan Arapları bir arada bir amaç uğruna toparlamayı başarabilmiş çok yetenekli ve zeki bir liderdi, Araplar kendisini dahi olarak görüyorlardı. O nedenle bu durum Anûş Tegin'in ününe ün kattı ve bölgede kendisinden korkulan bir komutan olmasını sağladı. Hemen ardından Halep hariç bölgedeki neredeyse tüm kaleleri ele geçirdi. Onun bu faaliyetleri neticesinde Halife el-Zahir kendisine "*el-Emîr el-Muzaffer Seyf el-İmam Uddet el-Hilafe Mustafa el-Mulk Muntecip ed-Devle*" unvanı verdi (İbnü'l-Kalânîsî, 1908: s. 74).

2.2. Bizans İmparatoru III. Romanos'un Halep Bölgesi Seferi

Nasr b. Sâlih Halep'in başına geçtikten sonra Anûş Tegin'den çok daha ciddi bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. 1028 yılında Bizans tahtında değişiklik yaşandı. II. Basileious 68 yaşında vefat edince 49 yıllık hâkimiyeti son bulmuş oldu (Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 403). Yerine ise III. Romanos geçti (1028-1034). III. Romanos'un en büyük hayali büyük bir askerî zafer kazanıp şöhretini duyurmaktı. Bu amaçla başa geçer geçmez ilk olarak Şam bölgesine sefer düzenleme kararı aldı. Bu sefer için hazinenin ağzını açtı ve çok sayıda paralı asker topladı (Psellos, 2014: s. 38-39). Ancak yaz aylarının o sıcak günlerinde alınan bu karar orduda pek hoş karşılanmadı. Zaten oldukça karma bir yapıya sahip olan bu orduda tek düşünce ganimet elde etmektir. Orduda Bulgar, Rus, Ahbaz, Gürcü, Ermeni, Peçenek, Frenk milletlerinden askerler bulunmaktaydı. Ordu İstanbul'dan Halep bölgesine doğru harekete geçti. Eskişehir, Bolvadin, Akşehir ve daha sonra Konya üzerinden Antakya'ya geldiler (Eskikurt, 2014: s. 45).

Bu gelişme Halep yönetiminde de büyük bir şaşkınlıkla karşılandı. Çünkü bu dönemde Mirdâsî yönetimi Bizans ile iyi ilişkiler içerisindeydi. Nasr b. Sâlih, amcasının oğlu Mukalled b. Kâmil b. Mirdâs'ın da bulunduğu elçi heyetini İmparatora gönderdi. Elçiler İmparator III. Romanos ile yolda karşılaştılar. Elçi heyeti iyi niyetleriyle, hediyelerle ve yapılacak olan anlaşma ile İmparatoru ikna etmeye çalıştıysalar da bu nafi bir girişim oldu, hatta elçiler tutsak alındı. Ordu Antakya'ya girip son hazırlıklarını burada tamamladı. Ancak bu büyük ordu ciddi olarak su sıkıntısı çekmeye başladı ve bu durum orduda homurdanmaları arttırdı.

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

Nasr b. Sâlih komutası altındaki Halep ordusu savunma savaşı yerine daha farklı bir plan yaptı. Buna göre dar geçitlerde pusu kurularak Bizans ordusuna ani baskınlar yapıp ağır kayıplar verdirilecekti. Böylelikle ordu dar geçitlere ve yüksek tepelere konuşlandı. Bizans ordusu Halep'e doğru yola çıktıktan sonra pusunun kurulduğu bölgeye gelince Halep ordusu büyük bir gürültü ile saldırıya geçti. Bizans ordusu bu ani baskın ve askerlerin çıkardıkları seslerden öyle kortular ki büyük bir telaşla kaçışmaya başladılar. Bu durum ordunun disiplinini bozdu ve herkes yalnızca kendi canını düşünür oldu. Bu gelişme orduda ağır kayıpların yaşanmasına ve geri çekilmesine neden oldu. Öyle ki kimse İmparatora ne olduğunu düşünmez olmuştu. İmparator III. Romanos ise Georgias Maniakes adındaki bir askerinin yardımları sayesinde canını kurtarmayı başarabilmişti. Eğer onun yardımları olmasaydı İmparator, Mirdâsilerin eline esir olarak düşecekti. III. Romanos, İstanbul'a döndükten sonra Georgias'ın bu yardımlarını karşılıksız bırakmayacak ve kendisini Samsat valiliğine getirerek aşağı Fırat vilayetlerinin idaresini kendisine verecekti (Scylitzes, 2000: s. 296). Böylelikle az sayıdaki Halep ordusu savaştan galip ayrılmış hatta bu büyük ordunun ardında bıraktığı ganimete sahip olmuşlardı (Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, 1990: s. 413-415; Zakkar, 1971: s. 106-107, 112, 114; İbnü'l-Esir, IX, 1989: s. 312-313). Nasr b. Sâlih büyük bir tehlikeyi başarıyla bertaraf etmişti. Ancak kendisinin her adımını yakından takip eden bir diğer rakibi de Türk komutan Anûş Tegin halen bölgedeydi ve Mirdâsilerin bölgede genişlemesine imkân vermiyordu.

2.3. Türk Komutan Anûş Tegin'in Halep'e Girmesi (429/1038)

Nasr b. Sâlih'i Bizans tehlikesini bertaraf ettikten sonra Şam bölgesine doğru yayılma hareketleri içerisinde görmekteyiz. Böylesi bir durumda bölgenin kontrolünü elinde bulunduran Anûş Tegin ile karşı karşıya gelebileceğini de iyi biliyordu. Ancak yine de geri adım atmıyordu çünkü Anûş Tegin babasının katiliydi ve ondan intikam alma düşüncesi, hiçbir şekilde geri adım atmamasına sebebiyet veriyordu. Zaten Nasr b. Sâlih'in bu politikası Anûş Tegin'in hemen dikkatini çekti ve oldukça öfkelenmesine sebep oldu. Bu durumun yeni bir savaş yaratacağını çok iyi biliyordu (Abdülmevlâ, 1985: s. 73). Ayrıca Nasr b. Sâlih kendi adına 1038 yılında sikke bastırıldı ve bölgede bu paralar kullanılmaya başlandı (Diler, 2009: s. 1600-1601; Damalı, 2001: s. 82). Nasr b. Sâlih aynı babası gibi bölgede kendisine yardıma gelebilecek Arap kabilesi olan Tayy kabilesi liderleriyle irtibata geçti. Bu sırada Anûş Tegin'de ordusunu savaşa hazırlama sürecine girmişti bile. Böylelikle taraflar arasında ilk kıvılcım Hama şehri dolaylarında yaşandı. Nasr b. Sâlih'in Hama'ya doğru ilerlediğini fark eden Anûş Tegin, kendisini Hama dolaylarında beklemeye koyuldu. Taraflar 22 Mayıs 1038 tarihinde karşı karşıya geldi. Savaş çok şiddetli başladı ve bir süre sonra Anuş Tegin üstünlüğü ele geçirdi. Bu sırada Nasr b. Sâlih'in kardeşi Simâl b. Sâlih mağlup olacaklarını düşünerek canını kaybetme korkusuyla mahiyetindekilerle birlikte savaş alanından çekilme kararı aldı. Simâl kardeşi Nasr'ı savaş alanında bırakarak savaştan kaçtı. Bu durum üzerine Nasr b. Sâlih ümitlerini neredeyse tamamen yitirdi. Kardeşinin bu şekilde davranması onu daha çok öfkelenirdi ve savaşa geri adım atmadan devam etti. Neticede oldukça

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

güçsüz kalan Nasr'ın ordusu bozguna uğratıldı. Nasr'da savaş meydanında ele geçirilerek boynu vuruldu.

Türk komutan Anûş Tegin henüz daha yeni kurulmuş bir devlet olan Mirdâsî Devlet'ne çok ağır darbeler vurmuş oldu. Ailenin kaybettiği ikinci savaş ve ikinci liderdi. Savaşın ardından 50 bin dinar civarında bir ganimet toplandı. Anûş Tegin savaşın ardından derhal Halep Kalesine yürüdü ve kaleyi tamamen ele geçirdi. Böylelikle Halep 1038 yılında Fâtımî Devleti adına Türk komutan Anûş Tegin'in kontrolüne geçmiş oldu. Bu tarihten itibaren Anûş Tegin bölgede çok güçlü bir otorite kurdu. Halep ve Şam bölgesinde bulunan Arap kabilelerinin hepsini kontrol altına aldı ve herhangi bir kargaşaya fırsat vermeden yönetti. Onun kurduğu bu güçlü otorite neticesinde Halep bölgesinde kaldığı süre boyunca hiçbir taşkınlık ya da isyana teşebbüs gibi girişimler yaşanmadı. Hatta Arap kabilelerinin birbirleriyle yaptıkları savaşlar bile son buldu (Sıbt İbnü'l-Cevzi, XVIII, 2013: s. 425-426; Abdülmevlâ, 1985: s. 74, 92-93; Zakkar, 1971: s. 124-125; İbnü'l-Esîr, IX, 1989: s. 383).

2.3.1. Anûş Tegin'in Ölümü

Anûş Tegin Şam bölgesinde hâkimiyeti sağladıktan sonra bu coğrafyada bulunan Türkmenlere haber gönderip hepsini kendi himayesi altında birleştirme fikriyle harekete geçti. Ancak bu politikanın fark edilmesi çok ciddi sonuçlara yol açtı. Başta Fâtımî vezirleri olmak üzere bölge Arap emirleri sürekli bu gelişmeleri Fâtımî Halifesi el-Mustansır'a bildiriyorlardı. Bu haberlerin artması üzerine Halife el-Mustansır telaşlanmaya başladı. Öyle ki bölgede en güvendiği ve yeteneklerinden en çok istifade ettiği vali Anûş Tegin'i görevinden alma kararı aldı. Kendisine gönderdiği mesajda tüm unvanlarının ve rütbelerinin alındığını ilettili. Bu haber Anûş Tegin'de çok büyük bir hayal kırıklığı ve üzüntü yarattı. Pek çok kez yanlış anlaşıldığını dile getirip kendini anlatmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Halifenin çevresindeki herkes halifenin aklına çoktan girmişlerdi. Anûş Tegin günlerce uykusuz ve stresli kaldıktan sonra bir gün birden bire felç geçirdi ve vücudunun sağ tarafını tamamen kullanamaz hale geldi. 1041 yılında ise bu hastalığın tüm vücudu ele geçirmesiyle yaşamını yitirdi (İbnü'l-Esîr, IX, 1989: s. 382-383; Zakkar, 1971: s. 129-131; Yazılıtaş, 2009: s. 133-139). Anûş Tegin gibi güçlü bir otoritenin ölümü üzerine Halep bölgesi eski haline dönmeye gecikmedi ve bölgedeki Arap kabileleri yeniden birbirlerini yağma ve talan hareketlerine girişmeye başladı. Ayrıca Fâtımî Devleti'ne olan bağlılık zayıfladı ve Nasr'ın savaşta kaçan kardeşi Simâl b. Salih 1042 yılında Halep bölgesine yeniden gelerek hak iddia edip Halep hâkimiyeti için faaliyetlere girişmeye başladı. Görüldüğü üzere Fâtımî Halifesi el-Mustansır kendi eliyle bölgede kendi sonunu hazırlamış oldu. Zaten Simâl b. Sâlih'in de kontrolü ele geçirmesi uzun zaman almadı ve Arap kabileleri yeniden Mirdâsî Devleti çatısı altında birleşti ve Halep 1042 yılında Fâtımî hâkimiyetinden çıkarak yeniden Mirdâsî Devleti'nin hâkimiyeti altına girdi.

3. Arslan el-Besâsirî İsyanının Halep'e Olan Etkisi

Halep 1057 yılına kadar Simâl b. Sâlih yönetimi altında kaldı. Bu süre içerisinde Fâtımî Devleti ile herhangi bir olumsuzluk yaşamamak adına vergi ödemeyi kabul etmiş ve bu ödemelerini aksatmamıştı. Fakat bu tarihte Arslan Besâsirî'nin² Rahbe şehrine gelmesiyle, bölgede durumlar yeniden karışmaya başladı. Türk asıllı Arslan Besâsirî, Şii İslâm akidesini benimseyerek Buveyhoğulları ile birlikte hareket ediyordu. Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasını fırsat bilerek 1058 yılında Bağdat'a girdi. Bağdat'ta kaldıkları süre içerisinde Halife Kâim Bi-emrillâh'ı zindana attılar, veziri Reîsü'r-rüesâ İbnü'l Müslime'yi ise halka rezil etmek için bir eşeğe ters bindirerek şehirde dolaştırıp sonra astılar. Daha sonra hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutmaya başladılar (Abdülmevlâ, 1985: s. 104-107; Uluçay, 2012: s. 66). Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanını bastırdıktan sonra Besâsirî ile ilgili şu sözleri söylemiştir: “*Ben İnşallah o köpeğin (Besâsirî) arkasına düşüp onu yakalayacağım, daha sonra da Suriye'ye yönelerek Besâsirî'ye yaptığı yardım nedeniyle Mısır hükümdarının cezasını vereceğim*” (İbnü'l-Cevzi, 1999: s. 26). Tuğrul Bey'in Bağdat'a, ordusuyla geldiğinin haberini alan Besâsirî, Bağdat'tan kaçtı ve doğruca Hille'ye Emîr Dubey's'in yanına gitti. Burada fazla tutunamadı ve Hille'den çıkıp Rahbe şehrine girip buraya yerleşti. Hatta daha sonra Fâtımî Halifesine haber göndererek Tuğrul Bey'e karşı ittifak oluşturma teklifinde bulundu. Fâtımî halifesi el-Mustansır bu teklifi kabul etti ve kendisine ciddi miktarda para göndererek onu Tuğrul Bey'e karşı destekledi.

Fâtımî halifesinin desteğini de alan Arslan Besâsirî, Musul'a saldırdı ve burayı ele geçirdikten sonra hutbeyi Fâtımî halifesi adına okuttu. Bu gelişmeler üzerine Tuğrul Bey 452/1060 yılında Bağdat'a girdi ve Abbâsî halifesini zindandan çıkararak içine düşmüş olduğu bu durumdan kurtardı (Yazılıtaş, 2009: s. 154-155). Hemen ardından Musul'u Besâsirî'nin elinden aldı. Besâsirî, yeniden kaçmaya başlayınca Tuğrul Bey, Emîr Sav Tigin, Humar Tigin, Gümüş Tigin ve Erdem gibi önemli komutanlardan oluşan orduyu üzerine gönderdi. Onun Kufe yolundan geçtiğini öğrenip peşine düştüler ve kendisini bu güzergâhta yakaladıkları zaman iki taraf savaşa tutuştu. Savaş esnasında Besâsirî, yüzünü sıyıran ok darbesiyle attan düştü. O esnada Gümüş Tegin kendisini yakalayıp başını kesip öldürdü ve başını Tuğrul Bey'e götürülüp gösterildi. Tuğrul Bey'de Besâsirî'nin başını Bağdat'a götürdü ve halka sergilendi. Bu sırada Besâsirî'nin oğlu Dübeys, Halep'e kaçtı. Oradan Halifeye elçi göndererek kendisini çocuklarına bağışlamasını istedi. Halife Besâsirî'nin oğlu Dübeys'in hayatını bağışladı ve Dübeys daha sonra Bağdat'a halifenin huzuruna çıkıp özür diledi (İbnü'l-Adim, III, 1988: s. 1347-1357; İbnü'l-

² Arslan Besâsirî, Büveyhî emîrlerinden Bahaü'd-devle isimli bir emîrin azatlı kölesidir. Aslen Türk olan Arslan'ın ismine eklenen el-Besâsirî unvanı ise, ilk efendisinin Fars bölgesinde bulunan Besâ (Fesa) şehrinde olması, yani Besâ'lı olduğu vurgulanması nedeniyle aldığı bir isimdir. Arslan Besâsirî 1048-1055 yıllarında bölgede çıkan isyanları bastırması ve sükûneti sağlayabilmesi sebebiyle Bağdat askerî valiliğine atandı. Ancak Abbâsî veziri Reîsü'r-rüesâ İbnü'l Müslime, Besâsirî'ye karşı muhalif durumdaydı. Besâsirî'de bu vezirin Sultan Tuğrul ile gizlice iş birliği içerisinde olduğunu iddia ediyordu. O nedenle Bağdat yönetimiyle arası hiç de iyi değildi. Bkz: Merçil, 1992: s. 528-529.

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

Cevzi, 1999: s. 29; İbnü'l-Esîr, IX, 1989: s. 491-492; Yazıcızâde Âlî, 2014: s. 23b-24a; Osman Gazi Özgüdenli, 2012: s. 69).

Halep bölgesine de sirayet eden bu olaylar yaşanırken Mirdâsî oğulları arasında ilginç gelişmeler meydana geldi. Bunların ilki Arslan Besâsîrî'nin Rahbe'ye girdiği dönemde Simâl b. Sâlih'in bu olaydan çok korktuğu, endişe duyduğu ve Halep'ten korkarak gizlice çıktığı söylenmektedir. Bu gelişme Mirdâsî oğullarının Halep hâkimiyeti için birbirleriyle mücadeleye girmeye başlamalarına zemin hazırlayan bir olay oldu. Simâl'in 449/1057 yılında Halep'ten çıktığı düşünüldüğünde, 452/1060 yılında Mahmûd b. Nasr'ın Halep'e hâkim olmasına kadar, yani 3 yıl boyunca Halep'te Fâtımî yöneticilerinin olduğu görülmektedir. Demek ki Fâtımî Devleti bu kargaşa ortamından faydalanmaya çalışmış, ancak bu durum pek uzun sürmemiştir.

Bir diğer ilginç olay da Simâl'in kardeşi Atiyye b. Salih'in, Fâtımî halifesinin Besâsîrî'ye, Tuğrul Bey'e karşı kullanmak için gönderdiği paradan pay alıp Halep'ten kaçması ve bu olayın duyulması üzerine Simâl b. Sâlih ile Atiyye'nin arasının bozulması olayıydı. İbnü'l-Adîm ise bu olayın biraz daha farklı olduğundan bahsetmektedir. Ona göre para, Rahbe'ye Besâsîrî'ye ulaşır fakat daha sonra Tuğrul Bey'in bölgeye gelmesine endişelenen Besâsîrî'nin, Rahbe'den kaçmasının ardından bu hazine kalan altınların bir kısmını kalede bıraktığını, Atiyye'nin de Besâsîrî'den kalan bu paraya, hatta silahlara da el koyduğundan bahsetmektedir (İbnü'l-Adîm, I, 1997: s. 234). Sonuç olarak bahsi geçen bu para Atiyye'nin eline geçti ve bu Mirdâsî oğullarından iki kardeşin arasının açılmasına sebep oldu (Zakkar, 1971: s. 148-150; Abdülmevlâ, 1985: s. 117-118) Hatta Atiyye bu para ile kendisine ordu oluşturup ileriki süreçte Halep hâkimiyeti için mücadeleye girecekti. Zaten bu olayın ardından Mirdâsî oğulları arasına girecek olan rekabette taraflar bölgedeki Türklerden yardım alacak ve bu durum Türklerin Halep'te daha fazla söz sahibi olması yolundaki süreci başlatmış olacaktı.

Mahmûd b. Nasr ise 1060 yılında Halep'i Mirdâsî hanedanlığı adına yeniden Fâtımî yöneticilerinden geri almak için Halep bölgesinde bulunan Türklerden yardım istedi. Teklifi kabul eden Türkler, Mahmûd b. Nasr'ın yanında yer aldılar ve Türklerin de desteğiyle Fâtımî yöneticileri Halep'ten çıkarıldı. Böylelikle Mirdâsî hanedanlığı yeniden Halep'e hâkim oldu. Bu gelişmeler Halep bölgesindeki askerî ve siyasî dengelerin değiştiğini göstermektedir (Merçil, 2005: s. 150). Halep 1060 yılı itibarıyla kabuk değiştirmeye başlamıştı. Bu döneme kadar bölgede hâkim güç olmak isteyen, Arap kabilelerinin desteğini arkasına alıyordu. Ancak bu olaylar çerçevesinde görülüyor ki, artık bölgede hâkim güç olmak isteyenlerin, Türklerin desteğini arkasına alması gerekiyordu. Bu durum 1064 yılında Hanoğlu Hârûn'un, Halep bölgesine gelmesiyle tam olarak zirveye çıkacaktır. Bu tarihten sonra Halep'te Türkler artık otoriteye yardım eden güç değil, hâkimiyeti kontrol altına almak isteyen güç konumuna geleceklerdi.

4. Türk Komutan Hanoğlu Hârûn'un Halep Bölgesine Gelişi (456/1064)

Hârûn'un büyük olasılıkla Karahanlı hükümdarlarından birinin oğlu olduğu düşünülmektedir. Hârûn sebebini bilmediğimiz bir tartışma yüzünden babasından ayrılıp, maiyetindeki yaklaşık bin kişilik kuvvet ile birlikte Anadolu'ya geldi. Burada Bizans'a karşı gazâlara girişti. Böylelikle Sugur bölgesindeki Selçuklulara tâbi bir emîrlik olan Diyarbakır Mervanî emirliğiyle yakınlaşarak ittifak içerisine girdi. Hârûn, Anadolu'da bir süre kaldıktan sonra burada çıkan kargaşa nedeniyle kendini emniyette görmedi ve ayrılma kararı aldı. Fakat yolda Arap kökenli Temim oğullarının baskımına uğrayarak esir alındı. Buradaki tutsaklığı çok uzun sürmedi ve kurtulur kurtulmaz Diyarbakır bölgesinden çıkıp güneye doğru ilerledi. Bizans uç bölgesinde yaptığı başarılı savaşlarla bir anda Bizans İmparatoru X. Konstantin Dukas'ın dikkatini çekmeyi başardı. X. Dukas, Hârûn'u yanına çekmek istedi ve bu amaçla girişimlerde bulundu (Sevim, 2000: s. 37; 1997: s. 258). İşte bu dönemde Halep bölgesine iyice yaklaşmış olan Hârûn, Halep Mirdâsî hükümdarları tarafından da başarılarının duyulması vesilesiyle, onu yanlarına çekme planları kurmalarına sebep oldu.

1064 yılında Halep Mirdâsî Devleti'nin başında Atiyye b. Sâlih bulunmaktaydı. Ancak yeğeni Mahmûd b. Nasr kendisine muhalefet ediyor tahtın asıl sahibinin kendisi olması gerektiğini iddia ediyordu. Bu sebepten dolayı Atiyye müttefik arayışları içerisine girmişti. Bu sırada bölgede faaliyetlerde bulunan Hanoğlu Hârûn et-Türkmeni ile irtibata geçerek bir takım vaatler karşılığında kendisini Halep'e davet etti. Bu çağrıya olumlu yanıt veren Hârûn 1000 Türkmen atlısıyla birlikte Mahmûd'a karşı savaşmak üzere Atiyye'nin yanına Halep'e gelip, el-Hazır³ denen mevki de konakladı. (Zakkar, 1971: s. 157-159; Abdülmevlâ, 1985: s. 148). 1064 yılında gerçekleşen bu gelişmeden sonra Halep bölgesinde yeni bir dönem başlamış oldu. Bundan sonra Türkler, bölgedeki siyâsî dengelerde birinci dereceden etkili olacaktı. Mahmûd'un da Halep'i kuşatma altına almasıyla birlikte taraflar arasında savaş çok sert bir şekilde başladı. Fakat bu savaşta Atiyye, Harun'un da desteğiyle yeğeni Mahmûd'u bozguna uğrattı ve kuşatmayı kaldırıp geri çekilmesini sağladı. Bu mağlubiyetin ardından Mahmûd Türkmenlerin desteğini arkasına alan Atiyye'yi mağlup edemeyeceğini anlayınca kendisiyle anlaşma yapmak zorunda kaldı. Buna göre Esarib ve çevresi Mahmûd'a bırakıldı. Halep, Rahbe, Menbiç, Azaz, Balis ve yöreleri Atiyye'de kaldı (Aralık/Ocak 456-457/1064-1065). Bu galibiyetin ardından rahat nefes alan Atiyye gözünü Bizans'a ait olan bölge kalelerine çevirdi ve Hanoğlu Hârûn'un da desteğiyle bu kalelere fetih hareketlerinde bulundu (Abdülmevlâ, 1985: s. 149-151; Sevim, 2000: s. 38). Ancak

³ El-Hazır kentinin Ortaçağ Türk tarihi açısından ayrı bir önemi vardır. Türklerin bölgeye geldikten sonra Halep'e bağlı şehirlere yerleşmeye başladıkları ve zamanla yerli Arap halkıyla evlilikler gerçekleştirip akrabalık bağları kurdukları şehirdir. Bu kaynaşma bazı şehirlerde daha fazla yoğunluk kazanmaktaydı. Bunların başında el-Hazır şehri gelmekteydi ve burada bulunanlara Müsta'rebe denilmekteydi. Anlamı; evlenmeler yoluyla melezleşmiş bir grup, bir toplum demektir Bkz: Kırkıl, 1999: s. 159.

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

bir süre sonra yerli Arap halkı bu durumdan hoşnut olmamaya başladı. Türkler Araplarla aynı haklara sahipti ve çok rahat davranıyorlardı. Ayrıca onların burada kalıcı olmasıyla geleneklerinden kopacakları endişesi baş gösterdi. Yerli halk hoşnutsuzluklarını yüksek sesle dile getirmeye başladılar. Türklerin, şehrin hâkimi gibi rahat hareket etmeye başlaması Atiyye tarafından da endişeyle karşılanmaya başladı ve Türkmenlerin bir komployla Halep'i ele geçirecekleri fikri iyiden iyiye kafasına yerleşmeye başladı. Kendisinin aklına bu fikri sokan kişinin Arap emirlerinden Ahdath adlı bir emîr olduğu söylenmektedir (Zakkar, 1971: s. 167-168).

Bu korku ve etrafındakilerin etkisiyle de olsa gerek Atiyye müttefiki Hârûn'dan kurtulma kararı aldı. Bu amaçla bir gece Türkmenlerin bulunduğu bölgeye askerlerini gönderen Atiyye, Türkmenler uykudayken saldırı emri verdi ve pek çok Türk, bu beklenmedik saldırı karşısında hayatlarını kaybetti. Canlarını kurtarmayı başaranlar kaleden çıkıp Halep'ten kaçtılar. Hârûn, Halep Kalesi önünde yüksek sesle Atiyye'ye seslenerek; *“Ey Atiyye bana ve askerlerime ihanet ve zulmettin, Tanrı'ya ant içerim ki, seni en kötü bir biçimde o kaleden aşağı indireceğim”* şeklinde intikam yemini ettikten sonra Halep önlerinden uzaklaştı (İbnü'l-Kalanisi, 1908: s. 90-91; Sevim, 2000: s. 39).

4.1. Hârûn'un Mirdâsî Taht Değişikliğindeki Rolü ve Yardımları

Atiyye'nin Halep'in başında bulunmasında en büyük rol Hârûn'a aitti. Ancak kendisine yapılan bu ihanet nedeniyle Hârûn, Atiyye'nin en büyük düşmanı olan yeğeni Mahmûd'un tarafına geçme kararı aldı ve bu defa Atiyye'ye karşı Mahmûd ile birlikte hareket etmeye başladı. Mahmûd bu ittifak teklifini büyük bir memnuniyetle kabul etti (el-Azhari, 1997: s. 29). Hatta umutlarını yitirdiği Halep şehri için yeniden umutlanmaya başladı ve Halep kuşatması için zaman kaybetmeden hazırlıklara başladı. Hârûn, Mahmûd ittifakını bozma girişimi için devreye giren Atiyye oluşturduğu ordu ile zaman kaybetmeden saldırıya geçti, Mercidabık mevkiinde karşı karşıya gelen taraflar arasında yapılan savaşı Atiyye kaybetti ve hızlıca çekilerek Halep şehrine döndü. Bu mağlubiyet kendisini oldukça korkutmuş olacak ki hemen kuşatma için gerekli hazırlıklara başladı. 1065 yılı yazında Halep kuşatma altına alındı. Yaklaşık üç buçuk ay süren kuşatma neticesinde zor duruma düşen Atiyye daha fazla direnecek gücü kalmayınca Mahmûd ile anlaşma yoluna gitti. Atiyye kaleyi teslim edecekti ancak bir şartı vardı. Hanoğlu Hârûn'un kaleye girmesini istemiyordu. Mahmûd teklifi kabul etti. Hârûn ise bu duruma hiç üzülmedi çünkü yeminini gerçekleştirmiş ve Atiyye'yi kaleden çıkartarak intikamını almış olmanın sevincini yaşıyordu. Böylelikle Hârûn'a da Kinnesrin bölgesinde bir şehir verildi (el-Azhari, 1997: s. 29; Zakkar, 1971: s. 168-169; Sevim, 2000: s. 40-41). Türkmenler nedeniyle Halep'teki umutlarını yitirmiş olan Mahmûd ilginçtir ki yine Türkmenler sayesinde Halep Kalesi'ne hâkim oldu.

Böylelikle Mahmûd Halep bölgesindeki kaleleri teker teker ele geçirmeye başladı. Hârûn bu süreçte kendisiyle birlikte hareket ediyordu. Örneğin Bizans'a ait Artah Kalesi Temmuz 1068 yılında yine Hârûn'un yardımlarıyla Mirdâsî Devleti'nin eline geçti. Artah Kalesi 5 ay süren bir kuşatma neticesinde ele geçirildi

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

ve bu süreçte yaklaşık olarak 3000 kişi yaşamını yitirdi (el-Azhari, 1997: s. 30; Abdülmevlâ, 1985: s. 153). Bu gelişmelerden Fâtımî Halifesi el-Mustansır endişe duymaya başladı ve Türkmenlerin bölgede tutulmamasını istedi. Bu isteğini elçiler aracılığıyla Mahmûd'a bildiren el-Mustansır Hârûn'un bölgeden gönderilmemesi durumunda üzerlerine ordu göndermek ile tehdit etti. Ancak Mahmûd geri adım atmadı. Böylelikle halife, veziri Bedrülcemâlî komutası altında bir orduyu Mahmûd'un üzerine gönderdiyse de Fâtımî ordusu mağlup edildi (el-Azhari, 1997: s. 28-29; Zakkar, 1971: s. 170-171; Sevim, 2000: s. 42). Hatta Bizans İmparatoru IV. Romanos Diogenes'in Halep bölgesine 1069 yılında gerçekleştirdiği saldırı neticesinde Mahmûd, Hârûn'un yardımcılarıyla Halep'i başarılı bir şekilde savundu.

4. 2. Hanoğlu Hârûn'un Ölümü

1069 yılında Fâtımî Devleti'nin Sur Şehri valisi Aynü'd-devle Ebû'l-Hasen b. Ebû Ukayl, Fâtımî Devleti'ne karşı isyana kalkıştı. Böylelikle Halife el-Mustansır veziri, ayrıca Akka valisi olan Bedrülcemâlî'yi isyanı bastırmakla görevlendirdi. Bunun üzerine Aynü'd-devle bölgedeki Türkmenlerden yardım istedi. Hanoğlu Hârûn isteklerinin kabul edilmesi karşılığında yardım çağrısına olumlu yanıt verdi ve Sur şehrine geldi. Ancak gelişmeler daha sonra farklı bir hal aldı. Bedrülcemâlî Sur Kalesi'ni kuşatma altına aldıktan bir süre sonra Hârûn gizlice Bedrülcemâlî ile anlaştı ve onun safına geçti. Bu durum Aynü'd-devle'yi çaresiz bıraktı ve çok sinirlendirdi. Hârûn'dan intikam alma adına iki Türkmen'le suikast yapmaları için anlaştı. Onlara: *“Beyiniz Hârûn'a ne kadar iyilikler yaptığımı, mal ve paralar verdiğimi biliyorsunuz; o ise bana dürüst davranmadı. Eğer sizler onu öldürecek olursanız, istediğiniz kadar para veririm”* diyerek Hârûn'a gönderdi. Harun bu iki Türkmen'den şüphelenmedi ve bir gece uygun bir anda gizlice Hârûn'u hançerleyerek öldürdüler. Bu olayın duyulması üzerine Hârûn safındaki Türkmenler birbirlerinden ayrılıp bağımsız hareket etmeye başladılar (el-Azhari, 1997: s. 30; Sevim, 2000: s. 47). Bu da bölgedeki Türkmen faaliyetleri için olumsuz bir gelişme olarak kayda geçti.

5. Halep Bölgesinde Emîr Afşin ve Emîr Sunduk'un Faaliyetleri

Afşin “Horâsân Saları”⁴ unvanı ile 458/1066 yılında Hâcîp Gümüştekin'in de bulunduğu Türkmen grubuyla Anadolu'ya gelmiştir. Afşin, Ergani, Nizip, Nusaybin ve Adıyaman şehirlerinde faaliyetlerde bulunmuş ardından Ahlat'a dönmüştür. Ancak sebebi tam olarak bilinmeyen bir nedenden dolayı Afşin Gümüştekin'i öldürdü ve Sultan Alp Arslan'ın kendisini cezalandıracağı korkusuyla Anadolu'ya kaçtı. Burada Antep, Doliche (Dülük), Malatya dolaylarında yağma faaliyetlerinde bulundu ardından bu ganimetleri satmak için Mirdâsîlerin hüküm

---

⁴ Bekçi oğlu Afşin, Anadolu'ya Tuğrul Bey zamanında başlayan ve Alp Arslan ile hız kazanan Oğuz göçleriyle birlikte gelmiş komutanlardan biridir. Alp Arslan zamanındaki göçler Seyhun boyları ve Horâsân'dan gelmektedir. Bunlar Arran (Erran), Azerbaycan ve Van Gölü dolaylarında yurt tutmaya başladılar. Van Gölü dolaylarında yurt tutan Oğuz boyu liderine “Horâsân Saları” unvanı verilmişti. İşte Afşin bu grup içerisinde Anadolu'ya gelmişti (Sümer, 1988: s. 440).

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

sürdüğü Halep pazarına gelip bu ganimetleri burada sattı. Halep pazarını seçmesinin nedeni, Halep'in kervanların ticaret güzergâhı üzerinde yer alması ve dönemin en büyük pazarlarından birinin burada olmasıydı. Afşin aynı yıl Antakya'yı da kuşatma altına aldı fakat Alp Arslan'ın kendisini affettiği haberini alınca kuşatmayı kaldırıp Ahlat'a döndü (Zakkar, 1971: s. 199-200; Sevim, 2011: s. 19; 2000: s. 48; Yazıcı, 1997: s. 239).

Emir Sunduk ise 461-462/1069-1070 yıllarında Doğu Anadolu üzerinden Halep bölgesine geldi. Bölgede Halep'e bağlı Urtik, Cezir kasabalarına Maarretünnu'mân, Kefertâb, Hama ve Rafeniye topraklarına girdi. Buraların hepsini yağmaladı, ekinlere el koydu her yer tahrip edildi. Sunduk bu hareketiyle Halep'i ve Halep'e bağlı kentleri yağma, talan ve tahrip eden ilk Türk komutanı oldu. Sunduk, kışı Halep bölgesinde geçirdikten sonra havaların düzelmesinin ardından Halep Mirdâsî Emiri Mahmûd'tan değerli hediyeler ve çok miktarda altın alarak 1070 yılında bölgeyi terk etti. Zaten bu teklifi kendisine Mahmûd yapmıştı. Halep bölgesini daha fazla tahrip etmemesi için böyle bir teklifte bulunmuştu ve teklifi Sunduk tarafından kabul edildi (el-Azhari, 1997: s. 31; Sevim, 2000, s. 49). Sunduk daha sonra Ahlat'a doğru yol aldı. Sunduk da Afşin gibi Malazgirt savaşında yer alan komutanlardan biriydi.

6. Uvakoğlu Atsız'ın Halep Bölgesi Faaliyetleri (462/1070)

Nâvekiyye Türkmenleri 1070 yılında Kurlu Bey önderliğinde Halep bölgesine gelmişlerdir. Bölgede daha çok Fâtımî Halifeliğine ait şehirler kuşatma altına alınıp ele geçiriliyordu. Atsız'ın Yeğeni olan Kurlu Bey'in komutası altında 12 bin Türkmen'in olduğu ifade edilmektedir ancak bu rakam abartılıdır. Kurlu Bey'in Akka kuşatması esnasında yaşamını yitirmesi üzerine bu Türkmenlerin başına Uvakoğlu Atsız geçti. Atsız'a tâbi olan Türkmenlerin çok büyük bir bölümü, onun komutası altına girmeyi kabul ettiler (İbnü'l-Esir, X, 1989: s. 73-74; Abdülmevlâ, 1985: s. 156, 181; Zakkar, 1971: s. 197-198; Sevim, 2011: s. 33). Atsız'a Şam bölgesinde "Aksis" (اق سد يس) diyorlardı (İbnü'l-Esir, 1989: s. 101-102) Bu isim Bundârî de ise "Eliksis" olarak geçmektedir (Bundârî, 1943: s. 71). Fakat O, Türk ismi olan Atsız olarak çağrılıyordu. Babasının adı Uvak'tır. Uvak "ok" anlamına gelmektedir. Uvak Bey'in Sultan Alp Arslan'ın kızı ile evli olduğu tahmin edilmektedir (el-Azhari, 1997: s. 35). Jean-Paul Roux "Atsız" isminin verilmesinin sebebinin, herhangi bir unvanı olmamasından kaynaklandığını ya da "Atsız" yani atı olmayan anlamında da kullanılmış olabileceği fikirlerini öne sürmektedir (Roux, 2007: s. 220). Uvakoğlu Atsız Mirdâsî hakimiyet alanından çok Fâtımî Devleti'nin bölgedeki hakimiyet alanını sonlandırmak için faaliyetlerde bulunuyordu ve ele geçirdiği şehirler de bu yönde oluyordu. Bu şehirler içerisinde en önemlilerinden biri Kudüs idi. Kudüs'ün ele geçirilmesi Fâtımî Devleti'nin Halep bölgesinden tamamen çıkarılması anlamına geliyordu.

6.1. Kudüs, Remle ve Yafa'nın Türkler Tarafından Feth Edilmesinin Halep Bölgesindeki Türkmen Faaliyetlerine Olan Etkisi

Atsız beraberindeki Türkmenlerle birlikte Fâtımî Halifesi kontrolünde olan Kudüs'ü kuşatma altına aldı. Kudüs Valisi Türk asıllı bir komutandı. Atsız şehri kuşattıktan sonra bu valiye elçi aracılığıyla bir mektup gönderdi. Mektupta; *“Bu kutsal şehre karşı savaşmamı Tanrı doğru bulmaz. Ancak kent kan dökülmeden teslimini, daha sonra da Abbâsî Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adlarına hutbe okutulacak...”* şeklinde isteğini bildirdi. Bunun üzerine Kudüs valisi şöyle bir cevap yazdı; *“Ben de sizler gibi Türk'üm, şehri size karşı asla savunmayacağım; ancak bana, hayatım, ailem ve servetim hususunda güvence verilirse şehri derhal teslim eder, hizmetine girerim”* şeklindeydi. Türk valinin bu tavrı karşısında Atsız da onun isteklerini kabul etti ve anlaşma gerçekleşti. Böylelikle Kudüs 1071 yılında Türklerin eline geçmiş oldu. Atsız, şehirde kimsenin canına ve malına dokunmadı, şehrin yağmalanmasını yasakladı. Onun bu emri, Kudüs halkı tarafından büyük bir memnuniyetle ve mutlulukla karşılandı. Böylelikle şehirde olası bir taşkınlık ve kargaşa da önlenmiş oldu. Bu tarihten itibaren Kudüs'te hutbeler Abbâsî Halifesi ve Selçuklu Sultanları adına okutulmaya başlandı. Ayrıca Atsız bu haberi Sultana elçiler aracılığıyla gönderirken Kudüs ve Remle'nin kendisinin himayesinde kalması için 30 bin dinar vergi gönderdi. Böylece Kudüs, Remle ve Yafa'ya yerleşen Atsız ve beraberindeki Oğuz Türkleri, bu bölgede tarım faaliyetlerine başladı. Atsız, Kudüs ile yetinmedi ve hemen ardından faaliyetlerine devam etti. Şam bölgesi ve Filistin bölgesinde, Fâtımî Halifeliği adına olan her yere sefer düzenlemeye, tüm şehir ve kasabaları ele geçirmeye devam etti (İbnü'l-Esir, X, 1989: s. 73-74; el-Azhari, 1997: s. 36; K.Hitti, 1951: s. 589; Sevim, 2011: s. 35).

Görüldüğü gibi Kudüs'ün ele geçirilmesi, Fâtımî Devleti'nin bölgedeki askerî faaliyetlerinin bertaraf edilmesi anlamına geliyordu. Bu durum Türklerin Halep bölgesinde daha rahat hareket etmelerine olanak sağlayacaktı. Fâtımî Devleti ise bundan sonra Türklerin Halep bölgesindeki faaliyetlerine müdahil olabilmek şöyle dursun yalnızca Kudüs'ü geri alabilmek için girişimlerde bulunacaktı. Kudüs'ün Türkler tarafından ele geçirilmesinin ardından Selçuklu Sultanı Alp Arslan'da ilk seferini Halep üzerine yapacaktı, Alp Arslan'ın asıl hedefi ise Mısır, yani Fâtımî Devleti'ne son vermektir.

7. Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Oluşu (463/1071)

Uvakoğlu Atsız'ın Kudüs'ü fethinden kısa bir süre sonra Sultan Alp Arslan, Fâtımî Devleti'ne son vermek için Kahire üzerine sefere çıktı. Sultan Alp Arslan'ın bu sefere çıkmasında Fâtımî veziri Nâsırü'd-devle Ebû Cafer b. Hamdân'ın da etkisi oldu. Nâsırü'd-devle'nin halife ile arası bozuktur ve sultana elçiler göndererek Mısır'a davet etti. Kahire'nin kuşatılması durumunda kendisine yardım edeceğini bildirdi. Sultan Alp Arslan büyük bir orduyla harekete geçti. Anadolu'da Diyarbakır bölgesine geldi. Burada bölge Emîri Nâsır b. Mervan Sultanın huzuruna çıkıp 100 bin dinar ve değerli hediyeler sundu. Sultan daha sonra Urfa'ya geçti burada 30 gün kaldı. Bu süre içerisinde Halep Mirdâsî Emîri Mahmûd'u huzuruna çağırıp itaatini

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

arz etmesini istedi. Ancak Emîr Mahmûd canını tehlikede görerek Urfa'ya gitmedi. Bunun sebebi hutbeleri Fâtımî halifesi adına okutması olabilirdi. Çünkü Sultan Alp Arslan'ın Fâtımî Devleti'ni ortadan kaldırmak için sefere çıktığını biliyordu. Sultan Alp Arslan 19 Ocak 1071 yılında Fırat'ı geçip Kinnesrîn bölgesine geldi ve Funeydik'e kadar uzanan Esedoğullarına ait topraklarda konakladı. Burada Emîr Mahmûd'a huzuruna gelmesi için yeniden çağırırdı. Mahmûd elçiler aracılığıyla Sultana itaatini bildirdi ve Şiî akidesine göre okunan hutbeyi bundan sonra Sünnî akidesiyle okutmaya başladı. Ancak yine de huzuruna çıkmadı, bu durum Alp Arslan'ı kızdırmaya başladı ve Mahmûd'a yeniden haber gönderdi. Eğer huzuruna gelmezse Halep'e sayısı 80 binden fazla olan ordusuyla saldıracağını söyledi.

Sultan Alp Arslan'ın Halep'e son ana kadar saldırmaması ve bu kadar güçlü ve kalabalık bir orduya rağmen uzun süre sabretmesinin sebebi Halep'in Bizans'a karşı yıllarca İslâm memleketlerinin önünde bir koruyucu şehir hüviyetinde bulunmasıydı. Ancak gelişmeler olumsuz neticelenince Sultan Alp Arslan Halep'i kuşatma altına aldı ve ilk saldırının ardından durup beklemeye geçti. Ancak herhangi bir netice alınmadı ve bu defa zarar gelmesini istemediği Halep Kalesi surlarına mancınıklarla zarar vermeye başladı ve kuşatmanın şiddetini arttırdı. Bu gelişmelerden oldukça korkan Mahmûd, geri adım attı ve Sultan'ın huzuruna gitmeyi kabul etti. 4 Mayıs 1071'de üzerindeki kıyafetleri değiştirip Türkmen kıyafetleri giyen Mahmûd, yanına annesi Vessab en-Nümeyeri kızı Menia'yı da alıp Sultan Alp Arslan'ın huzuruna çıktı. Annesi: “*İşte oğlum sana getirdim, beğendiğini yap!*” *Bildik ve itaat ettik ki bizim selametimiz seninle Mûsâleha etmeksizin tamam oluyor*” (Bundârî, 1943: s. 37; İbn Hallikân, III, 1970: s. 230) dedi. Bu gelişmeler üzerine Sultan Alp Arslan Mahmûd'a annesi nedeniyle acıyarak onun canını bağışladı ve Halep'te kendisine bağlı bir emir olarak kalmasını kabul etti (İbnü'l-Adim, IV, 1988: s. 1971-1973; İbnü'l-Esir, X, 1989: s. 71; Abdülmevlâ, 1985: s. 159; Zakkar, 1971: s. 177-178; Turan, 2011: s. 53). Bu gelişme neticesinde Halep Mirdâsî Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi hale gelmiş oldu. Bu süreç Türkmenlerin bölgede daha yoğun faaliyetlerde bulunmasıyla artarak devam etti.

Mirdâsî Devleti emirleri 1080 yılına kadar yani Mirdâsî Devleti yıkılana kadar bölgedeki Türkmen beylerinin kontrolü altında hareket ettiler. Hatta başa geçen yöneticiler Türklerin desteğini arkalarına aldıkları zaman ancak başa geçebiliyorlardı. Bu durum Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın 1086 yılında Halep'e gelip bizzat kendi atadığı Türk komutan Kâsımü'd-devle Aksungur'u Halep'e vali olarak atayana kadar devam etti (Râvendî, 1999: s. 127; Yazıcızâde Âlî, 2009: s. 70; Yazıcızâde Âlî, 2014: s. 29a). Bu tarihten itibaren Halep tamamen Türklerin idaresi altına girmiş oldu.

SONUÇ

Mirdâsîler dönemi Türklerin Halep bölge faaliyetleri adına büyük öneme sahip olduğu bir dönemdir. Bu dönem yani 1024-1080 yılları arası Türklerin Halep bölgesinde ilk defa bu kadar yoğun faaliyetlerde bulunduğu ve neticesinde bölgenin kontrolünün kendilerine geçmesini sağlayan gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu sürecin başlamasındaki en büyük etkenlerden bir tanesi Türklerin askerî kabiliyetlerinden faydalanılmak istenmesidir. Bu şekilde Türkler Abbâsî Devletin'nin dışında, gerek Hamdâniler gerek Mirdâsîler gerekse Fâtımî Devleti ordusu bünyesinde yer almışlar ve sıklıkla aranan destek güç konumunda olmuşlardır. Bu gelişme ile doğru orantılı olarak bölgede Türk nüfusu da artış göstermeye başladı. Mirdâsîler döneminde özellikle Hanoğlu Hârûn ve Uvakoğlu Atsız 'ın bölge faaliyetleri neticesinde kontrol kademeli olarak Türklerin eline geçti. Hatta Hârûn, Mirdâsî Devleti'nde çıkan taht kavgalarında müttefik olarak mücadeleye dâhil edilmiş ve Hârûn'un mahiyetindeki Türkmen ordusunu arkasına alan Mirdâsî emirleri Halep'in de başına geçmiştir. Bu süreç Atsız ile devam etmiş ve neticesinde Sultan Alp Arslan'ın bizzat Halep önlerine gelmesiyle birlikte Mirdâsî Emiri Mahmûd b. Nasr itaat altına alınmış ve Halep, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı hale getirilmiştir (1071).

Ancak bu süreç yalnızca bir başlangıçtı çünkü bu tarihten itibaren Türkler bölgede artık mevcut yönetime yardım etmeyi bırakıp kontrolü ellerine almanın yolunu aramışlardır. Bu da gösteriyor ki bölgede Mirdâsîler dönemi Türkmen faaliyetleri, bir sonraki evre yani Halep bölgesinin kontrolü için bir hazırlık evresi olmuştur. Bu tarihlerde daha yoğun olarak gelen Türkmen grupları, Sultan Melikşah'ın kardeşi Tâcü'd-devle Tutuş'un kontrolü altında birleştiler. Tutuş'un Dimaşk'ı alarak Suriye Selçuklu Melikliği'ni kurması ile birlikte Türkler bölgede daha fazla söz sahibi olan güç konumuna geldiler. 1086 yılında ise Sultan Melikşah'ın bizzat Halep'e gelerek buraya Türk komutan Kâsımü'd-devle Aksungur'u vali olarak atamasıyla Halep ve Dimaşk bölgesi tamamen Türklerin eline geçmiş oldu. Netice itibarıyla bölgede görevlendirmek üzere 9. Yüzyılda Abbâsî Devleti ordusu bünyesinde görev alan Türkmenler yavaş yavaş bu coğrafyaya yerleşmeye başlamıştır. Bu durum bölgede bulunan diğer devletler tarafından da devam ettirilince bu süreç hızlanmış oldu. 11. Yüzyılda Büyük Selçuklu Devleti bu bölgeyi hâkimiyeti altına aldığı zaman bölgedeki Türkmen sayısı oldukça fazlaydı ve buralarda yerleşik hayata geçmiş olanlar dahi bulunmaktaydı. Türkler bu bölgede coğrafyanın kaderine etki edecek derecede ciddi bir rol üstlenmişlerdir. Gerek Bizans'a karşı gerekse Latin Haçlı ordularına karşı bölgeyi başarılı bir şekilde müdafaa etmiş, İslâmiyet'in savunuculuğunu üstlenmişlerdir. O nedenle Türklerin bu tarihlerde bu bölgeye gelip yerleşmiş olması bölge kaderi için olumlu yönde çok önemli bir gelişme olarak kayda geçmiştir.

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

KAYNAKÇA

- Abdülmevlâ M. A. (1985). *Benu Mirdasi'l-Kilabîyyun fî Haleb ve Şimali'ş-Şam*, İskenderiye: Dârü'l Mâ'rifeti'l Câmîyye.
- Bundârî, M. (1943). *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l Usra, İran ve Horosan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kıvameddin Burslan). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Damalı, A. (2001). *150 Devlet 1500 Sultan, İslam Sikkeleri*, İstanbul: Nilüfer Vakfı Yayınları.
- Diler, Ö. (2009). *Islamic Mints, İslam Darp Yerleri*, Cilt: 3, İstanbul: Mas Matbaacılık.
- el-Azhari, T. K. (1997). *The Seljuqs of Syria, During the Crusade (1070-1154)*, Berlin: Publisher, Klaus Schwarz Verlag.
- Eskikurt, A. (2014). 7. ve 12. Yüzyıllar arasında Anadolu'yu Kateden Bazı Askerî Seferler ve Güzergâhları. *Journal of History School*, Sayı: XX, Yıl:7, s. 35-79, İzmir.
- Haldon, J. (2007). *Bizans Tarihi Atlası*, (Çev. Ali Özdamar). İstanbul: Kitap Yayınları.
- İbn Hallikân. (1970). *Vefayâtu'l-a'yân ve ebnâ'u'z-zamân*, Cilt: 3, Lübnan, Beirut: Translated. Baron Mac Guickin de Slane.
- İbnü'l-Adîm. (1988). *Bugyetü't-taleb fî târihi Haleb*, Cilt: I, III, V, (Neşr. Suhayl Zakkar). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İbnü'l-Adîm. (1997). *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, Cilt: I, (Neşr. Suheyl Zekkar). Şam: Daru'l Kitabu'l Arabi.
- İbnü'l-Cevzi, (1999). *el-Muntazam fî Târihi'l-Ümem'de Selçuklular*, (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme. Ali Sevim), Ankara: TTK.
- İbnü'l-Esir. (1989). *el-Kâmil fî't-târih*, Cilt: 9, 10, (Çev. Abdülkerim Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Kalânîsî. (1908). *Zeylû Târihi Dimaşk*, (Neşr. H.F. Amedroz). Leyden.
- K.Hitti, P. (1951). *History of Syria*, London: MacMillan Co. Ltd.
- Kırkıl, E. (1999). *Selçuklu Döneminde Halep*, (Basılmamış Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Merçil, E. (1992). "Besâsiri", *DİA*, Cilt: 5, s. 528-529, İstanbul.
- Merçil, E. (2005). "Mirdâsiler", *DİA*, Cilt: 30, s. 149-151, İstanbul.
- Özaydın, A. (2009). "Sâlih b. Mirdâs", *DİA*, Cilt: 36, s. 41, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2012). Tuğrul Bey Dönemi. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, Editör: Refik Turan, Ankara: Grafiker Yayınları.

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

- Psellos, M. (2014). *Mikhail Psellos'un Khronographias'ı*, (Çev. Işın Demirkent). 20. Baskı, Ankara: TTK.
- Râvendî, (1999). *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, Cilt: 1, (Çev. Ahmed Ateş). Ankara: TTK.
- Roux, J. P. (2007). *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, (Çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan-Özcan). 3. Baskı, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Scylitzes, J. (2000). *A Synopsis of Histories (811-1057)*, Translated by John Wortley. Kanada: Published by the Centre for Hellenic Civilization at University of Manitoba.
- Sevim, A. (1997). "Hârûn b. Han", *DİA*, Cilt: 16, s. 258, İstanbul.
- Sevim, A. (2000). *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. Baskı, Ankara: TTK.
- Sevim, A. (2011). *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, 2. Baskı, Ankara: TTK.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtu'z-zamân fi târihi'l-a'yân*, Cilt: XVIII, Beirut: el-Resalah el-A'lamiah.
- Sümer, F. (1988). "Afşin", *DİA*, Cilt: I, s. 440-441, İstanbul.
- Turan, O. (2011). *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 11. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Uluçay, Ç. (2012). *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 4. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yahyâ b. Sa'îd el-Antâkî, (1990). *Târîh el-Antâkî*. (Neşr. Ömer Abdullah Tedmurî). Lübnan.
- Yazıcı, T. (1997). "Halep", *DİA*, Cilt: 15, s. 239-244, İstanbul.
- Yazıcızâde Âlî, (2014). "Selçuk-Nâme", İndeksli Tıpkıbasım, (Haz. Abdullah Bakır). Ankara: TTK.
- Yazıcızâde Âlî, (2009). "Tevârîh-i Âl-i Selçuk", (Oğuznâme-Selçuklu Tarihi), (Haz. Abdullah Bakır). İstanbul: Çamlıca Yayınevi.
- Yazılıtaş, N. (2009). *Fâtımî Devleti'nde Türkler*, Ankara: TTK.
- Zakkar S. (1971). *The Emirate of Aleppo (1004-1094)*, Beirut-Lebanon: Published, Dar Al-Amanah.

Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde
Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri / Sedat Bilinir

EKLER

1 Paristrion	9 Zahlumi (özerk)	17 Dolihi (Telukh)	25 Melitene
2 Bulgaria	10 Arentani (özerk)	18 Edessa	26 Iberia
3 Strimon	11 Girit	19 Fırat ötesi kentler	27 Kars
4 Neos Strimon	12 Kıbrıs	20 Keltzine-Chortzine	28 Shirak/Ani
5 Dioklia	13 Kilikia	21 Derzene/Fasiane (Basean)	29 Laggobardia
6 Sirmion	14 Likandos	22 Vaspuragan	30 Kalabria
7 Sırbistan	15 Antiohia	23 Daron	31 Sikelia (1038-42)
8 Tervunia	16 Aleppo (özerk)	24 Mesopotamia	

Dönemin genel yapısını görmemizi sağlayan ve Halep'in Özerk olarak belirtildiği 1050 yılı haritası, Mirdâsilerin hüküm sürdüğü döneme aittir. (Haldon, 2007: s. 123).

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

**PROTOTÜRK KÜLTÜRÜNÜN IŞIĞINDA
NAHÇIVANIN TUNC ÇAĞI SERAMİKLERİ**

**Bronze Age Ceramics Nakhchivan In The Light Of Culture
Protourkish**

Toğrul Halilov*

ÖZ

Seramikçilik, Nahçıvan'ın en eski sanat alanıdır. Makalede Son Tunç Çağı'nda Nahçıvan'daki, seramikçilik üzerinde durulmuştur. Bu dönemde Azerbaycan'ın diğer şehirleri gibi Nahçıvan da önemli bir sanat merkezi olmuştur. Seramik ürünler boyut, biçim, desen, yapıldığı malzeme ve yapılış teknolojisine göre birbirinden farklıdır. Nahçıvan seramikçilerinin yapmış olduğu kil kaplar, sofraya veya mutfak seramiği olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Azerbaycan arkeolojisinde özel bir yer tutan güncel konulardan birini Nahçıvan'daki Tunç Çağına ait yerleşimlerden (II Kültepe, Şahtaxtı, Qızılburun vb.) bulunan seramiklerin süsleme özelliğini araştırmak oluşturur. Makalede Nahçıvan'ın Tunç Çağı yerleşimlerinden bulunan kil kapların üzerindeki desenlerden bir grubunun anlamı ve yayılma alanı araştırılmıştır. Yapılan araştırmalar sırasında onların insanların dini-ideolojik-görüşümleri, hayatıyla bağlantı oluşturduğu, simge, damga gibi kullanıldığı belli olur. Süslemede kullanılan desenler daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamıştır.

Anahtar Kelimeler: Prototürk kültürü, desen, Tunc çağı, Nahçıvan

ABSTRACT

It was defined that pottery was one of the ancient craftsmanship areas in Nakhchivan. The article handicraft have been learnt in the Nakhchivan Late Bronze Age. At that time Nakhchivan, as well as the other regions of Azerbaijan, was an important centre of craftsmanship. The pottery products differed from one another in their size, shape, ornaments on them, the material they were made of and the technology. The pottery products made by Nakhchivan potters were divided into two

* Doç., Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nahçıvan Bölümü, x.toqrul@gmail.com

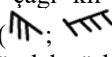
groups-welfare and kitchen ceramics. Azerbaijan archeology holds a special place in one of the current issues Nakhchivan from the Bronze Age settlement (Kultepe II, Şahtahtı, Gizilburun etc.) of the ceramic decorations are created to investigate the property. The article pattern of the a group ornaments (patterns) on ceramic products found in Nakhchivan's Bronze Age constructions has been researched. During the study their people's religious-ideological-in my view, the commitment that I create headily icon, stamp mode is obviously used. The patterns were used to decorate the territory that covers more protourkish culture is widespread.

Keywords: Protourkish culture, ornaments, Bronze Age, Nakhchivan

Giriş

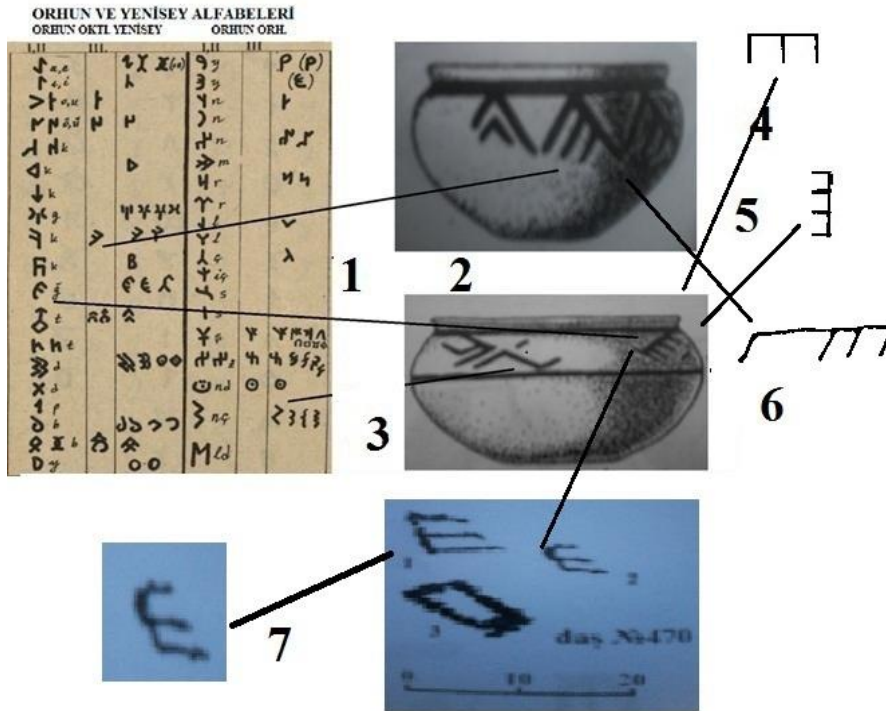
Tunç çağında diğer sanat alanları gibi seramikçiliğin gelişmesi sonucu insan tarafından yapılmış seramik ürünlerinin çeşitlerinde, pişirilmesinde, desenlemesinde değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu çağa ait olan kil kaplar Neolitik ve Kalkolitik çağının seramiklerinden kalitesine, süslemesine, desenlemesine göre farklılık oluşturuyor. Tunç çağında seramikçi çarkının kullanılması bu sanat alanına önemli etki göstermiş, onun yeni gelişme aşamasına geçmesine neden olmuştur. Kaplar simetrik yapılmış, kaliteli pişmiş ve ankoblanmışdır. Kapların pişirilmesinin, süyürülmesinin (hamarlanmasının), süslenmesinin vb. teknolojik gelişmeleri sonucu seramikçiler ilginç sanat örnekleri yaratmışlardır. Kalın duvarlı kaplarla birlikte, ince duvarlı, iyi cilalanmış kaplar da yapmışlar. Neolitik ve Kalkolitik çağlarından farklı olarak Tunç çağında seramikçiliğin gelişerek uzmanlaşmış üretim alanına dönüşmesi sonucu seramik ürünlerinin yapılmasında, pişirilmesinde, desenlemesinde değişiklikler gerçekleşmiştir. Simge ve damğa gibi kullanılan desenler daha çok prototürk kültürünün yaygın olduğu toprakları kapsamıştır. Azerbaycan arkeolojisinde belirtilen konu şimdiye kadar sistematik biçimde araştırılmadığından konu tarafımızdan incelenmiştir. Araştırma sırasında Nahçıvan'daki Tunç çağı yerleşimlerden bulunmuş kil kapların üzerindeki desenlerden bir grupu prototürk kültürünün yaygın olduğu topraklardaki arkeolojik bulguların üzerindeki desenlerle karşılaştırmış, bu resimlerin yayılım alanı ve anlamı incelenmiştir.

Tarakbiçimli desen

Nahçıvan bölgesinin Tunç çağı kil kapları üzerinde çekilen bu tip desenlerden bir grupu tarakbiçimlidir ( ) (tablo I). Şahtahtı nekropolünden bulunan Son Tunç çağına ait çanak-çömlek türlü kapların üzerinde bu tip desenler çizilmiştir (Araev, 2002:tab. XV, 4; tab. XVIII, 11). Bu desen dünyanın birçok yerlerinde yaygındır. Benzerleri Gobustan, Göyçegölü (Qurbanov, 2003: 67), Gemikaya (Müseyibli, 2004: 271, daş № 470) ve çevresindeki petrogliflerle (Halilov, 2013: 175, şekil 1, 6) yanısıra Orhun-Yenisey alfabesinde (Gülensoy, 1989: 7), Elam piktokramlarında, bu işarenin benzeri Elam piktokramlarında "ib" kibu okunur (Elimirzeyev, 2011: 189, cedvel № 2) bulunmuştur. Kaynaklara baktığımızda "yüksek hakimiyet ve vassallar", "vassallık" bildiren han, baltavar,

ilteber vb. gibi damgaların bu türlü olduğunu görürüz (Qurbanov, 2003: 49). Damga işaretleri sırasında “kuray”, “ney” de adlanır (Gülensoy, 1989: 68; 81). Oğuzların “düker” (Ebulgazi, 1974: 50) “ döger” boyunun (Gülensoy, 1989: 62), kirgızların, avşarların (Gülensoy, 1989: 68) damgaları da aynı biçimde çizilmiştir. Dükerin anlamı çevre demektir.

Orhun-Yenisey alfabelerinde bulunan tarakbiçimli işaretlerden biri ince ünlü harflerde kullanılan "g", diğeri "k" sesini, Talas alfabesinde “g” sesini bildirir, (Gülensoy, 1989: 7). Anadolu qrafikli Elam və Şumer piktoqramlarında tarakbiçimli ( ) bu tip desen şumerce “ib” oxunur (Elimirzeyev, 2011: 189, cedvel 2).

1- Orhun-Yenisey alfabesi (Gülensoy, 1989); 2, 3-Şahtahtı nekropolü (Azarov, 2002); 3-Bolqarıstan (Yengi, Tuncay, 2013); 4- Elam işareti (Elimirzeyev, 2011), 6- Oğuzların “düker” boyunun damgası (Ebulgazi, 1974; 7-Gemikaya (Müseybli, 2004)

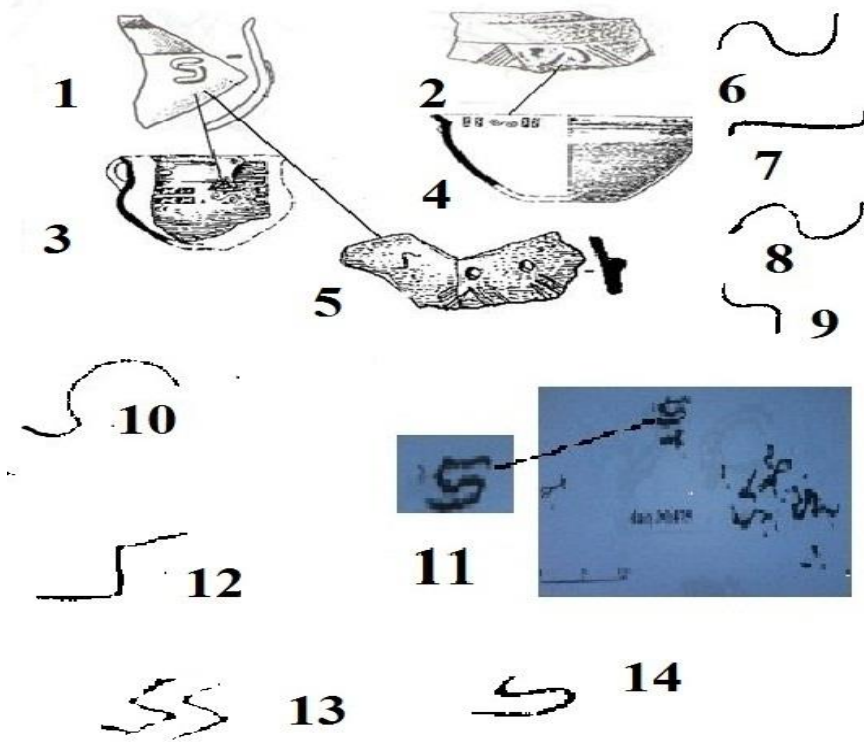

Tablo I. Tarakbiçimli desenlerden örnekler

1. “S” biçimli desen

Nahçıvan bölgesinin Tunç çağı kil kapları üzerinde çekilen desenlerden bir grubu “S” biçimlidir (tablo II). Bu desenin eski örnekleri Tripolye (Eneolit) Kültürü'ne ait (M.Ö. VII -VI binyıllar) kil kapların üzerinde tespit edilmiştir (Mənbə). İskitlerin Saka (Apasiak) aşiretlerinin metal malzemeleri (M.Ö. VI-IV yüzyıllar), Özbekistan'ın Karakalpak toprağındaki Anşka-Kalı denilen bölgede bulunan metal deve figürü üzerinde (M.Ö. I yüzyıl-I yüzyıl), Sırderya Nehri kıyılarındaki Çirik-Rebat Kültürüne ait seramik kaplarda, Harezm sikkelerinde (II yüzyıl), Güney Türkmenistan'ın mimarlık elementlerinde (X-XI yüzyıllar) bu tür desenler bulunmaktadır (Алламуратов, 1977: 45). Bu desenlerin anlamı konusunda yapılan araştırmalar sırasında belli oluyor ki, “S” deseninin geniş yayılma alanı, ve çeşitli sembolik anlamı bulunmaktadır. Azerbaycan'da "karmak", Anadolu'da ise "çengel" denilen bu desen Azerbaycan halı desenlerinde hem de "akarsu" adıyla kalmaktadır. Azerbaycan ve Anadolu halı sembolizminde insanı tehlikeden, kötü gözden kurtarmak için kullanılan motiftir. (Qurbanov, 2003: 260). Orta Asya'da damga işareti gibi çeşitli isimleri vardır. Kazaklar bu işarete "bota moyın" (köşek boynu), "gaz moyın" (gaz boynu), Kırgızlar "it quyruqşa" (itkuyruğu), Özbek ve Karakalpaklar "qumırskı beli" (karınca beli) demektedir. Çuvaşlar ise onu sema nurunun, güneş ışığının sembolü olduğunu düşünürler. “S” deseni Kazaklarda damga kimi kullanılmıştır (http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/2-09/irina_bogoslovskaya.shtml).

Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-Lugat-it Türk" eserinde de bu desen hakkında bilgiler bulunmaktadır. Orada bu tip işaretin farklı biçimleri Oğuzların Begdili (Kaşgarlı, 2011: 227), Üregirler, İğdirler boyunun damgası olarak kullanılmıştır (Halilov, 2009: 20). "Şecereyi-Terakkime" eserinde bu işaretin benzeri Oğuzların İğdir, Kızı, Yasiir, Avank boylarının damgalarıdır. Yasirin iller ağası, her ne rastlasa onu yikardır. İğdirin anlamı büyük, Avanın anlamı mertebesi yüksek demek olur (Ebulqazi, 2002, 100; Ebulgazi, 1974: 49-51). Bolkarıstanda (Yengi, Tuncay, 2013: 77), Gamikayada (Müseyibli, 2004: 271, daş № 475) vb. yerleşimlerdeki kayaüstü resimlerde de bu tip işaretler bulunmaktadır. Şumer piktokramlarında birlikde yapılmış iki “S” biçimli işaret “siqu” olarak okunur (Elimirzeyevv, 2011: 190).

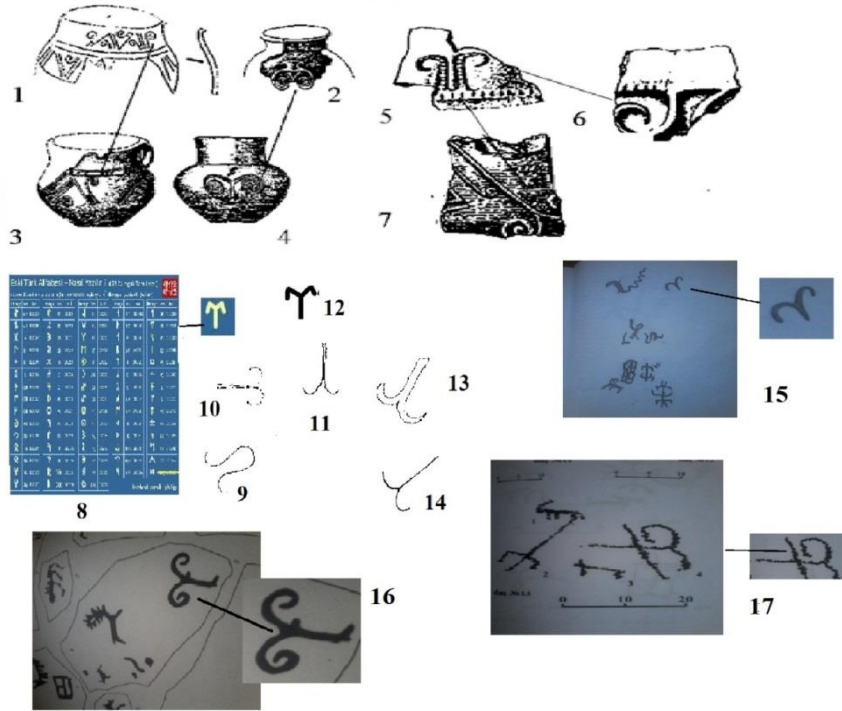
(1,2-II Kültepe (Сеидов, 2002; 3, 4- Yanıktepe (Кушнарева, Чубинивили, 1970); 5- Amiranışqora (Doğu Gürcistan) (Кушнарева, Марковин, 1994)); 6-İğdir boyunun damgası, 7- Avanı boyunun damgası, 8-Kızık boyunun damgası, 9-Yazır boyunun damgası (Ebülğazi, 1974); 10-Bolkaristan (Yengi, Tuncay, 2013); 11-Gemikaya (Müseyibli, 2004); 12-Üregilerin damgası, 14-Begdilli boyunun damgası, (Halilov, 2009); 13-Şumer işareti (Elimirzeyevv, 2011)

Tablo II. "S" biçimli desenlerden örnekler

2. Boynuz biçimli desen

Nahçıvan'ın Tunç Çağı seramikleri üzerinde bulunan desenlerden bir grupu koç boynuzu biçimindedir (tablo III). Nahçıvan'ın Erken Tunç çağı yerleşimleriyle (Mahta, I Kültepe, II Kültepe vb.) yanısıra bu tip süslü seramikler Azerbaycan'ın diğer topraklarında (Babaderviş vb.) ve Doğu Gürcistan'da (Anakliya vb.) (Кушнарева, Марковин, 1994: 19) bulunmuştur (tablo III, 1-7) . Bu desenin anlamı ve yayılma alanı ile ilgili yapılan araştırmalar sırasında koçun eski Türk mitoloji düşüncelerinde çok yaygın olduğunu görürüz. Koç bir yandan "bolluk" ve "bereket" anlamına gelir, diğer yandan ise ölen insanların ruhlarını Tanrı mekanına ulaştırın kutsal canlılardan düşünülüyordu. Bu nedenle Tanrıya kesilen kurbanlar

arasında beyaz atla birlikte beyaz koç da özel bir yer tutar. Bu desenin en eski örnekleri Tripolye Kültürü'ne (M.Ö. VII -VI binyıllar) ait kil kapların üzerinde görülmektedir. Koçboynuzu deseni seramik mamullerin yanı sıra metal mamullerde, halıcılıkta, kayaüstü resimlerde yaygındır. Azerbaycan'la birlikte Anadolu, Türkmen, Karakalpak, ayrıca Dağıstan, özellikle Tabasaran halılarında boynuz deseninin çeşitli biçimleri bulunmaktadır. Azerbaycan halı sanatında Karabağ (Malibeyli) halılarında bu desen dahak yaygındır. Koç boynuzunun anlamı ile ilgili çeşitli düşünceler vardır. Kaynaklarda koç "çoçkar, köçkar, kaçkar" gibi farklı isimlerde kullanılmıştır. Damga işareti gibi Anadolu'da, Güney ve Kuzey Kafkasya'da, Orta Asya'da, Kırım'da, Volga boyunda, Doğu Sibiry'a'da "koşkar", "koçkar", "köçkar", "koç müyüz" (koç boynuzu), "koçkarok", "kayabaran" (kaya baranı / koçu) vb., Altaylarda "kulya" (koç boynuzu) şeklinde kullanılmıştır. Kuzey Kafkasya'da yaşayan Karaçayların "kosxar" (çoçqar, qoşqar), tulpar, semen aşiretlerinin damgası, Kazakların Nayman, Karakirey aşiretlerine ait tanınma-farklılaşma işareti, Hun damgalarından bir grubu boynuz biçimdedir (Qurbanov, 2003: 259, 305, 307). Orhun Yenisey taş kitabelerindeki damgalar sırasında da bu tip işaretler bulunmaktadır (Tekin, 2008: 110). Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin bayraklarında koç resmi çekilmiştir.

1-*Mahta* (Seyidov, 2003); 2 - *I Kültepe* (Абибуллаев, 1982); 3, 7-*Babaderviş*;
4- *Anakliya* (Кушнарєва, Марковин, 1994); 5, 6- *II Kültepe* (Сеидов, 1993); 8-
(<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/> Azerbaijani & Turkic World-
Studies); 9-11, 13, 14- (Yengi, Tunca, 2013); 12- (Qurbanov, 2003); 15- (Bahşeliyev,
2002); 16-*Çankırköl* (Окладников и.т.д: 1981)

Tablo III. Boynuz biçimli desenlerden örnekler

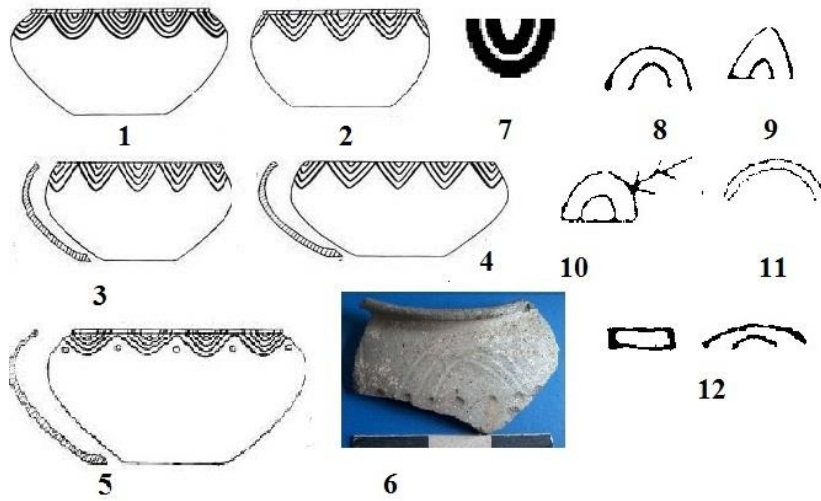
3. Geometrik desenler

Nahçıvan'ın Tunç çağı yerleşimlerinden bulunan seramik ürünleri üzerindeki geometrik ornamentler üçgen, aç, daire, dalgalı, düz çizgiler, nöqdə ve diğer resimlerden oluşur. Diğer süsler gibi onların da bir grupu başka yerlerden bulunan seramiklerin üzerindeki resimlerle benzerlik oluşturuyor (tab. IV). Bu süsler bitişik üçbucaqların romblarla birlikte çekildiği, sadece noktalardan, dalgalı, kövsvarı çizgilerden oluşan, esasları yukarıya veya aşağıya doğru yönelik açılardan, tek veya bitişik üçgenler, romb, aç, dikey, ve yatay çizgilerin, dalgalı ve kavis (yarıdairesel) çizgi kombinasyonundan, dalalı çizgi ile birlikte açların kombinasyonundan, dairelerden ve diğer desenlerden ibaret olmak üzere basit ve bileşik kompozisyonunda çekilmiştir. Diğer desenlerle karşılaştırıldığında bitişik üçgen ve romblarla naxışlanma motifi Kafkasya boyalı kapları üzerinde geniş yayılmıştır. Yapılan araştırma sırasında antropomorfik ve zoomorf süsler gibi geometrik desenlerin da belirli mantığa dayanarak ve geniş alanda yaygın olduğunu görürüz. Düşüncelerimizi kanıtlamak için için kaynaklara baktığımızda Tripolye (Kukuteni) Eneolit arkeolojik kültüründe (M.Ö. VII -VI binyıllar), Gamikaya, Göyçe gölü, Kazakistan kayaüstü petroglifleri ile yanısıra, Kosova Qora vilayeti Restelitsa (www.turuz.info), Altay (Окладников, 1981: tab. 77, 2; 93, 6), Sibirya (Окладникова, 1981: 11) vb. bu tür resimlerin olduğunu görürüz. Romb ve aç desenlerinin nesil artışını, yaşam ve dünya ağacını sembolize etmesiyle ilgili yeterli bilgiler var (Мифы народов мира, 1991: 88). Aç biçimli işaretleri Çin herogliflerinde çok sayıda görmek olasıdır (Fahredden, 2010: 149). Kırık ve çapraz çizgilerin yağmurun, karın yağmasının sembolü olması hakkında da bilgiler vardır (Урушадзе, 1988: 55). Bazı araştırmalar çapraz çizgilerin akar suyu, dağların sıralı biçimde dizildiğini sembolize ettiğini söylemişler (Avşarova, 2014: 88).

Nahçıvan'ın Tunç çağı seramik ürünleri üzerinde yaygın geometrik desenlerden bir grupunu dalgalı çizgiler oluşturmaktadır. Bu konuda yapılan araştırma sırasında ornamentasyada (desenlemede) dalgalı çizgilerin "su deseni", "sığır idrarı" adlandırılarak akar suyu temsil ettiğini görürüz. Kaynaklarda tek dalgalı çizgilerden oluşan ornamentin damga adının "yılan", çift çekilmiş dalgalı çizginin damga adının "ayak", "dayak" olması hakkında bilgiler vardır (Qurbanov, 2014: 247). "Şecereyi-Terakime" eserinde bu ornamentin damga adının "ılan" olduğu ve Ayhan oğuzlarının Yaparlı boyunun simgesi olması (Ebulqazi, 2002: 101), Orhun-Yenisey alfabelerinde cingiltili "d" samitini bildirmesi kaydedilmiştir (Recebli, 2009: 33; Tekin, 2008: 85). Azerbaycan'ın bütün bölgelerinde olduğu gibi Nahçıvan Özerk

Cumhuriyeti'nde su ile ilgili yeterli efsane ve rivayetlerin olması dalgalı çizgilerin "su deseni"ni temsil etmesiyle mantıksal açıdan bağlantılı oluşturur.

Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramik ürünleri üzerinde çekilmiş ilginç desenlerden bir kısmı yarım konsentrik resimler oluşturur. Çalhankale, Karaçuk, Şahtahtı (Bahşaliyev, 2004: 106, şekil 16, 3-7), İliklikaya yerleşimlerinden bu tip seramikler bulunmuştur. Bu resmin anlamı ile ilgili aparılan araştırma sırasında desenin gök kuşağına benzer olduğunu görürüz. Bu yüzden de resmi astral resim olarak düşünülebilir. Yarımkonsentrik desenin yayılma alanı ile ilgili yapılan araştırma sırasında onun en eski örneklerinin Sümer, Elam işaretlerinde ((piktoqramlarında), Tripolye (Kukuteni) kültüründe (M.Ö. VII -VI binyıllar) (Gurbanov, 2014: 67), Bulgaristan'daki kaya üstü tasvirler arasında (Yengi, Tuncay, 2013: 77) olduğunu görürüz. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-Lugat-it Türk" eserinde oğuzların karabölükler, çuvaldarlar (Halilov, 2009: 20, 21) boylarının damğaları bu şekilde verilmiştir

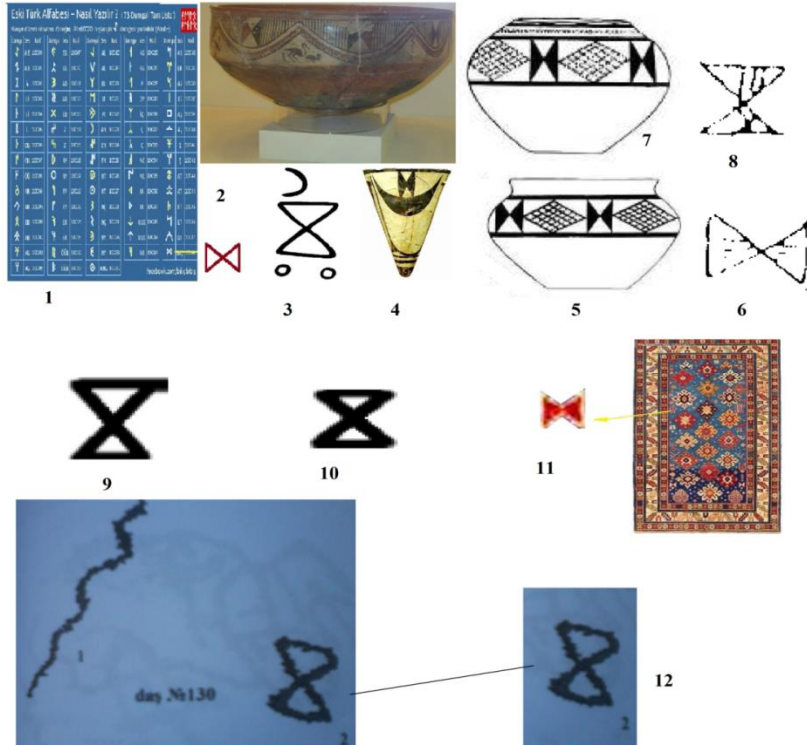
1, 2-Çalhankale, 3. 4- Karaçuk, 5-Şahtahtı (Bahşaliyev, 2004); 6-Qumluk (Halilov T); 7. Tripolye kültürü (Qurbanov, 2014); 11- Bolgaristan kayayüstü resmi (Yengi, Tuncay, 2013); 9-10, Şumer Elam işareti (Elimirzeyev, 2011: 191); 8- çuvaldarlar boyunun damgası, 12- karabölükler boyunun damgası (Halilov, 2009)

Tablo IV. Yarım konsentrik desenlerden örnekler

Üçgen Nahçıvan'ın Orta Tunç çağı seramikleri üzerinde en yaygın geometrik desendir. Onlar tek ve birbirine bitişik biçimde çekilmiştir. A.A.Vayman üçgen deseninin Sümer kültüründe kadın sembolü olduğunu (Энеолит СССР , 1982: 60), A.Bullinq zikzaklar gibi onun da dağları sembolize ettiğini belirtmişlerdir (Евсюков, 1988: 16). Kaynaklarda birbirine bitişik iki üçgenin sağlığı, ucu yukarı

Prototürk Kültürünün Işığında Nahçıvanın Tunc Çağı Seramikleri / Toğrul Halilov

ve aşağı olan iki üçgenin kadını, suyu, yeraltı dünyayı, hükümdarlığı, erkeği, odu, ilahi güçleri, birbirine geçen üçgenlerin ilahi kuvveti, ateşle suyun birleşmesini sembolize ettiği hakkında bilgiler var (Мифы народов мира, 1991: 272-273; Рыбаков, 1966: 25). Güney Kafkasyadaki arkeoloji yerleşimlerden bulunan üzerinde üçgenler çekilmiş seramikleri B.Kuftin Ortadoğu boyalı seramiğinin lokal seçeneği adlandırmıştır (Куфтин, 1941: 136). Bu tip ornamentli boyalı seramikler Boğazköyden bulunan Hitit kültürüne ait seramiklerin üzerinde de bulunmaktadır (Захаров, 1927: 147). Üçgen ornamenti Humay Ananı simgeleyen sembollerden biri olarak Türk mitolojik tesevvüründe geniş yer tutuyor (Qurbanov, 2014: 161). Halıcılıkta bu desen "elibeline", "nazarlık" anlanır. Birbirine bitişik biçimde çekilmiş üçgen resimleri prototürk kültürünün yaygın olduğu topraklarda çok sayıda bulunmuştur (tablo V). Gemikaya (Bahşeliyev, 2002: resim 34; Müseyibli, 2004: 248, 191), Göyçe gölü (Qurbanov, 2014: 67) petrogliflerinde, II Kültepe, Kızılburun (Bahşeliyev, 2004: 118, şekil. 28, 3, 10), Erzurum, İran seramiklerinde, Şumer, Elam işaretinde (Elimirzeyev, 2011: 189), Tripolye kültüründe (Qurbanov, 2014: 67), Orhun-Yenisey alfabesinde (Recebli, 2009: 45) birbirine bitişik biçimde çekilmiş üçgen resimleri var. Orhun-Yenisey alfabesinde "k", "u" sessiz harfını bildirir.

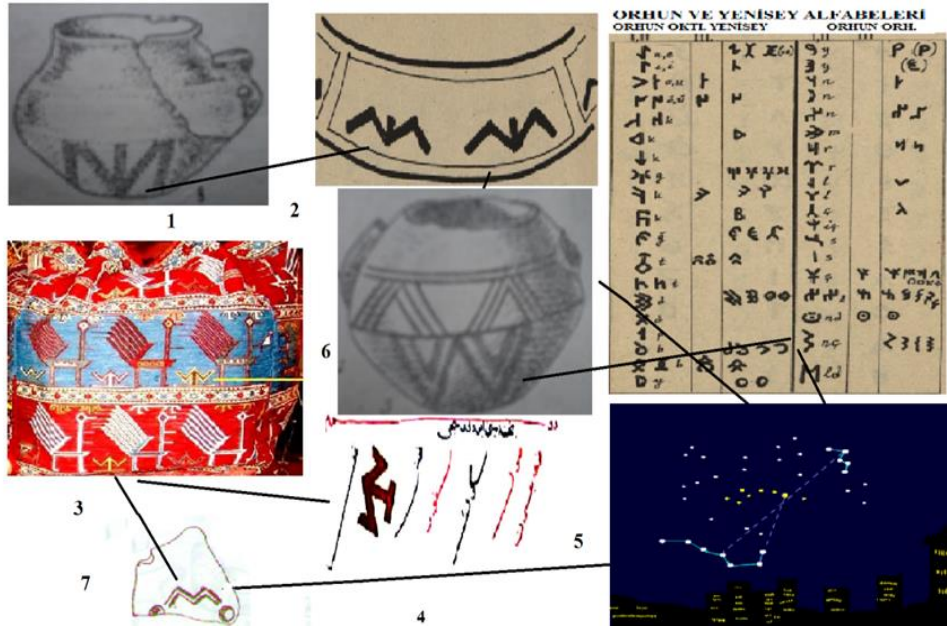

1-Orhun Yenisey alfabesinin (Eski Türk alfabesinin) tam listesi, 4-Talli Bakun, İran, 11-Şirvan halısı (<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/> Azerbaijani

& *Turkic World-Studies*); 2-Erzurum müzesi; 3-Gemikaya (Bahşeliyev, 2002); 6-Şumer işareti, 8-Elam işareti (Elimirzeyevv, 2011); 5- II Kültepe, 7-Kızılburun (Bahşeliyev, 2004); 9- Tripolye kültürü; 10- Göyçe gölü kayatüstü tasvirleri (Qurbanov, 2014); 12. Gemikaya (Müseybli, 2004)

Tablo V. Bitişik üçgen desenlerinden örnekler

Nahçıvan bölgesinin Son Tunç çağı seramikleri üzerindeki ilginç geometrik desenlerden bir diğeri de "M" (M; M) ve dablyu (W) biçimlidir. "M" biçimli olanların benzerleri Erken Tunç çağı seramiklerinde de çizilmiştir (tablo V.). I Kültepe yerleşiminden bu tip desenli seramik örnekleri bulunmuştur (Аббуллаев 1982: 291, tab XI, 10; 302, tab. XXII, 9). Babaderviş, Amiranskora (Кушнарева vb., 1994: 26, 68), II Kültepe (Bahşeliyev, 2004: 164, şekil. 36, 2), Culfa (Aliyev, 1968: tab, 1, 9) vb. yerleşimlerin seramikleri üzerinde de bu tip geometric desenler tespit olunmuştur. Küçük ayı burcundan olan kutup yıldızı da buna benzerdir (https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_ulduzu). Culf anekropolünden bulunan çömleğin üzerindeki resimin benzeri Azerbaycan halılarında (<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>), Kırgızistanda (Gülensoy, 1989: 32), "Tevârih-i Âl-i Selçuk" da (https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk) karşımıza çıkmaktadır. Kırgızlar bu deseni (M) "koçkar", "kaçkar" adlandırarak, onun koç boynuzunun bir forması olduğunu düşünmüşler. Orhan-Yenisey alfabesinde de bu tip işaretler var. Onlar farklı biçimde çizilerek "nç", "d", "ld" seslerini ifade ediyor. Afşarlarında amgaları içerisinde de benzerleri var (Gülensoy, 1989: 7).

1-Culfa (Aliyev, 1968);2- Kirgizistan (Kırgız Şapakı) (Gülensoy, 1989); 3 Azerbaycan halısı (<http://azerbaijani-studies.blogspot.com.>); 4 ([https://tr.wikipedia.org/wiki/ Tevârih-i_Âl-i_Selçuk](https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk)); 5-Küçük ayı burcunda olan kutup yıldızı (https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_ulduzu); 5- I Kültepe (Абибуллаев, 1982).

Tablo 5. “M” biçimli desenlerden örnekler

SONUÇ

Konuyla ilgili yapılan araştırma sonucu şunları söyleye biliriz: Tunc çağında seramikçiliğin gelişerek uzmanlaşmış üretim alanına dönüşmesi kablarn süslenmesinde etkisi olmuştur. Nahçıvan`in Tunc çağı seramiklerinin süslemesinde kullanılan desenler insanların dini-ideolojik görüşlerini yansıtmakla yanısıra sembol, damga olarak da kullanılmıştır. Onların bir grupunun benzerleri Azerbaycan'la yanısıra dünyanın çeşitli topraklarında bulunmuştur. Damga olarak kullanılan desenleri bu topraklarda yaşayan insanların soy kökeninin belrtilenmesinde bilimsel önemlidir. Damga olarak kullanılan desenlerin benzerlerinin prototürk kültüründe bulunması, yaygın olması Nahçıvan bölgesinin tarihen türk toprağı olduğunu kanıtlamaktadır.

KAYNAKÇA

- Абибуллаев О.А. (1982) Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Баку: Элм, 314 с.
- Агаев, Г.Г. (2002) Шахтагы в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 200 с.
- Авşарова İ. (2014) Azerbaycan tayfalarının ibtidai icma dövrü inanclarında semantik mena daşıyan naxış ve işareler, *Azebaycan arxeologiyası ve etnoqrafiyasının aktual problemleri*, Bakü, s. 85-98.c.
- Bahşeliyev V.B.(2002) Gamikaya tasvirlerinin poetikası. Bakü, Elm, 128 s.
- Bahşeliyev V.B. (2004) Nahçıvan'ın qadim tayfalarının manevi medeniyeti. Bakü, Elm, 320 s.
- Eliyev, V.H. (1968) Culfa arkeoloji tapıntıları. *Azerbaycan SSR Elmler Akademiyasının Haberleri, Tarih, felsefe ve hüquq seriyası*, Bakü, Az SSR EA, 1968, № 3, s. 72-86.
- Elimirzeyevv A. N. (2011) Erken Elam cemiyeti: iqtisadi-siyasi münasibetler ve yazı tarixi (e.a. IV-III minllikler), Bakü, 264 s.
- Ebülgazi B. H. (1974) Şecere-i Terakime Turklerin Soy Kutugu (Tercüman 1001 Temel Eser 33) (Hazırlayan Muharrem Ergin), İstanbul, Tercüman, 203 s.

Prototürk Kültürünün Işığında Nahçıvanın Tunc Çağı Seramikleri / Toğrul Halilov

- Ebulgazi B.H. Şecereyi-Terakime (Türkmenlerin soy kitabı) (2002) Bakü, Azərbaycan Milli Ansiklopedisi, 145 s.
- Евсюков В.В. (1988) Мифология китайского неолита. По материалам росписей на керамике культуры яншао. Новосибирск, Наука. Сиб. Отделение, 128 с.
- Энеолит СССР. Серия: Археология СССР. М, 1982, 360 с.
- Faxreddin V. (2010) Semiotika, Studia Philologica. Bakü, Mütercim, 334 s.
- Gülensoy, T. (1989) Orhun'dan anadoluta türk damğaları (damğalar, imler, enler), İstanbul, T.D.A.V. Yayın Nu.:51, 179 s.
- Xelilov, T.F. (2013) Son Tunc-Erken Demir dövründe Nahçıvanın ekinçi-maldar tayfalarının medeniyeti. Bakü, Elm ve təhsil, 200 s.
- Xelilov B. Mahmud Kaşğarının (2009) "Divani lüğət-it-türk" əsərində etnonimlər, Bakü, Garisma MMC, 110 s.
- Kaşğarlı Mahmud (2011) Divanü Lügat-it Türk, (çeviren: Besim Atalay) Türk Dil Kurumu Yayınları: 1036, Ankara 1972 s.
- Кушнарева К.Х., Чубиншвили (1970) Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, 191 с.
- Кушнарева, К.Х., Марковин, В.И. (1994) Эпоха бронзы Кавказаи Средней Азии. Ранняя и Средняя бронза Кавказа (*Очередной том многотомного фундаментального издания по археологии*) Москва: Наука, 384 с.
- Куфтин Б.А. (1941) Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси, Издательство АН ГССР, , 492 с.
- Qurbanov, A. (2003) Damğalar, remzler, menimsemeler. Bakü, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında Strateji Araştırmalar Merkezi, 327 с.
- Müseymbli N.E. (2004) Gemikaya. Bakü, Çaşuğlu, 320 s.
- Мифы народов мира.(1991) Энциклопедия. Т. I, М., , 199 s.
- Окладников А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Э.А. (1981) Петроглифы Чанкыркёля. Новосибирск, 145 s.
- Окладникова Е.А. (1981) Петроглифы средней Катунь. Новосибирск, Наука, 111 s.
- Рыбаков Б.А. (1966) Религия и миропонимание первых земледельцев Юго-Восточной Европы (IV-III тысячелетия до н.э.). *Международный конгресс до историков и происториков, доклады и сообщения археологов*, М., с. 20-25.
- Recebli E. (2009) Eski türk yazısı anıtları, C I. Bakü.

Prototürk Kültürünün Işığında Nahçıvanın Tunc Çağı Seramikleri / Toğrul Halilov

Tekin T. (2010) Orhon Yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları 540, Ankara, 130 s.

Урушадзе Н.Е. (1988) Древнегрузинское пластическое искусство. Тбилиси, Хеловнеба.

Захаров А.А. (1927) Хеттская керамика из Богазкёя и некоторые закавказские параллели. *Известия общества Обследования и изучения Азербайджана, № 5*, с. 144- 152.

http://www.sanat.orexca.com/rus/archive/2-09/irina_bogoslovskaya.shtml

https://az.wikipedia.org/wiki/Qütb_ulduzu

<http://azerbaijani-studies.blogspot.com>

https://tr.wikipedia.org/wiki/Tevârih-i_Âl-i_Selçuk

<https://www.facebook.com/azerbaycanarasdirmalar/> Azerbaijani & Turkic World-Studies

www.turuz.info. Sofuoğlu E. Qora-Restelisa abidesi: Şar dağlarının tepesindeki kaya

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

KAŞGAR'DA BİR İNGİLİZ AİLESİ: MACARTNEY

An English Family in Kashgar: Macartney

Murat Özkan*

ÖZ

Sanayi Devrimi'nden sonra ortaya çıkan ham madde ihtiyacı devletlerin sömürü faaliyetlerine hız vermesine sebep olmuştur. İngiltere'nin 1858 yılında Hindistan'ı ele geçirmesi, bu bölgede artık İngiltere'nin de siyasete dâhil olduğu anlamına gelmektedir. Rus Çarlığı'nın Kırım Savaşı'nda aldığı mağlubiyetten sonra yönünü Türkistan'a çevirmesi, bölgede İngiltere ile karşı karşıya gelmesine sebep olmuştur. İşte bu iki devlet arasında tampon bölge olan Kaşgar, oldukça jeopolitik önemi haiz bir coğrafyadadır. Çalışmada Kaşgar tarihine kısaca değinilerek Çin'in bölgeyi işgal etmesinden sonra İngiltere'nin 1890 yılında Kaşgar'a gönderdiği ilk resmi görevli olan Sir George Macartney'in bölgeye gelişi ve bölgedeki Rus Konsolosu Nikolay Petrovskiy ile giriştiği iktidar mücadelesi üzerinde durulacaktır. Sonrasında, 1898 yılında Kaşgar'a getirdiği Lady Katherina Macartney ile bölgedeki yaşamlarına değinilecektir. Son olarak Lady Macartney'in 17 yılını geçirdiği Kaşgar'da edindiği gözlemlerini ve anılarını barındıran eseri hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kaşgar, Macartney, Doğu Türkistan, Rus-İngiliz Rekabeti, Nikolay Petrovskiy.

ABSTRACT

The demand for raw materials that emerged after the Industrial Revolution led the states to expedite their colonial activities. The seize of India in 1858 by the United Kingdom means that Britain began to follow politics in this region. Turning its direction to Turkestan after being defeated in the Crimean War, Tsarist Russia came to face with England. There Kashgar, a buffer zone between these two states, had a considerable geopolitical importance. The aim of this study is, addressing briefly the history of Kashgar, to focus on the arrival of Sir George Macartney to the

---

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih EABD Doktora Öğrencisi, murtozkan@hotmail.com

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

region, whom England send to Kashgar in 1890 as the first official agent just after the invasion of the region by China and his power struggle with the Russian consul, Nikolay Petrovsky in the region. Then it is mentioned his life with Lady Katherian Macartney, whom he brought to Kashgar in 1898. Finally it will be given information about Lady Macartney's book including her observations and recollections in Kashgar, where she spent 17 years.

Keywords: Kashgar, Macartney, East Turkestan, Russian-British Rivalry, Nikolay Petrosvkiy.

Kaşgar, Doğu Türkistan'ın güneyinde yer alan tarım havzasının önemli merkezlerindedir (Ercilasun, 2013: 15). 77 km uzunluğunda olan ve Kızılsu ile birleşen Tümen Nehri'nin kıyısında kurulmuştur (Çelik, 2013: 40). Şehrin üç tarafı Tanrı, Pamir ve Karakurum sıradağlarıyla çevrilidir (Hopkirk, 1985: v). Kaşgar, tarım havzasının ekonomik merkezi olmasından, İpek yollarının kesiştiği noktada bulunmasından ve Türkistan ile Çin arasındaki transit taşımacılıktaki rolünden dolayı ilkçağlardan günümüze kadar önemini kaybetmeyen bir ticaret merkezi olmuştur (Hitchins, 2002: 9). Çin Seddini geçtikten hemen sonra kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan İpek Yolu güzergâhları Kaşgar'da birleştiği için bölgenin batıya açılan kapısı konumundadır. Bu öneminden dolayı çoğu zaman tüm tarım havzası Kaşgarya veya Kaşgar bölgesi olarak da adlandırılmıştır (Ercilasun, 2013: 15).

Kaşgar'ın bilinen en eski adı 'Shu lo'dur. Kelimenin orijinalinin hangi dilden geldiğine ve ne anlam ifade ettiğine dair net bir bilgi yoktur. VI. yüzyılda rahip Hsüan Tsang'ın seyahatnamesinde 'Ch'ü-sha' ismiyle geçen şehre X. yüzyılda Türkler 'Ordubalık' ismini vermişlerdir (Baykuzu, 2015: 77). Ercilasun, Kaşgar şehrinin en yaygın olarak Şu-lı, Çia-şa, Şulig ve Ordu Kent adları ile anıldığını söylemektedir. Kaşgar kelimesinin ilk yazılı halinin ise Çinli seyyah Hui-çao tarafından, halkın kendi şehirlerini adlandırdıkları şekliyle, Cia-şı-çi-li olarak yazıldığını ve Pelliot'un bu kelimenin aslını Kaşgiri olarak okuduğunu belirtmektedir (Ercilasun, 2013: 16).

Kaşgar bölgesinin tarihi milattan önce 200'lü yıllara kadar götürülebilir (Hitchins, 2002: 7). Bölge bu yıllarda Çinliler ve Türklerin elinde sık sık yer değiştirmiştir. M.S. 3-6. yüzyıllarda Çin'in güç kaybetmeye başlaması üzerine diğer şehirler gibi Kaşgar da bağımsız olmuştur. Lakin bu bağımsızlık devresi uzun sürmemiş; güneyden gelen Akhunlar bölgeyi ele geçirmişler ve yüz yıla yakın bir süre hâkimiyetleri altında tutmuşlardır. 6. yüzyılda bölge önce Juan-Juanlar'ın ardından da onlardan koparak bağımsız bir devlet teşekkül eden Göktürkler'in yönetimine girmiştir (Baykuzu, 2015: 80). Göktürk Devleti'nin yıkılmasıyla Kaşgar'ın akıbeti de diğer şehirler gibi olmuş ve bölge Çin egemenliğine girmiştir. Daha sonra sırasıyla Tibetlilerin, tekrar Çin'in, sonra Karlukların eline geçmiştir (Baykuzu, 2015: 81-82). Uygur Devleti'nin kurulmasıyla Karluklar bu devlete tabi olmuş ve Kaşgar'ın yönetimi de Uygurlara geçmiştir. Kırgızların Uygur Devleti'ni yıkmasıyla Karluklar bu bölgede Karahanlı Devleti'ni kurmuşlardır (Arat, 1977: 407). Böylece Karahanlı Devleti bölgeyi hakimiyeti altına almıştır (Ercilasun, 2013: 25). Karahanlılar yönetimindeyken bölge hızlı bir şekilde İslamlaşma sürecine girmiştir (Roux, 2001: 242). Karahanlıları yıkan Karahitaylar bölgenin yönetimini

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

de ellerine almışlardır. Naymanlı bir Hıristiyan olan Küçlük, Karahıtay hakimiyetine sığınmış ve Karahıtay hanının kızıyla evlenmiştir. İlerleyen yıllarda nüfuzunu artırmış ve Karahıtay Devleti'ne son vererek bölgenin yönetimini eline geçirmiştir (Roux, 2001: 259). Naymanların bölgede hakimiyet sürdüğü bu yıllarda Müslüman halkın baskı altında tutulduğu ibadetlerinin engellendikleri bilinmektedir. Cengiz Han'ın, Cebe Noyan komutasına verdiği birliklerin Kaşgar'ı ele geçirmesiyle bölge Moğolların eline geçmiştir; töreye uygun olarak ülke Cengiz Han'ın oğulları arasında paylaşılırınca Kaşgar, Çağatay Han'a verilen toprakların arasında kalmıştır (Hitchins, 2002: 8). Çağatay Hanlığı'na ait olan şehirlerin idaresi büyük kağanın tasarrufunda olduğu için Yalavaç sülalesi kağan adına bölgeyi yönetmiştir (Çelik, 2013: 41).

XV. yüzyılın ikinci yarısından sonra bölge, Moğol asıllı Duğlatların egemenliği altına girmiştir. Timur'un buraya harekât düzenlemesinden sonra Timurlular bölgede hakimiyet kurmuştur (Hitchins, 2002: 8). Uluğ Bey'den sonra Kaşgar, Çağatay bakiyelerinin elinde kalmış; 1514 yılında ise Yarkent Hanlığı'nın kurucusu Said Han tarafından Duğlat beyi Ebubekir mağlup edilerek ele geçirilmiştir (Kurban, 1995: 26). Yarkent Hanlığı'nı değişik zamanlarda Duğlat, Çağatay ve Hoca sülaleleri yönettiği için Kaşgar yönetimi de sıklıkla el değiştirmiştir (Djalilov, 2002: 662). 1606 yılında ise Çağatay Hanedanına mensup Emir İsmail bölgeyi ele geçirmiştir. Bu emir zamanında halk üzerinde büyük bir nüfuz sahibi olan Afak Hoca, 1678 yılında Kalmuklardan aldığı yardımla şehri tamamen eline geçirmiştir. Afak Hoca'nın yönetimi eline almasıyla başlayan '*Hocalar Dönemi*' 1755 yılına kadar devam etmiş; 1759 yılında Çin bölgeyi işgal edince Kaşgar da Çin hakimiyetine girmiştir (Hitchins, 2002: 8).

Çin bölgeyi işgal ettikten sonra yerli halkın topraklarını ellerinden almış ve getirdiği göçmenleri bu bölgelere yerleştirmiştir. Ayrıca camiler, medreseler ve vakıflar kapatılmıştır. Halka ağır vergiler koyulmuş ve bölgeye halka zulmeden yöneticiler atanmıştır. İşte bu sebeplerden dolayı bölge halkı 1759 yılından 1865 yılına kadar sürecek olan ayaklanmaları başlatmıştır (Demirağ, 2014: 233). İsyanlar yüzyılı olarak adlandırılan dönemde Büyük-Küçük Hocalar İsyanı (1757-1759), Üçturfan İsyanı (1765), Ziyavdin Hoca İsyanı (1815), Cihangir Hoca İsyanı (1824-1828), Yusuf Hoca İsyanı (1830), Yedi Hoca İsyanı (1847), Velihan Töre İsyanı (1857) ve Kuçar ve Döngenler İsyanı (1864) olmuştur (Kurban, 1995: 71). 1864 yılında Uygurlar ve Çin Müslümanları olarak bilinen Döngenlerin başlattığı isyan Urumçi halkının da destek vermesiyle iyice büyümüştür. Kaşgar bölgesinin yönetimini bu kargaşa halinde ele geçiren Kırgız Sadık Bey'in başını çektiği heyet, Hokand Hanlığı'na müracaat etmiş ve Hoca sülalesinden olan kişileri Kaşgar'a yönetici olarak göndermesi talebinde bulunmuşlardır. Talebe olumlu cevap veren Hokand Hanı, Cihangir Han'ın oğlu Büzürg Han ile Ak Mescit ve Taşkent'in Ruslara karşı savunulmasında yeteneği ile herkesin dikkatini çeken Yakup Bey'i Kaşgar'a göndermiştir. Bölgeye geldikten sonra siyasi zekâsını ve marifetini göstermekte gecikmeyen Yakup Bey, Büzürg Han'ı yönetimden uzaklaştırarak Doğu Türkistan şehirlerini tek tek himayesine almış; Çin istilasına son vermiştir (Demirağ, 2014: 233). Rusların, Türkistan'da bulunan hanlıkları tek tek himayesi altına alarak İngiltere himayesinde olan Hindistan sınırlarına yaklaşması İngiltere'yi

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

tedirgin ettiği için Doğu Türkistan'da kurulan bu devlet İngiltere'yi sevindirmiştir (Kurban, 1995: 84).

Rusya ve İngiltere'nin Türkistan topraklarını ele geçirmek için oynadıkları '*Büyük Oyun*' Doğu Türkistan'da da sergilenmeye başlanmıştır. Yakup Bey, durumun farkında olduğu için iki devlet arasında denge politikası gütmüştür. İngilizlere nazaran Rusları daha iyi tanımaktaydı. Ak Mescit'in işgali sırasında Rusların askeri gücü ve savaş taktikleri hakkında bilgi sahibi olduğu için Rusların neler yapabileceğini tahmin edebiliyordu. Bu yüzden Ruslara uzak olmayı tercih etmiş; İngilizler ile ilişkilerinde daha samimi olmuştur. Yakup Bey, iki büyük devletin bölgedeki rekabetlerini diplomasideki maharetini kullanarak kendi lehine çevirmeyi başarmıştır (Demirağ, 2014: 234). İngiltere'nin kırk milyon Müslümanı himaye etmesinin de etkisiyle Yakup Bey, İngiltere ile ticaret antlaşması yapmak için başvurmuş; Ancak İngilizler biraz ağır kaldığı için ilk olarak Rusya ile ticari antlaşma yapılmıştır (Togan, 1981: 597). Daha sonra İngiltere de Yakup Bey ile antlaşma yapmıştır. Rusya ve İngiltere ile ticaret antlaşmaları imzalayan Yakup Bey, Çin'in Doğu Türkistan'a yayılma politikasından endişelendiği için Osmanlı Devleti ile siyasi ve diplomatik ilişkilerin kurulmasının yararlı olacağı kanaatindeydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğunu bildirmiş; Osmanlı Devleti de kendisine '*Emir*' unvanını vermiştir (Demirağ, 2014: 236-237).

Yakup Bey'in 1878 yılında gerçekleşen ani ölümü ile Kaşgar'da baş gösteren karışıklıklar üzerine Çin, İngilizlerin siyasi ve mali desteğini alarak bölgeyi tekrar işgal etmek için harekât düzenlemiş ve bunun neticesinde bölge tekrar Çin hakimiyetine girmiştir. 18 Kasım 1884 tarihinde ise Çin'in ondokuzuncu eyaleti Doğu Türkistan, Sinkiang (Yeni Topraklar) olarak adlandırılmıştır (Demirağ, 2014: 237-238). İngiltere ve Rusya'nın Çin'in bölgeyi işgal edişine ses çıkarmamaları, hatta İngiltere'nin bu işgal için gerekli masrafları karşılaması iki devletin de bu bölgeyi birbirlerine bırakmak istemediklerinin en önemli örneğidir.

İngiliz tüccar Shaw'ın 1869 yılında Yakup Bey'i ziyareti ile İngiltere ve Kaşgar arasında ilişkiler başlamıştır. Aslına bakılırsa Shaw'a İngiltere hükümeti tarafından verilmiş olan resmi bir görev yoktur. Shaw'ın bölgeye ziyareti her ne kadar resmi bir görevle olmasa da İngiltere hükümetinin bundan sonraki dönemlerde bölge için izleyeceği siyaseti etkileyecek sonuçlar doğurmuştur. Shaw, bölgenin jeopolitik öneminin bilincinde olduğu için bölgenin çok önemli bir pazar olduğunu bu yüzden ticaret için oldukça müsait olan Kaşgar'ın yönetiminin Rusların ellerine bırakılmaması gerektiğini belirtmiştir (Demirağ, 2014: 235).

1890'lı yıllarda İngiltere ve Rusya ilişkilerinde dengeleri bozmamaya özen göstermişlerdir. İki devlet de mümkün olan bütün işgalleri gerçekleştirdiğinden dolayı yeni bir safhaya geçerek sömürge bölgelerine ve siyasetine zarar verme ihtimali olan en küçük hareketleri dahi takip etmeye başlamıştır. İşte bundan dolayı Türkistan'daki, İngiltere-Rusya rekabeti gözlemci diplomasi evresine geçmiştir (Kolesnikov, 2010: 30).

Kaşgar'ın yönetiminin yüzyıllar boyunca istikrarsız bir şekilde değişmesi ve bölgeye ulaşımın zor olması jeopolitik konumunun öneminde bir azalmaya sebep

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

olmamıştır. Kaşgar'ın Çin, Rusya ve İngiltere Hindistanı'nın sınırında bulunması ve kervan ticaretinin de hızla devam ediyor olması gibi özellikleri bölgenin önemini gittikçe artırmıştır. İngiltere, Çarlık Rusya ile siyasi ve ekonomik alanda giriştiği mücadelede Kaşgar bölgesini en etkili şekilde kullanmak için elinden geleni yapmıştır. Kaşgar'da ilk olarak Rusya Çarlığı akabinde Bolşevikler, İngilizler ve Çinliler her daim resmi görevlilerini bulundurmuşlar, bu görevliler birbirlerinin faaliyetlerini, politikalarını takip ederek sürekli ülkelerine rapor etmişlerdir. Bu bakımdan bölge yoğun bir istihbarat savaşına tanıklık etmiştir (Hopkirk, 1985: vi).

1. George Macartney'in Kaşgar'a Gelişi ve Faaliyetleri

İngiltere, Rusya ile arasındaki siyasi istikrarsızlığın merkezi haline gelen Pamir bölgesindeki durumu görmek adına Sir Francis Younghusband'ı bölgeye göndermeye karar vermiştir. Çin yönetimi ile yapılacak görüşmelerde yardımcı olması için Çince tercüman olarak da George Macartney görevlendirilmiştir (Kolesnikov, 2010: 30-31). İlk iki ay içerisinde Sir Francis Younghusband ile Macartney harita çıkarmak ve gerekli işaretlemeleri yapmak için Pamir bölgesinin tamamına seyahat etmişler ve bölgedeki en küçük toplulukların dahi yaşayışlarına dair gözlemler yapmaya başlamışlardır (Hopkirk, 1990: 462). Ağustos'un sonlarında Yarkent'e varmışlardır. Yarkent'te buldukları esnada Rus araştırmacı ve aynı zamanda yüzbaşı olan Grombçevskiy ile karşılaşmışlardır. Grombçevskiy'nin İngiliz kafilesi hakkında yazdıklarını Kolesnikov bizlere şu şekilde aktarmıştır: “Bu gezi ekibi de diğer İngiliz gezi ekipleri gibi en iyi şekilde donatılmıştı. Yedi Bengal askerinden oluşan muhafızların yanı sıra ekibe iki kiralık Hintli bilgin, Afganlılar, Tibetliler, Argunlar, Keşmirliler ve Kırgızlar eşlik ediyordu. Deve, yak ve atlar ağır yükler taşıyordu. Muhafız alay yüzbaşı Younghusband, terbiyeli ve aydın bir insan olarak son derece olumlu bir izlenim bıraktı. Her iki gezi ekibi de 20 farklı milliyetten oluşan ilginç bir karışım oluşturarak yollarına iki gün ara verdiler (Kolesnikov, 2010: 30-31).” Nihayet 1 Kasım 1890 tarihinde İngiliz kafilesi Kaşgar'a gelebilmiştir. Sonrasında Younghusband, Pamir bölgesini gezerken dikkatini çektiği için topladığı malzemelerle Kaşgar'dan ayrılarak Hindistan'a gitmiş; bölgede İngiltere'yi temsilen Macartney kalmıştır (Мясников, 2010: 14). Bölgeye geldiğinde 24 yaşında olan George Macartney'in Kaşgar'da geçirdiği süre beklenenin aksine çok uzun sürecek ve 28 yıl boyunca İngiltere adına bölgede kalacaktır (Hopkirk, 1985: vi). Aslına bakılırsa Macartney, resmi olarak bölgeye gönderilmiş olsa bile konsolos olarak bölgeye atanması daha sonra olmuştur. Bu yüzden Çin hükümeti tarafından uzunca bir süre, sadece bir İngiliz yetkilisi olarak görülmüştür (Dillon, 2014: 55). Nihayet İngiltere, 1904 yılında Macartney'i Kaşgar'a konsolos olarak atanmıştır. Fakat Çin hükümeti 1908 yılına kadar bölgedeki İngiltere konsolosluğunu tanımamış; bu yüzden Macartney, Çin hükümeti için sıradan bir İngiliz yetkilisi olarak kalmıştır. Çin'in 1908 yılında İngiltere konsolosluğunu tanımasından sonra üç yıl İngiltere konsolosluğunu yapmış; 1911 yılında ise emekli olacağı 1918 yılına kadar görev yapacağı, Kaşgar'ın İngiltere başkonsolosluğunu atanmıştır (Benson, 2008: 131).

Macartney'in görünen görevi hem Pekin ve Londra arasındaki ilişkileri geliştirmek hem de Kaşgar ve Çin Türkistanı'nda az sayıda bulunan İngilizlerin

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

ihtiyaçlarıyla ilgilenmektir. Fakat gayriresmî olarak görev: Rus entrikalarını, özellikle de oldukça sert eylemlerde bulunan Rusya konsolosu Petrovskiy'nin faaliyetlerini takip etmektir (Hopkirk, 1985: vi). Ayrıca Macartney'in bir diğer amacı Doğu toplumunun Batılılara karşı olumsuz yaklaşımını değiştirmek için elinden geleni yapmaktır. Çin Devleti'nin içe kapalı yapısından dolayı halkta da yabancı düşmanlığı fazlasıyla bulunmaktaydı. İşte bu durumu düzeltebilecek fazilet ve donanım Macartney'de vardı (Mirsky, 1977: 136).

Rusya ile girilen bu mücadelede bölgeye iyi adapte olmak İngiltere için hayati önemdeydi ve bu hususta Macartney'in sıradışı aile geçmişi İngiltere adına bir avantaj sağlayabilirdi. Çünkü babası Sir Halliday Macartney İskoç, hakkında çok az şey bilinen annesi ise Çinliydi. Babası Sir Halliday Londra'daki Çin Elçiliği'nde sekreterlik yapmıştır (Cinch, Cinch, 2011: 168). Baba Halliday Macartney, Edinburgh Üniversitesi'nde tıp eğitimi almış; Kırım Savaşı'nda bir doktor olarak görev yapmıştır. Daha sonra ise orduya girmiştir. 1860'lı yılların başında Çin'e gönderilmiş ve Taiping İsyanı'nın bastırılmasında İngiltere adına çalışmıştır. Çin'de görev aldığı yıllarda Çinli bir hanımefendi ile evlenmiştir (Мясников, 2010: 6). İşte bu evlilikten olan George, Nanjing'de doğmuştur. Fransa ve İngiltere'ye geçmeden önce on yıl kadar eğitimini Çin'de almıştır (Tamm, 2011: 114). Bundan dolayı çok iyi Çince konuşmakta (Benson, 2008: 130) ve Çin halkının, aynı zamanda sarayın yaşantısına aşina olmuştur. Bu yüzden Taotai¹ ve diğer önde gelen Çinlilerle iyi ilişkiler kurmakta zorlanmamıştır (Hopkirk, 1985: vii).

Macartney'in kısa bir sürede bu kadar aktif olması ve sevilmesi Petrovskiy'nin dikkatini çekmiş ve ona karşı temkinli yaklaşmasına sebep olmuştur. Kasım 1899'dan Haziran 1902'ye kadar Petrovskiy meslektaşıyla hiç konuşmamıştır (Hopkirk, 1985: vii). Rus yazar Мясников da Macartney'den '*hoş ve zeki adam*' olarak bahsetmektedir (Мясников, 2010: 5). Мясников'un sözleri ve halk tarafından sevilmesi yerel halkı etkileme konusunda Petrovskiy'den daha meziyetli olduğunu göstermektedir. Petrovskiy ve Macartney, bölgeye hakim olmak için çabalayan iki büyük devletin resmi görevlileridir. Bu yüzden aralarındaki ilişkiler her zaman gergin olmuş ve kendilerini birbirlerinin düşmanı olarak görmüşlerdir (Karber, 2016: 128). Böylece Rusya ve İngiltere arasında oynanan '*Büyük Oyun*'un Kaşgar'daki ayağı Petrovskiy ve Macartney arasında başlamıştır (Farrington, Leach, 2003: 165).

Rus Konsolosunun tam adı Nikolay Federoviç Petrovskiy'dir ve 1837 yılında doğmuştur (Воробьева-Десятовская, 184). 2. Moskova Askerî Lisesi'nde eğitimini tamamlamış; Astrahan'da Grenadersky Alayı'nda askerliğini yapmıştır. Terhis olmasının ardından Maliye Bakanlığı'nda çalışmaya başlamış ve burada çeşitli görevlerde bulunmuştur. 1867 yılında ise Maliye Bakanlığı'na bağlı bir memur olarak Türkistan'da görev almıştır (Kolesnikov, 2010: 23). 1881 yılında Çin ve Çarlık tarafından imzalanan St. Petersburg Antlaşmasından sonra bölgeye 1882 yılında konsolos olarak atanmıştır (Ewans, 2010: 51). Macartney ve Youngusband bölgeye gelmeden tam sekiz yıl önce Petrovskiy Kaşgar'a gelmiştir. İngilizlerin

---

¹ Yerel Yönetici.

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

Kaşgar'a resmi görevli göndermesine oldukça hiddetlenen Petrovskiy bu konuyu Çinlilerle tartışmış; ancak bir çözüm bulamamıştır (Hopkirk, 1990: 463). Tam bir İngiliz düşmanı olarak bilinen ticari ve siyasi bakımdan oldukça kabiliyetli olan Nikolay Petrovskiy, Çarlık adına Kaşgar'da yaklaşık 20 yıl kalarak Rus menfaatleri adına çalışmalarda bulunmuş; İngilizlere dair notlar tutarak bunları merkeze göndermiştir (Karber, 2016: 128). Sir Aurel Stein, Rusların bölgedeki 25 yıllık planlarının hazır olduğunu ve bunları uygulayabilmek için zeki ve çekici olduğu kadar sinsi ve kibirli olarak tanımladığı Petrovskiy'nin konsolos olarak atandığını söylemiştir (Mirsky, 1977: 136).

Siyasi faaliyetlerinin yanı sıra Rus akademisyeni Sergei F. Oldenburg ve farklı bilim adamlarının teşvikleri ile Çarlık'ın bölgedeki yazmaların toplanması talebi üzerine Petrovskiy, 1892-1893 yıllarının sonbahar ve kış aylarında Kuça, Korla ve Aksu'daki yerel halktan yüzden fazla yazma eserleri satın almış; merkeze göndermiştir (Rong, 2013: 180). Merkeze gönderilenler arasında Hoten Saka, Sanskritçe ve Tibet dilleri ile yazılmış çok önemli el yazmaları vardır (Воробьева-Десятовская, 186). Petrovskiy tarafından derlenen Doğu Türkistan'ın arkeolojik koleksiyon ve eski el yazmaları St. Petersburg'daki Ermitaj Müzesi'nde sergilenmeye başlanmıştır (Kolesnikov, 2010: 23). Petrovskiy bu faaliyetlerinden dolayı Rus bilim adamlarından övgüler almıştır. Örneğin, Sergey F. Oldenburg, Wilhelm Barthold ve İ. Yu. Kraçkovskiy gibi ünlü bilim adamları doğudaki bu el yazmalarının toplanmasına yaptığı katkılardan dolayı Petrovskiy'e teşekkür etmişlerdir (Бухерт, 2010: 20). Petrovskiy'nin bu faaliyetleri İngilizlerin oldukça dikkatini çekmiş, Macartney, onun tüm hareketlerinin izlenmesi için casuslar görevlendirmiştir (Nightingale, Skrine, 2005: 50). Macartney, bir taraftan Petrovskiy'i izletirken diğer taraftan İngiltere hükümeti adına bölgede bulunan el yazmalarını toplamaya başlamıştır. Rus yazar İ. F. Popova çalışmasında Macartney'in bu işi yaparken oldukça hünerli olduğunu ve çok önemli el yazmalarını İngiltere adına ele geçirdiğini belirtmiştir (Попова, 2008: 36).

El yazmalarını ele geçirmek için hükümetlerinden talimat almış Macartney ve Petrovskiy arasında kıyasıya bir mücadele başlamış; iki görevli bütün çabalarını bu iş için harcamışlardır. Pek çok el yazmasına para vererek sahip olmuşlardır. Ayrıca bu tarz eserlerin nerede olduğunu öğrenmek ve temin edilmesi hususunda yardımlarına başvurmak için yerli halktan insanlarla işbirliğine gidilmiştir. Bu işbirliğinin iyi yürütülebilmesi karşılıklı güvenin tesis edilmesine bağlı olmuştur. Ancak İslam Akhun isimli hem Petrovskiy hem de Macartney hesabına el yazması toplayan yerli bir tüccarın el yazması hususunda yaptığı sahtekarlıkların ortaya çıkması üzerine yerli halkla işbirliği konusunda daha temkinli bir yaklaşım gösterilmiştir (Hopkirk, 1985: x).

İlk olarak Dutreuil de Rhins tarafından bulunan kayın ağacı kabuğuna oyulmuş el yazmalarının 1895 yılından itibaren aynı yerde daha sık bir şekilde bulunması bu şüpheyi iyice artırmıştır. Aurel Stein² bu durum üzerine, İslam

---

² Türkistan, özellikle de Doğu Türkistan'da yolculuk ve araştırmalarıyla bölgenin tarihteki stratejik rolünü ortaya çıkaran Macar asıllı İngiliz arkeolog ve coğrafyacı.

Akhun'un eserleri bulunduğunu iddia ettiği örenlerde araştırmalar yapmış ve hiçbir el yazma esere rastlamamıştır. Civar bölgede yaşayan halk da evvelce burada herhangi bir şeyin bulunmadığını söylemiştir. Bütün bu olaylardan sonra Stein, İslam Akhun'un yakalanmasını istemiştir. Ayrıca bir takım araştırmalar yapılması ve şüphe duyulan her şeyin toplanması için evine de görevli gönderilmiştir (Ligeti, 1998: 228-229). Aurel Stein, yakalanan İslam Akhun'un sorgusuna bizzat katılmıştır. Kaşgar'a gelmeden önce yapmış olduğu araştırmaların sonuçlarına göre İslam Akhun yalancının biridir. Bu sahtekârlıklarıyla kandırmadığı kimse kalmamış; Macartney ve Perovski İslam Akhun'dan sahte el yazmaları almışlardır. Suçlamaları önce reddeden İslam Akhun, nihayetinde baskıya dayanamayarak suçlarını itiraf etmiştir (Mirsky, 1977: 185). İslam Akhun, Kaşgar'a gelen Avrupalıların bölgede bulunan el yazmalarını elde edebilmek için çok çaba sarf ettiklerini ve bunları bulanlara ciddi miktarda para verdiklerini görmüştür. Bu işin çok kârlı olduğunu düşündüğü için tüm enerjisini bu konu üzerine harcamaya karar vermiştir. Lakin değerli el yazmalarının uzak ve ulaşılması zor bölgelerde bulunması bu işi zorlaştırıcı etkindir. Bu yüzden İslam Akhun farklı bölgelerde bulunan örenlere giderek araştırma yapmamış; el yazmalarını kendisi yapmaya başlamıştır. Bu işin de zahmetli olduğunu görünce kendisi harfler uydurmuş ve kendince yazılar geliştirmiştir. Kendisinin yazacağı yazıya göre kağıt hazırlamış; ilk önce nebatî bir boya kullanarak kâğıda eski bir renk vermiştir. Daha sonra kâğıda kendisinin uydurduğu yazıları yazmıştır. Yazı bitince de kağıtları ateşe tutarak is olmasını sağlamış; sonrasında ise bu kağıtları dikmiştir. Sayfaları diktikten sonra aralarına ince kum saçmış ve el yazmalarının çok uzun yıllar önce yazıldığı izlenimini vermeye çalışmıştır (Ligeti, 1998: 230).

2. George Macartney ve Ailesi

Macartney, Kaşgar'daki görevi boyunca pek çok kimse ile temas etmiş ve onlarla iyi ilişkiler kurmuştur. Kaşgar'daki ilk dönemlerinde edindiği en önemli dostlardan biri ise pek çok kişi tarafından '*yaşayan kütüphane*' olarak nitelendirilen geniş bilgi sahibi Alman papaz Hendricks olmuştur. Hendricks ile olan arkadaşlığı Rusların pek hoşuna gitmemiştir (Hopkirk, 1985: viii). 20 yıl Moğolistan'da yaşamış olan Papaz Hendricks, Omsk şehrinde de bulunmuştur. Daha sonra ise Kaşgar'a gelmiştir. İki ülke görevlisiyle de ilişkilerini iyi bir şekilde devam ettirmeyi başarmış ve onlara Fransızca ve Almanca dersler vermiştir (Avetarian, Schafer, 2002: 83). Macartney, sık sık Hendricks'i İngiliz temsilcilerinin ikameti için tahsis edilmiş olan Chini Bagh'a (Çin Bahçesi) davet etmiştir. 1898 yılında kısa süreliğine İngiltere'ye giden Macartney'in eşi ile dönmesi üzerine Hendricks, Chini Bagh'dan ayrılmak istemiştir. Bunun üzerine Macartney, Çinlilerden Hendricks için bir ev bulmalarını istemiştir. Fakat araya giren Petrovskiy Çinlilerin bu teklifi kabul etmesine engel olmuştur (Hopkirk, 1985: viii).

Macartney'in eşi Katherine Borland'dır (Alikuzai, 2013: 277). Ailesi İskoç'tur. Babası James Borland, ilk eğitimini Castle Douglas'ta bir köy okulunda almıştır ve Macartney'in babası Halliday Macartney ile arkadaşır. İkisinin bu

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

dönemde başlayan arkadaşlıkları tüm hayatları boyunca devam etmiştir. Halliday Macartney Çin'deyken oğlu George tatilini Borland ailesi ile geçirmiştir. Böylece George ve Katherine birlikte büyümüşlerdir. Sonrasında görüşmeye başlamışlar ve aldıkları karar ile nişanlanmışlardır. İki yıllık bir nişanın ardından 1898 sonbaharında ise evlenmişlerdir. Katherine, Kaşgar'a geldiği zaman henüz 21 yaşındaydı ve hayatının 17 yılını kocasıyla birlikte Kaşgar'da geçireceğinden bihaberdi. Çiftin Eric ve Robin adlı iki erkek Slyvia adlı bir kız çocukları olmuştur (Hopkirk, 1985: ix).

Macartney ve ailesi, İngiliz temsilciler için tahsis edilmiş olan Chini Bagh'da yaşamışlardır (Tamm, 2011: 114). Ev oldukça iyi bir konumda inşa edilmiştir. Nehre yakın bir yerde olmasının yanı sıra çok iyi bir plana sahiptir. Geniş bahçesi meyve ağaçları ile kaplıdır. Evin büyük kavak ağaçları ile çevrili olması da mekâna ayrı bir güzellik katmıştır (Skyes, Skyes, 1920: 39). Bahçenin süslemeleri Lady Macartney tarafından yapılmıştır. Ayrıca evin geniş bir terası da bulunmaktadır (Farrington, Leach, 2003: 165). Macartney, Kaşgar'da bulunduğu süre boyunca yaşadığı bu yeri benimsemiş ve güzelleştirmek için elinden ne geliyorsa yapmıştır. İngiltere'den gelirken yanında getirdiği piyanosu bile evin bir köşesinde yerini almıştır (Alikuzai, 2013: 277). Chini Bagh'daki evlerinde yemekler tertip etmişler ve bölgeye gelenleri evlerinde ağırlamaktan memnun olmuşlardır (Hopkirk, 1985: ix). Öyle ki misafirperverlikleri Kaşgar'a gelen Avrupalı seyyahlar tarafından takdir edilmiştir. Örneğin Ella Sykes, Kaşgar'a gittiği vakit Sir George Macartney'in çocukları ile birlikte kendisini karşıladığını ve eşi Lady Macartney'in yanına götürdüğünü belirtmiş; kendileri için verilen ziyafetten bahsetmiştir (Skyes, Skyes, 1920: 37-38). Yine İsveçli seyyah Sven Hedin, Kaşgar'ı ziyaret ettiği zaman İngiliz görevli Macartney ve eşi Lady Macartney ile görüştiklerini ve çiftin, harika görünen evlerinde kendileri onuruna bir ziyafet verdiğini belirtmiştir (Hedin, 1903: 45). Macartney ailesinin uzun yıllar ikâmet ettiği Chini Bagh yapısının günümüzde varlığını koruduğunu ve otel olarak hizmet verdiğini bu kısımda belirtmeliyiz (Dillon, 2014: 54).

Sir Macartney uzun yıllar boyunca kendisini ülkesine hizmete adanmış ve bu önemli bölgede Rusların siyasi etkinliğini azaltmıştır. Sadece Çinliler ve Müslüman tebaa tarafından sevilmemiş; aynı zamanda çara düşman olanlar tarafından da saygı duyulmuştur. Kaşgar'daki görevinin ardından 1917 Rus İhtilalinden sonra oluşan Bolşevik Orta Asya'sında son bir kez görev almıştır. Ardından 1919 yılında Hindistan hükümetinde bulunduğu görevinden emekli olmuş ve eşiyle birlikte Manş adalarından biri olan Jersey'e yerleşmiştir. Macartney çifti, İkinci Dünya Savaşı'nda ada Almanlar tarafından işgal edilene kadar burada yaşamışlardır. 19 Mayıs 1945 yılında 78 yaşında vefat etmiştir. Lady Macartney ise oğlu Eric ile birlikte Chatminster'de yaşamış ve 1949 yılında orada ölmüştür (Hopkirk, 1985: vii).

George Macartney maalesef çok konuşan ve yazan birisi olmadığı için geriye pek bir şey bırakmamıştır. Ancak Katherine Macartney'in yazmış olduğu günlükler oldukça önemlidir. Lady Macartney'nin günlükleri ilk olarak 1931 yılında yayınlanmıştır. Eser, dünyanın bir ucunda bulunan ve sayıca çok az olan halkın günlük hayatını, Katherine'nin tam bir İngiliz evi haline getirdiği ve manastıra

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

benzeyen Chini Bagh'da yaşarken başından geçen eğlenceli ve nadirattan da olsa birkaç kötü hatırasını ihtiva etmektedir (Hopkirk, 1985: x).

Lady Macartney tarafından yazılan kitap 14 bölümden oluşmaktadır. *'Londra'dan Kaşgar'a'* başlıklı birinci bölümde Londra'dan Kaşgar'a olan seyahatlerini tasvir etmiştir. *'Chini Bagh Hakkında İlk İzlenimlerim'* isimli ikinci bölümde kendilerine tahsis edilmiş olan Chini Bagh'a dair düşüncelerini aktarmıştır. *'Kaşgar'da İlk Dönemler'* adlı üçüncü bölümde ise, Kaşgar'a geldikleri ilk dönemlerden bahsederek kendilerine ilgi gösteren Çinliler hakkında okuyuculara bilgiler vermiştir. Dördüncü bölümü ise *'Bir Bütün Olarak Çin Türkistan'ına Genel Bakış'* olarak adlandırmış, Çin'in egemenliğinde kalan Türkistan hakkında bilgiler sunmuştur. Beşinci bölüm başlığı *'Müslümanlar ya da Kaşgar'ın Eski Şehri'*dir. Burada iki Kaşgar şehriden, caddelerden, insanlardan, insanların giyimlerinden söz etmiştir. *'Çin ya da Yeni Şehir ve Çin'de Bir Akşam Yemeği'* adlı altıncı bölümde ise yeni şehirden bahsetmiş ve kendileri şerefine verilen bir davetteki izlenimlerini kaydetmiştir. Sofralar, hizmetliler, misafirler ve ağırlandırmaları hakkında bilgiler vermiştir. Yedinci bölüm *'Ev İdaresinin Zorlukları'* adındadır. Bu kısımda ilk dört yılda gerek dil gerekse kültüre olan yabancılığından dolayı yaşadığı zorlukları anlatmıştır Sekizinci bölüme *'İlk Ayrılışımız ve Daha Büyük Bir Aile İle Kaşgar'a Geri Dönüşümüz'* adını vermiştir. Kaşgar'a geldikten sonraki İngiltere'ye ilk ziyaretlerinde nasıl yolculuk ettiklerine dair bilgiler vermiş ve çocuklarının doğumuyla birlikte Kaşgar'a dönüşlerinden bahsetmiştir. *'Kaşgarlı Kadınlar'* adını verdiği dokuzuncu bölümde, Kaşgar kadınları hakkında bilgiler vererek onların giyim kuşamları, eğlenceleri, sosyal statülerine dair bilgiler aktarmıştır. Onuncu bölüm *'Kırgızlar Arasında Bir Yaz Tatili'* adındadır. Bu bölümde Bostan Terek adlı bir vadiye geçirdikleri kısa bir tatil hakkında bilgiler aktarmıştır. On birinci bölüme *'Narin ve Çimkent Yoluyla Eve Yolculuk'* adını vermiş ve bu bölümü yazmasının sebebinin güzergâhın az bilinen ve ilginç bir yol olduğunu, bunu yazarak kendisinden sonra bu bölgeye geleceklere yardımcı olabileceğini söyleyerek açıklamıştır. On ikinci bölüm *'Çin Devrimi'* adını taşımaktadır. Bu kısımda, 1912 baharında bölgede oluşan kargaşalardan bahsetmiştir. On üçüncü bölüm *'Kaşgar'da Değişimler'* adındadır. Bu bölümde yıllar geçtikçe Kaşgar'da gerçekleşen değişikliklerden bahsetmiştir. On dördüncü ve son bölüme *'Elveda Kaşgar, Savaş Dönemi Avrupa'dan Eve Dönüş'* adını vermiştir. Bu son bölümde görevlerinin bitmesi üzerine Kaşgar'dan ayrılışlarını anlatmıştır.

Eser, XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Kaşgar şehri hakkında çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Kaşgar halkının yaşayışları, giyim kuşamları, toplantıları, eğlenceleri, kadınların sosyal statüsü, hastalıkları, davaları hakkında bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Kaşgar'ın güzergâhları hakkında da iyi betimlemeler vermektedir. Muhakkak ki Kaşgar'a hem Avrupa'dan hem de Rusya'dan pek çok seyyah gelmiş ve gözlemlerini paylaşmıştır. Fakat bu eserin diğerlerinden en önemli farkı 17 yılını Kaşgar'da geçiren İngiltere'nin bölgedeki en üst düzey temsilcisinin eşi tarafından yazılmış olmasıdır. Lady Macartney'in günlüklerinde pek çok konu işlenmiş; fakat George Macartney ve Nikolay Petrovki arasındaki mücadeleden bahsedilmemiştir. Dönemin siyasi ve diplomasi olaylarından bahsedilmemesi bir eksiklik olarak görünse de eserde sosyal ve kültürel

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

hayata dair verilen bilgiler ve bu hususlara dair aktarılan tecrübeler oldukça önemli bir mahiyettedir.

SONUÇ

Kaşgar'ın jeopolitik konumunun önem arz etmesi İngiltere, Rusya ve Çin gibi büyük devletlerin bu bölgeye ilgisini artırmıştır. İngiltere'nin Hindistan'da hakimiyet sağlaması ve Çarlık Rusya'nın Türkistan Hanlıkları'nı bir bir işgal etmesi ile iki devlet birbirlerine sınır olmuştur. Kaşgar'ı elinde tutan devletin ticaret yollarında daha etkili olacağı ve her iki devletin de mevcut topraklarına Kaşgar'ın konumu düşünüldüğü vakit İngiltere ve Rusya arasındaki rekabetin sebepleri iyice anlaşılmaktadır. Aralarındaki rekabet Kaşgar'ın iki devlet tarafından da işgal edilememesine ve Yakup Bey'in Kaşgar Devleti'ni kurmasına neden olmuştur. Denge politikası ile çok kısa bir süre de olsa varlığını devam ettiren bu devlet, Yakup Bey'in ölümünden sonra 1878 yılında Çinliler tarafından yıkılmıştır. 1884 yılında Çin, Sinkiang adını vererek bölgeyi denetimi altına almıştır. Çin'in bölgeyi işgalinden sonra bu bölgeden vazgeçmeyen Rusya ve İngiltere bölgede konsolosluklar açarak konumlarını güçlendirmek istemişlerdir. İngiltere ve Rusya'nın bu rekabetinde, İngiltere'nin temsilcisi Macartney olurken, bölgede ondan evvel göreve başlayan Nikolay Petrovskiy Rusya'nın çıkarlarını savunmuştur. İngiliz-Rus rekabeti sahada bu iki konsolosun şahsında vücut bulmuştur. Bu rekabetin gölgesinde Macartney'in eşi Lady Macartney, ailesinin Kaşgar'daki hayatına, bölgenin özelliklerine, sosyal ilişkilere, adetlere, ananelere, Kaşgar kadınlarının gündelik hayatına dair birincil elden şahsi izlenimlerine yer verdiği bir günlük kaleme almıştır. Siyasi rekabetin oldukça yoğun olduğu bir bölgede, safhada Lady Macartney, kadınlar, çocuklar, giyim, kuşam, yemekler, gelenekler gibi mevzuular üzerinde durmuştur. Siyasi meselelere değinmediği günlüğünde, bu hususlara dair yaptığı tasvirler, verdiği bilgiler dikkate alındığında Kaşgar'ın 19. yüzyıldaki sosyal hayatını aydınlayabilecek oldukça mühim bir kaynak ortaya koymuştur. Bu bakımdan Lady Macartney'in günlüğünün geniş ve detaylı incelenmesi bu çalışmanın kapsamını aşacağından dolayı, bu eser üzerine detaylı ve kapsamlı çalışmalar yapılması oldukça faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Alikuzai, H. W.. (2013). *A Concise History of Afghanistan in 25 Volumes*, C: 14 , Trafford Publishing.
- Arat, R. R. (1977). "Kâşgar", *İ.A.*, MEB, C: 6, s. 405-412, İstanbul.
- Avetarianian, J. Schafer, R. (2002). *A Muslim Who Became a Christians The Story of Jhon Avetarianian*, Authors Online Books.
- Baykuzu, T. D. (2015). "Turfandan Kaşgara İpek Yolu Üzerindeki Vaha Şehirleri", *İpekyolu*, s. 59-85, İstanbul.
- Benson, L. (2008). China's Muslims Through Western Eyes, *Etudes Orientales*, No: 25, (1 Semestre), s. 127-142.

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

- Clinch, N. - E. Clinch. (2011). *Through a Land of Extremes: The Littledales of Central Asia*, Seattle: The Mountaineers Books.
- Çelik, M. B. (2013). *Yarkend Hanlığı'nın Siyasi Tarihi*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Demirağ, Y. (2014). "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 3, s.229-245. Nevşehir.
- Dillon, M. (2014). *Xinjiang and the Expansion of Chinese Communist Power: Kashgar in the Early Twentieth Century*, New York: Routledge.
- Djalilov, A. H. (2002). "Yarkent Hanlığı (1465-1759)", *Türkler*, C. 8, s.662-669, Ankara.
- Ercilasun, K. (2013). *Tarihin Derinliklerinden 19. Yüzyıla Kâşgar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ewans, M. (2010). *Securing the Indian Frontier in Central Asia: Confrontation and Negotiation 1865-95*, New York: Routledge.
- Farrington, S. - H. Leach. (2003). *Strolling About on the Roof of the World: The First Hundred Years of the Royal Society for sian Affairs*, New York: Routledge.
- Hedin, S. (1903). *Central Asia and Tibet Towards to Holy City of Lassa*, Vol. I., London: Hurst and Blackett, Limited.
- Hitchins, K. (2002). "Kâşgar", *DİA*, C: 25, s.7-9, İstanbul.
- Hopkirk, P. (1985). *An English Lady in Chinese Turkestan Lady Macartney*, Oxford: Oxford University Press.
- Hopkirk, P. (1990). *The Great Game On Secret Service in High Asia*, Oxford: Oxford University Press.
- Karber, P. (2016). *Postmarks from a Political Traveler*, New York: Routledge.
- Kolesnikov, A. (2010). *Rus Seyyahların Gözüyle Kaşgar XIX. Yüzyılın İkinci Yarısı-XX. Yüzyılın Başı*, çev. Rakhat Abdieva, yay. haz. İlyas Kamalov, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kurban, İ. (1995). *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ligeti, L. (1998). *Bilinmeyen İç Asya*, Ankara Kültür, Ankara: Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mirsky, J. (1977). *Sir Aurel Stein: Archaeological Explorer*, London: The Universtiy of Chicago Press.
- Nightingale, P. - C. P. Skrine. (2005) *Macartney at Kashgar: New Light on British, Chinese and Russian Activities in Sinkiang 1890-1918*, New York: Routledge.
- Rong, X. (2013). *Eighteen Lectures on Dunhuang*, Translated by Imre Galambos, Boston: Brill.

Kaşgar'da Bir İngiliz Ailesi: Macartney/ Murat Özkan

Roux, J. P. (2001). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.

Skyes, E. - P. Skyes. (1920). *Through Deserts and Oases of Central Asia*, London: Macmillan and Co., Limited St. Martin's Street.

Tamm, E. E. (2011). *The Horse that Leaps Through Clouds: A Tale of Espionage, the Silk Road, and the Rise of Modern China*, Vancouver.

Togan, Z. Z. V. (1981). *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Бухерт, В. Г. (2010). “...И его русский портрет”, *Н.Ф. Петровский Туркестанские Письма*, Российская Академия Наук Архив РАН, s.20-67.

Воробьева-Десятовская, М. И. (2011). “Материалы Н.Ф. Петровского в ИВР РАН”, *Письменные памятники Востока*. 1(14), s. 184-196.

Мясников, В. С. (2010). “Образ Н.Ф. Петровского в английском зеркале” *Н.Ф. Петровский Туркестанские Письма*, Российская Академия Наук Архив РАН, s.4-20.

Попова, И. Ф. (2008). “Российские экспедиции в Центральную Азию на рубеже XIX— XX веков”, *Российские экспедиции в Центральную Азию в конце XIX — начале XX века*, СПб: s. 11-40.

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

İNGİLİZ İŞGALİNDEN SONRA MİSİR'DA MALİ BUHRAN

Financial Crisis in Egypt After English Occupation

Sevda Özkaya*

ÖZ

XIX. yüzyılda güçlü bir şekilde hissedilen siyasi, iktisadi ve sosyal yenileşme hareketi XX. Yüzyılda önemli bir noktaya gelmiştir. Değişen yönetim anlayışları bunun en açık göstergesidir. Bu dönem daha çok siyasi gelişmelerle hatırımızda yer etmiştir. Ancak iktisadın devlet ve toplum hayatında ve dolayısıyla tarihte değişmeyen, inkâr edilemez etkisi çok güçlü bir biçimde kendisini göstermiştir.

Tanzimat ve devamında Meşrutiyet dönemlerinde Avrupa'nın güçlü devletlerinin ve Osmanlı Devleti'nin politikalarını yönlendiren en güçlü faktör iktisadi gelişmeler olmuştur. Bunlar arasında iktisadi-mali buhranlar da sıkça söz konusudur. Bir Osmanlı eyaleti olmasının yanı sıra, Kavalalı Hanedanı'nın bağımsızlık faaliyetleri neticesinde istikraz akdi yetkisi elde etmiş olan Mısır idaresinin de mali iflası XIX. Ve XX. Yüzyıllarda meydana gelmiştir. Her iki dönemin buhranlarının sebepleri farklı olmakla birlikte İngiltere'nin etkisi aynıdır. XIX. Yüzyılda modernleşme ve bağımsızlaşma çalışmaları için yapılan masraflar iflası ve işgali getirmiş, XX. Yüzyılda ise İngiltere'nin sömürge siyaseti neticesinde tekrar iktisadi buhran yaşanmıştır.

İktisadın devlet idaresindeki önemine Mısır'da yaşanan buhran, etkileri ve sebepleri iyi bir örnek teşkil etmektedir. Çalışmamızda İngiliz işgalinin ardından yaşanan iktisadi gelişmeler ve buhran, sebep ve sonuçları ile değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mısır, İngiltere, İktisat, Mali Buhran,

---

* Yrd. Doç. Dr. Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sozkaya@kastamonu.edu.tr

ABSTRACT

Strong political, economic and social reformations in XIX. Century, came to an important point in XX. Century. Changed management perspectives were the clearest signs of that. That period is mostly remembered with political events; but impact and effect of economy in state and community life was undeniable and constant.

Economy was the strongest factor which directed the politics of strong states of Europe and Ottoman State during “Tanzimat”(Reforms) and then “Meşrutiyet”(Constitutionalism) Periods. Economic crises often occurred. Egypt was an Ottoman province; on the other hand as a result of activities of Kavalali dynasty that aimed to be independent, Egypt had the loan authorization and it went to economic failure in XIX. and XX. Centuries. These two periods had different failure causes but the English effect was constant.

Expenses that made for Modernity and Independency in XIX. Century, brought the failure and the occupation. In XX. Century, There was again economic crisis as a result of England's colonisation politics. The crisis that occurred in Egypt with its causes and its effects is a good example for the importance of economy in state management. In this study, the economic events and the crisis after the English occupation, were evaluated with their causes and results.

Keywords: Egypt, England, Economy, Economic Crisis.

İNGİLİZ İŞGALİNDEN SONRA MISIR'DA MALİ BUHRAN

Ülkelerin kaderini belirleyen unsurun coğrafya olduğu göz önünde bulundurulduğunda Mısır'ın tarih boyunca bir cazibe merkezi olmasının sebebi daha rahat açıklanabilir. Coğrafya, milletlerin üretim-tüketim alışkanlıklarını belirleyen en önemli faktördür. Coğrafyanın sağladığı imkânlar ölçüsünde toplumların iktisadi refah düzeyi düşük yahut yüksek olmaktadır. Bu durum sanayinin gelişmesinden sonra da değişmemiştir. Zira sanayiye besleyecek ya da sanayinin gelişmesini sağlayacak imkânlar yine coğrafya ile sınırlıdır. Bu sebeple bazı bölgeler, sahip oldukları coğrafi zenginlikler, stratejik konum nedeniyle tarih boyunca önemini korumuştur (Öztürk, 2010: 137-183). Böyle bölgelerde büyük ve güçlü devletlerin kurulması söz konusu olduğu gibi zayıflık dönemlerinde ise zengin coğrafyalar başka güçlü devletlerin rekabet sahası haline gelmiştir. Mısır da böyle bir bölgedir. Nil Nehri'nin hayat verdiği bereketli toprakları sayesinde bir medeniyet merkezi olmuştur.

Yine milletlerin ve devletlerin iktisadi, sosyal, siyasi, kültürel hayatlarında toprak, stratejik önemini hiç bir zaman kaybetmeyecek bir unsurdur. Çünkü insanın karnını doyurma güdüsü yaradılıştan gelmektedir. Bu sebeple devlet yöneticilerinin başlıca amaçlarından birisi ülkesini iktisaden iyi durumda tutmak, halkın refah düzeyini yükseltmektir. Türk devlet geleneğinde hazinenin dolu tutulması olarak ifade edilen bu prensip, geçmişten bugüne geçerliğini yitirmeyen bir özellik

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

göstermektedir. Özetle iktisat fert, devlet ve millet hayatının en temel dinamiklerinden birisidir. Bu hali ile tarihe yön verdiğini söylemek gerekir.

Zengin topraklara sahip olan Mısır, pek çok kez güçlü devletlerin saldırılarına maruz kalmıştır. Bölgede uzun zaman Türk hâkimiyeti söz konusu olmuştur. Doğu Akdeniz'de en önemli kontrol noktası olan bölge, XIX. Yüzyılda Süveyş Kanalı'nın açılması ile ticari üs olarak da değerini artırmıştır. Osmanlı Devleti'nin en güçlü ve parlak bir döneminde, Yavuz Sultan Selim'in fethiyle Osmanlı idaresine geçen Mısır, eyâlet-i mümtâzelerimizden birisidir. Uzun bir zaman bölgede dikkat çekici iktisadi sıkıntılar söz konusu olmamıştır. Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmeye başladığı zaman içerisinde Mısır, bir mesele olarak sadece Osmanlı Devleti'nin değil Avrupa'nın büyük devletlerinin de gündemine oturmuştur. Bilhassa XIX. Yüzyıl bilindiği üzere Osmanlı Devleti için uzun ve karmaşık bir dönemdir. Batılı tarzda yenileşme çalışmalarının hız kazandığı bu yüzyılda Mısır'da Kavalalı Hanedanı'nın iktisadi gücüne güç katarak modernleşmesini pek çok alanda Osmanlı Devleti'nin merkezinden daha önce gerçekleştirdiği bilinmektedir.

Mehmet Ali Paşa'nın yetkilerini ve idare ettiği bölgeyi genişletmek yönündeki çalışmaları İngiliz müdahalesi ile sonlandırılırken tekrar İsmail Paşa döneminde bağımsızlık faaliyetlerine dönüşmüştür. Modern Mısır'ın temellerini atan iki yönetici döneminde de çok ciddi iktisadi gelişmeler ve değişimler yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin iktisaden giderek zayıfladığı, kaynaklarının ve pazarının yabancı kontrolüne girdiği bu dönemlerde Mısır'da da pek çok gelişme yaşanmakla birlikte iflas ve işgal gerçekleşmiştir.

Konumuz olan XX. Yüzyılın başında Mısır'ın iktisadi vaziyetini anlayabilmek ve karşılaştırabilmek adına öncesinde durumun nasıl olduğunu kısaca ortaya koymak faydalı olacaktır. XIX. Yüzyılda Mısır'da yöneticilerin gerçekleştirdikleri iktisadi kalkınma hareketi, bu yüzyılın kendine yetme ekonomisinden modern kompleks ekonomiye geçiş çalışmaları olarak anlaşılabilir. Bilhassa Mehmet Ali Paşa'nın tam manasıyla bunu gerçekleştirdiğini söylemek zor olsa da ihracat yönlü bir ekonomi politikasının yolunu açmıştır. Tabii ki bu sanayileşme ile mümkün ancak toprağın öneminin farkında olan Paşa'nın göze çarpan ilk icraatı toprak mülkiyeti reformudur (Cuno, 1930: 33). Bunun dışında sulama çalışmalarına, kanal yapımına önem verilmiş, tarım alanları böylece artırılmıştır. Pamuğun ekimi yaygınlaştırılmış ve Avrupa piyasalarında yer edinmiştir. Bu dönemde Mısır fabrikalarında kağıt, cam, deri ve ipek işlenmiştir. Anlaşılacağı üzere bu dönemde önemli boyutta bir sanayileşme atılımı gerçekleşmiştir (Pamuk, 2005: 199-201). Bu gelişmeleri sona erdiren süreç Osmanlı Devleti'nin iktisaden İngiltere'nin açık bir biçimde kontrolüne girdiği süreçle aynıdır. Zira İngiltere ile imzalanan ticaret sözleşmesi sayesinde serbest kalan yabancı tüccarlar Mısır'daki sanayileşmeyi, ticareti Avrupa'nın tesirine maruz bırakmış ve çöküş başlamıştır (Açba, 2004: 32-41). Ancak bölgede yaşanan iktisadi gelişme son bulmamıştır. İsmail Paşa dönemine kadar ve yine İsmail Paşa döneminde de demiryolu yapımı, telgraf hatlarının inşası, ihraç mallarının değerinin artması, kanal yapımı gibi modernleşme çalışmaları devam etmiştir. Mısır ile

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

dünyanın güçlü devletleri arasındaki bağların, iletişimin güçlenmesi Süveyş Kanalı'nın inşasıyla mümkün olabilmiştir. Kanal'dan geçen gemilerin mensup olduğu devletler arasında İngiltere, Portekiz, İtalya, Rusya bulunmaktaydı. Bu durum hem kültürler arası etkileşimi kolaylaştırmış hem de Mısır'ın Kanal'dan elde ettiği gelirler nedeniyle yeni bir rekabet unsuru olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır (Özkaya, 2015: 49-60). Burada ele alacağımız mali buhran meselesi de aslında Süveyş Kanalı'nın inşasından sonra ilk olarak yaşanmıştır. Kanal ve benzeri çalışmaların yapılması için edinilen borçların ödenememesi doğrudan İsmail Paşa'nın yanlış politikalarına sıkça bağlansa da alacaklı devletlerin menfaatleri ve politikaları göz önünde bulundurulmalıdır. Bir bakıma Mısır'ı iflasa sürükleyen sebep sadece Hidiv İsmail Paşa'nın politikaları değildir. İflasın İngiliz işgalini kolaylaştırdığı hatırdadır bulundurulmalıdır.

Alacaklı devletlerin Mısır'da Duyûn-u Umûmiye idaresi vasıtasıyla alacaklarını temin etmeleriyle Mısır'da mali kontrol tamamen yabancı devletlerin denetimine geçmiştir. Elbette bunlar arasında en güçlüsü Hindistan'a giden yolu korumak gayesini güden İngiltere'dir. 1882'de bölgede asayiş ve huzuru temin etmek amacıyla işgali gerçekleştiren İngiltere'nin iddiaları arasında Mısır'ı iktisaden refaha kavuşturmak, borçların ödenmesini temin etmek, halkı ağır vergi yükünden kurtarmak gelmekteydi. İngiliz askerinin bölgeyi bu amaçları gerçekleştirmeden terk etmeyeceği dışında işgalin süresi konusunda bir açıklama yapmayan İngiliz Hükümeti uzun zaman bölgede kalmıştır. Bu süre içerisinde siyasi ve iktisadi kontrolü tamamen ele geçirmiştir.

Mısır'da XIX. Yüzyılda meydana gelen mali iflasın sebebini modern ekonomiye sahip, Batılı bir Mısır toplumu ve devleti yaratma gayreti meydana getirmektedir. Bu gayretler Mehmet Ali Paşa ile başlamış ve İsmail Paşa döneminde zirve noktasına ulaşmıştır. Zaten iflas da İsmail Paşa döneminde yaşanmıştır. Tarihin illiyet prensibine uygun olarak XIX. Yüzyılın hadiselerinin XX. Yüzyılı şekillendirdiğinden hareketle XX. Yüzyılda yaşanan mali buhranın sebepleri ve etkilerini bir önceki dönemle karşılaştırmak meseleyi doğru anlamayı sağlamaktadır. XIX. Yüzyılda modern bir Mısır yaratma girişimi mali iflas ve işgalle sonuçlanırken İngiliz müdahalesi döneminde tekrar yaşanan buhranın sebepleri oldukça farklıdır.

Çalışmamız Mısır'ı refaha kavuşturma iddiasında bulunan İngiltere'nin işgalinin üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen tekrar meydana gelen mali buhranın değerlendirilmesi amacını taşımaktadır.

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhranın Sebepleri ve Sonuçları:

İngiltere'nin Mısır'ı işgal etmesine giden süreçte en önemli etkenlerden birisi mali iflastır. Bilindiği üzere İsmail Paşa'nın modernleşme çalışmaları büyük masraflar gerektirmiş ve bu masrafların büyük bir kısmı edinilen dış borçlardan karşılanmıştır. İşgal öncesinde yaşanan mali iflasın sebeplerini ve boyutunu anlamak işgal sonrasında meydana gelen mali buhranı anlamak ve iki dönemi karşılaştırmak bakımından önem taşımaktadır.

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

Mısır maliyesinde XIX. Yüzyılın en büyük borçlanması Süveyş Kanalı için yapılmıştır. İngiltere, Mısır maliyesinin düştüğü zor durumdan istifade ederek İsmail Paşa'nın Süveyş Kanalı hisselerini satın almıştır. Böylece bölgede iktisadi kontrolü ve geliri güçlü bir biçimde elde ederek XIX. yüzyılın sömürgecilik siyasetinin en belirgin örneklerinden birisini göstermiştir. Bölgeyi öncelikle iktisadi bakımdan sömürgeleştirmek ve daha sonra siyasi hâkimiyet kurmak demek olan bu politika, Mısır'da başarı ile uygulanmıştır.

Sözünü sıkça ettiğimiz büyük masrafların tutarının bu dönemde 158.200.000 Sterlin olduğu bilinmektedir. Bu meblağın bayındırlığı ilgilendiren (demiryolları, kanallar limanlar dâhil olmak üzere) kısmı için yapılan harcama 31.103.000 Sterlindir. Süveyş Kanalı'nın inşası için yapılan masraf 9.412.000 Sterlin'dir. Mısır maliyesinin düzenli geliri 94.300.000 Sterlin'dir (Issawi, 1966: 430-439). Bağımsız bir yönetim kurmak için modern ve güçlü bir yapıya kavuşmak yolunda yapılan çalışmaların Mısır maliyesini büyük bir dengesizliğe sürüklediği bu dönemin neticesi iflas olmuştur. Rakamlar göz önünde bulundurulduğunda XIX. Yüzyılda yaşanan mali iflasın sebepleri açık olmakla birlikte İngiltere'nin bu durumdan kârlı çıkmış olduğu unutulmamalıdır. İngiltere'nin Mısır'a yönelik sömürgeleştirme siyasetinin ilk aşaması olan iktisadi kontrol, Mısır'da mali iflas sayesinde mümkün olmuştur.

Nihayet 1882'de işgal gerçekleştiğinde İngiltere'nin vaatleri arasında Mısır'ı ekonomik refaha kavuşturmak, borçların ödenmesini sağlamak, gelir düzeyini artırmak yer almaktaydı. İşgalden bir süre sonra görünürde, bölgede bazı alanlarda iyileşmeler söz konusu olmuş, gelir artırılmıştır. Mısır'ın işgalinin bölge ve halkı için çok olumlu neticeler doğurduğu İngiliz görevlilerce pek çok kez rapor edilmiştir. Böylece işgalin haklılığı, faydası ispat edilerek kalıcılığı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde Mısır'a yönelik İngiliz politikası, Urabi Paşa'nın sebep olduğu zulme, güvensizliğe son vermek ve Mısır'ın refahını sağlamak olarak ifade edilmiştir. Bunun için adliyede, eğitimde, asayişte düzenlemeler yaptıklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. Bölgede kaldıkları müddetçe ilerlemenin devam edeceği ifade edilmiştir. 1892 senesinde İngiliz Hariciyesi'ne gönderilen bir raporda, İngiliz görevlilerce düzenlenen müskirat kanunnamesi sayesinde müskirat satışı hakkının sınırlandırılarak istismaların önüne geçildiği ve böylece 1891 yılında buradan sağlanan gelirin on buçuk milyon ve masrafın ise dokuz buçuk milyon olduğu, edinilen bir milyon lira fazlanın Mısır ekonomisindeki iyileşmeyi gösterdiği anlatılmıştır. İthalat ve ihracatta iyileşme sağlandığı, ekilebilir arazi miktarının da artırıldığı vurgulandıktan sonra bu ilerlemenin ancak İngiliz askerinin bölgede kalması halinde devam edeceği de eklenmiştir (BOA. HR. TO. 65-88. 25 1892).

Mısır maliyesinin tamamen Avrupalı devletlerin kontrolüne geçme sürecini başlatan gelişme Fransız, İngiliz ve İtalyan olmak üzere üç komiserden oluşan "Duyun-ı Umûmiye Sandığı"nın teşkilidir (2 Mayıs 1876). Bu komisyon 1854 ve 1871 senelerine ait borçların faizlerinin ödenmesi için Mısır vergisinin tamamen alacaklı devletlere ödenmesini kararlaştırmıştır (BOA. İ. MTZ. 05, 21-940, 10 Ş. 1294). İngiltere'nin işgali, Mısır halkının refahını sağlamak bir yana dursun işgalden hemen sonra Duyûn-u Umûmiye'nin kontrolünü tamamen ele geçirmesi, kendi

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

menfaatine olacak biçimde ödemelerin yapılmasını kararlaştırması, işgali gerçekleştiren İngiliz askerinin masraflarını, işgal masraflarını da Mısır maliyesinden edinmeye karar vermesiyle başlamıştır. Mısır Hükümeti adına icrası mukarrer olan istikrâzın 4 milyon İngiliz lirasından ibaret olduğu ancak bunun üç milyonunun işgale sebep olan karmaşadan dolayı tazminat olarak ve bir milyonunun işgali gerçekleştiren İngiliz askerinin masrafına ve Mısır hükümetinin geri kalan masraflarına tahsis edileceği beyan edilmiştir. Böylece 1893 tarihinde geçerli bir sebep göstermeksizin İngiliz askerinin sayısı artırılmış ve yine bu askerlerin masrafı için Mısır maliyesinden para talep edilmiştir. Bu tarihten önce yukarı da ifade ettiğimiz üzere işgal masrafı olarak yıllık akçenin miktarı 1892 senesinde seksen üç bin Mısır lirasına tekabül ettiği, ortada hiç bir gerçek sebep yokken asker sayısının artırılarak böylece 1893 tarihinde Lord Cromer'in işgal masrafı olarak elli bin lira almak niyetinde olduğu, Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın göndermiş olduğu tahriratta belirtilmektedir (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu. 120, 2012: 483) Gazi Ahmet Muhtar Paşa, İngiltere'nin 1882 yılında Mısır'ı işgal etmesinin ardından ortaya çıkan meseleleri çözmek ve 24 Ekim 1885 tarihli Osmanlı-İngiliz Antlaşması'na göre İngiliz askerlerinin Mısır'ı boşaltmasının şartlarını hazırlamak amacıyla yapılacak görüşmelere katılmak üzere 1885'te Mısır Fevkalade Komiserliğine getirilmiştir. İstanbul Antlaşması olarak bilinen bu antlaşma ile İngiltere'nin işgalinin geçici olduğu kabul edilmiştir. Ancak İngiltere işgalin süresinin ne zaman sona ereceği konusunda bir açıklık getirmemiştir. 1 Ocak 1886'da İngiliz komiseri Sir Henry Drummond Wolf ile yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamamıştır. Böylece Gazi Ahmet Muhtar Paşa İstanbul'a II. Meşrutiyet'in ilanı ile dönmüştür (Uçarol, 1996: 445-448). Zira İngiltere işgalin hemen ardından bölgeye yönelik iktisaden sömürme politikalarını başlatmıştır. Bir takım tasarruf tedbirleri almak yoluyla o güne kadar vergiden muaf bulunan emlaktan vergi almıştır. Böylece halkı ağır vergi yükünden kurtarmak yerine yeni vergilerin ihdasıyla gelir düzeyinde bir artış planlamıştır. Bu artış ancak İngiltere'nin faydasına bir artış olmuştur (BOA. Y.PRK. TKM. 6-12. 21 C 1300).

Mısır'ın gelirlerinin İngiliz kontrolüne tamamen geçtiği bu süreç, Mısır'da maliyeyi buhrandan kurtarmadığı gibi 1907 senesinin Mayıs ayında tekrar şiddetli bir mali buhran meydana gelmiştir. 1907 yılında bölgede savaş yahut bir doğal felaket bulunmadığı halde maliyede uğranılan zararın sebepleri çeşitlidir. Mısır'da daha önce sözünü ettiğimiz üzere böyle bir buhran tecrübesi olmasına rağmen herhangi bir tedbir alınmamış olması dikkat çekicidir. XIX. Yüzyılda Mısır'da yaşanan buhranın sebeplerini yenileşme, modernleşme çalışmalarına bağlamak mümkün olmakla birlikte XX. Yüzyılda bölgede iktisadi sıkıntıları gidermek iddiasında bulunan İngiltere hakimdi. 1876 senesinde Mısır'ın borçları 94 bin İngiliz lirasına yaklaşmışken 1908'de borçlar 95 bin İngiliz lirasına ulaşmıştır. Mısır Hükümeti'nin İngiltere'nin kontrolünde olduğu 1882'den 1909'a kadar milletten tahsil ettiği meblağın toplamı ise 350 milyon İngiliz lirasıdır (Subhi Naci, 1326: 318-323). İşgalin ardından uygulanan tedbirler ile böyle bir miktar toplanmış olmasına rağmen borcun miktarında bir azalma görülmemesi de XX. Yüzyılın başında görülen buhranın sebeplerini siyasi, sosyal açıdan da değerlendirmek

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

zorunluğu doğurmaktadır. Osmanlı Devleti'nin yenileşme çalışmalarının da iktisadi hayatta ve maliyede buhran meydana getirdiğini söylemek mümkündür. Ancak bahsini ettiğimiz dönemlerde mali buhranların sadece bu sebebe dayandırılmasının doğru olmayacağı açıktır.

XIX. Yüzyılda pek çok ülkede, İngiltere, Fransa ve Amerika gibi, görülen mali sıkıntılar XX. Yüzyılın başlarında da devam etmiştir. Bunlar ticari, sınai yahut borsa buhranı şeklinde olmuştur. Ancak mali sıkıntılar hangi başlık altında olursa olsun bütün iktisadi hayatı etkisi altına almıştır. Mısır'da XX. Yüzyılın başlarında görülen mali buhran öncelikle "borsa buhranı" şeklinde başlamış ve ardından bütün ticaret, sanayi ve ziraat alanlarına da sıçramıştır (Ali Suad, 1324:249-268).

Mısır'da en önemli gelir kaynaklarından birisi pamuk üretimidir. Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren en fazla önem verilen konulardan birisi pamuk üretimi, işlenmesi ve ticareti olmuştur. Ziraî üretimin en değerli unsurlarından biri olan pamuk üretiminde Mehmet Ali Paşa'nın gayretleri neticesinde ciddi bir artış yaşanmış, ancak daha sonra üreticinin ihtiyaçları ve istekleri karşlanmadığından üretim düşmüştür. 1828 tarihinde Mısır'da 30 adet pamuk eğirme fabrikası bulunmaktaydı (Rivlin, 1961:140). İsmail Paşa döneminde de pamuk ihracatına yine büyük önem verilmiştir. 1867 yılında 1,253,593 kantar pamuk ihraç edilmiş, 1874'de bu miktar 2,615,120 kantara yükselmiştir (Mısır Sâlnâmesi, 1871: 33-35). Bu tarihlerde bir kantar pamuğun fiyatının iki yüzle iki yüz elli kuruş arasında değiştiği ve toplam mahsûlün değerinin on ile on iki milyon lirayı bulduğu bilinmektedir. Ancak işgalin üzerinden geçen dört-beş sene zarfında pamuk mahsulü ortalama altı buçuk milyon kantara ulaşmıştır. Her bir kantarın fiyatı ise "...Amerikan pamuğu mahsûlünün iyi veya fena olmasına ve bir de borsanın derece-i mîl ve istidâdına göre üç yüz elli ile dört yüz guruş arasında tahavvül..." etmiştir (Ali Suad, 1324: 249-268). Pamuk üretiminde yıllık 25 milyon liradan fazla hatta otuz milyon lirayı bulan bir gelir elde edilirken buğday ve mısır üretiminden elde edilen gelirden de artışlar gözlenmiştir.

Ziraat ve buna bağlı ticarete görülen ilerleme 1890 ile 1900 yılları arasında devam etmiştir. Bu ilerlemede tıpkı Mehmet Ali Paşa ve İsmail Paşa dönemlerinde olduğu gibi sulama işlerine önem verilmesi ve kanalların açılması etkili olmuştur. Böylece ekilebilir arazi miktarının artmasıyla ziraata dayalı ekonomide iyileşme görülmüştür. Mısır'da Fransız etkisinden tamamen 1904 yılında yaptığı antlaşma sayesinde kurtulan İngiltere çok daha rahat hareket etme imkanına kavuşmuştur. Buna bağlı olarak duyûn sandığının tüm gelirlerini de kontrol altına almıştır. 1904 senesinin sonunda daha önceki senelere ait bütçelerin fazlalığından başka 14 milyon İngiliz lirasına sahiptir. Bu tedbir meblağı 1908 senesinde 16 milyon İngiliz lirasına ulaşmıştır. 1908 senesinin gelir fazlası ilave edildiğinde 27 milyon İngiliz lirası gibi bir meblağ ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere İngiltere Mısır'ı ele geçirmekle birlikte Sudan'ı da tamamen kontrol altına almak siyaseti gütmüştür bu sebeple sözünü ettiğimiz meblağın büyük bir kısmı Sudan işine sarf edilmiştir. Mısır'ın ihtiyaçları ve gelişmesi için ise hükümetin borç edinmesi yolunu tercih etmiştir. (Subhi Naci, 1326: 318-323). Böylece 1907 senesinde meydana gelen mali buhran halkı fakirliğe,

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

borç batağına sürüklerken İngiltere kendi hakimiyet alanını genişletmek dışında bir öncelik benimsememiştir.

Bu dönemde önemli değişikliklerini gözlemlendiği alanlardan birisi de arazi kiralarda ve fiyatlarındaki artıştır. Arazi kiralari 1900 ile 1905 seneleri arasında yüzde yüz elliye kadar yükselmiştir. "... 1895 senesinde altmış liraya satılan bir feddan tarla 1899'da seksene 1905'de yüz kırka ve bir sene sonra iki yüz lira ile satıldı. Evvelce feddanı seksen liradan fêzâ sekiz bin lira kıymetinde yüz feddanlık bir çiftliğe ve îrâd olarak senevi beş yüz liraya mâlik olan bir adam birkaç sene sonra yirmi bin liralık bir servete ve bin beş yüz lira îrâd-ı senevîye kadar çıktı..." (Ali Suad, 1324: 249-268). Böylece Mısır'da toprak sahipleri kısa zamanda büyük bir servete sahip olmuşlardır. Servet sahiplerinin artmasının Mısır'ın sosyal ve iktisadi hayatında bir takım etkileri olmuştur. Bilhassa kentleşme ve kentlerde yabancı nüfusun artışı iktisadi büyüme ile açıklanabilir. XIX. Yüzyılda büyük bir kentleşme görülmezken yüzyılın sonunda yabancı nüfus artmış ve kırsal kesimden kentlere göçün yoğun olarak yaşandığı yerler Kahire ile İskenderiye'de olmuştur. Bu iki kent ticaretin ve sanayileşmenin yaşandığı yerlerdir. XX. Yüzyıla girerken Mısır'da yaşayan yabancıların sayısı 140 bini bulmuştur. Bu durum sosyal etkileşimi, kültürler arası alış veriş de canlandırmıştır. Yabancıların büyük bir kısmı Mısır'da yerleştikten sonra servetleri ile toprak satın almışlar daha da güçlenmişlerdir. Sadece toprak satın almakla kalmamış şirketlerin de büyük bir kısmına sahip olmuşlardır (Toledano, 1965: 252-256). Bu durum ise Mısır'da yabancı nüfuzun hakimiyetini yeni bir boyuta taşımıştır. Köylerden gelen yerli nüfus ise konaklar satın almışlardır. Yabancılarla kültür etkileşimi neticesinde lüks yaşam merakı artmış, mağazalar çoğalmış yani tüketim birden ve hızlı bir şekilde ülke ekonomisinde yerini almıştır. Böylece gösterişe harcanan para, tehlikenin ilk sinyallerinden biri olmuştur. Yukarıda sözünü ettiğimiz nüfus artışı 1800 ile 1917 yılları arasında şu şekilde seyretmiştir (Issawi, 1966: 373);

Yıl	Nüfus
1800	2,4-3 milyon
1836	3-3,5 milyon
1871	5.250.000
1882	6.804.000
1897	9.715.000
1907	11.287.000
1917	12.751.000

Kentlerde artan nüfus nedeniyle bu dönemler arasında ev kiralari da yüzde elli artmıştır. Bölgede bankalar, şirketler, borsa ajansları, büyük sermayelerle kurulmaya ve iş yapmaya başlamışlardır. Avrupa'nın büyük bankaları, bölgede büyük miktarda para pek çok kez tedavül ettiğinden Kahire ve İskenderiye'de yeni şubeler açmışlardır (Ali Suad, 1324:249-268). Mısır'da 1850'lerde başlayan

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

bankacılık faaliyetleri asıl gelişmesini XIX. Yüzyılın sonlarında göstermeye devam etmiş ve XX. Yüzyılda bankaların sayısı giderek artmıştır. İlk olarak Sait Paşa döneminde 1855 yılında Mısır Bankası (Bank of Egypt Ltd.) bir milyon İngiliz lirası sermaye ile bir Rum tarafından kurulmuştur (Richmond, 1965: 72). 1877 yılında Mısır'da sekiz banka bulunmaktaydı. 1880'de ise iki yabancı ipotek bankası açılmıştır (Landes, 1958: 14). Ali Suad'ın 1324 tarihli Ulûm-ı İktisadiye mecmuasında çıkan yazısında verdiği bilgilere göre bu dönemde Mısır'da kurulan şirketler ve bankaların sermayeleri şöyledir; "... 1864'de bir buçuk milyon lira re'sü'l-mâl ile "Anglo Ejipesyen Limited" nâmıyla bir banka daha teessüs etdi. Bunu müteakib 1865'de de "Kahire Anvim" su şirketi üç yüz kırk bin lira sermaye ile tesîs edildi. Bunlar pek ciddi, pek sağlam ve memlekete cidden lüzumlu şirketlerdi. Bundan sonra bazı ufak şirketler yapıldı. Fakat en mühim ve büyüklerinden olan "Bank El Akâri El Mısri =Credit Foncier Egyptien" ye gelinceye kadar aradan tamam on beş sene geçdi. Çünkü sekiz milyon lira sermayeyi hâiz olan bu banka 1880'de tesîs edimişdi. 1884'de üç,1885'de yalnız bir,1887'de üç şirket teşekkül etdi. Bunlardan sonra ancak 1892'de "Daire-i Seniyye" den ayrılarak şirket haline giren, Mısır-ı Aliyyâ'nın "Şirketü's-sükker ve't-tekrir el Mısri =Société générale des Sucreries et de la d'Egypte Raffinerie" gelir ki sermayesi bir milyon dört yüz bin lira idi. Bu şirket bilâhare "Say" nâmıyla Fransa'da mevcûd şeker fabrikaları şirketinin müdür-i umûmîsi "Kurvenye" nin borsada ki oyunlarıyla bir milyon zâyi ederek hâl-i iflasa düşmüşdü. Nihâyet 1894'de "Kok" idâresi ve 1895'de "Kahire El Ketrîk" türâmları teşekkül etdi. 1896'da altı aded zirai ve sinai ufak şirketler ve 1897'de yine o mikdar müessesât zuhûr etdi. Bu senenin en mühim ve şâyân-ı dikkat şirketi, bir milyon üç yüz bin lira re'sülmâl ile teşkil edilen "Zirai Delta Şimendüferleri Şirketi" dir ki birçok köylerin asl-ı hatt-ı umûmî ile kavuşmasına hizmet etmişdir. 1898'de hükümet tarafından bir şirkete satılan "Hidiviye Vapurları Şirketi" ile üç buçuk milyon sermayeyi hâvî teşkil olunan "Bankü'l-Ehli=National Bank" zikre şâyândır. Bundan sonra ki 1899 senesinde vücûda gelen şirketlerin adedi on sekize ve sermayelerin mecmû'u iki buçuk milyon liraya ve 1900 senesinininkiler ise adedce on ikiye ve sermayece bir buçuk milyon liradan ziyâdeye bâliğ oluyor. 1903'de tam yirmi iki şirket teşekkül etmiş ve mecmû' re'sülmâlları beş milyon sekiz yüz yetmiş bin liraya bâliğ olmuştur. (Bunların içinde en mühimi üç milyon yedi yüz elli bin lira ile teessüs eden "Ziraat Bankası"dır. 1904'de adedleri on sekiz ve mecmû' sermayeleri dört milyon, 1905'de ise aded-i şirkât yirmi sekiz ve mikdar-ı sermaye sekiz buçuk milyon lira, 1906'da şirketlerin adedi kırk yedi ve mecmû' sermayeleri sekiz buçuk milyondan biraz ziyâdedir... Buhrân-ı mâlînin vukû'undan beş ay evvel başlayan 1907 senesi ibtidâlarında teşekkül eden şirketlerin adedi elli beşe ve mecmû' re'sülmâlları on altı milyon liraya bâliğ olmuş idi. Bu şirketlerin kâffesinin mecmû' adedi 228 ve re'sülmâllarının mikdar-ı mecmû'u yetmiş milyon İngiliz lirasından ziyâdedir. Buna "Sudan-ı Mısri" deki arazi ve maden üzerine müessis otuz beş şirketin" üç milyon ve reb'" sermayeleri de ilave olunursa şirketlerin adedi "263"ve mecmû' re'sülmâlları "yetmiş üç buçuk milyon İngiliz lirasına bâliğ olur..."

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

Görüldüğü üzere Mısır'da yaşanan iktisadi hareketlilik ve büyüme neticesinde bölgeye gelen yabancı sermaye sahipleri şirketler ve bankalar kurmuşlar, mağazalar açmışlardı. Bu durumu hatırdan tutmak Mısır'da XX. Yüzyılın başlarında yaşanan buhranı anlamak için önemlidir. Mısır'da değerli olan her şeyin sahibi yabancılardır. Arazi ve kira fiyatlarının artmasıyla zirai alanlar, büyük otellerin bahçeleri parçalanıp satılmaya başlanmış ve bu şekilde elde edilen kâr görünürde bir büyüme sağlamıştır. Bu tarz büyüme sadece zirai araziyle sınırlı kalmamıştır. Diğer alanlara da sıçramıştır. Bilhassa yabancıların tercih ettiği Kahire ve İskenderiye'de nehre bakan, demiryoluna yakın bahçeler satın alınıp arsa haline getirilmeye başlanmıştır. Bu işi yapan şirketler böylece kısa yoldan kolayca para kazanmaya devam etmişlerdir. Arsa fiyatları bir kaç ay içerisinde üç dört katına çıkmıştır. Çünkü arsa satımından kâr elde edildiğini gören sermaye sahipleri bir kaç ay içerisinde aldıkları arsayı bir başkasına satmışlardır. Bu arsalar işlenmemekte yahut değerlendirilmemektedir. Bu konuda Ali Suad'ın tespitleri önemlidir; "... Bu arsalar şirket tarafından taksit ile yani bedelleri senevi yüzde altı veya yedi faizli taksitlerle altı, sekiz veya on sene zarfında te diye olunmak üzere satıldığından bin lira ile on bin liralık arsa iştirâsı kolaydı. İlk elden alarak diğerine satanlar yalnız kârlarını ve birde asıl kıymetten verdikleri ilk taksit parasını alıp arsayı bir mukâvele ile diğerine terk ediyorlardı. Diğer taraftan şirket, muttasıl fiyatlarını yükseltir, her gün başka bir fiyat ister, borsada senedâtını terfi'a saâ eder, simsarlar bu husûsda kemâl-i belâgatla bin türlü delâil-i muknia serd ederek kâğıd iştirâsını herkesi teşvik ederlerdi. Halbuki arsaların mecmû'undan daha nisfi satılmamışdı. Bunlar daha istikbalin hükmüne marûzdu; satılanların ise onda veya beşde bir parası verilmişdi. Bâkisini te diye için satın alanın kudret-i mâliyesi hakikat-i halde kâfi değildi. Çünkü ileride biraz kâr bulduğu gibi elden çıkarmak fikriyle almışdı!. Şimdi şirket bir takım tehlikelere marûz bulunuyordu. Biri daha satılmamış arazinin kıymeti meçhûl ve istikbâle tâbi olması, diğeri taksitlerin tahsili güçleşebilmesi, üçüncüsünde bu satış ve tahsîlât meseleleri biraz tevakkuf edince senedâtının nüzüle gayet meyyâl bulunması idi. Daha fenası, bazı şirketlerde bu topdan aldıkları yerlerin tekmiil parasını ilk sahiblerine te diye etmemişlerdi. Taksitleri bi't-tahsîl ödeyecekler ve arada kârları dercîb edeceklerdi. İşte hisse senedâtı böyle esaslar üzerine fırlıyor; borsa bunlarla ale'd-devam milyon liralık işler çeviriyordu. Çünkü fırlamak yalnız arsalarla âid değildi, umûmî idi. Bankalar bu cereyanı usûlü dairesinde takib ediyorlar, muteber imzalara hemen ikrâzatda bulunarak muâmelâta... kusur etmiyorlardı. İtibâr-ı mâlî büyükdü, çünkü herkes kazanıyordu..." buradan anlamaktayız ki şirketler arsa alıp satmakla kâr elde etmekte, simsarlar arsaların çok kâr getirdiği yönünde söylemlerde bulunarak piyasayı canlı tutmaktaydılar. Arsayı alanlar da zaten bir an evvel fiyatını katlayarak satmayı hedeflemekteydiler. Böylece arsa fiyatları giderek yükselmekle birlikte herhangi bir üretim, gelişme kaydedilmemektedir. Bankalar ise arsa satın almak için borç almak isteyenleri geri çevirmemektedirler. Bankaların Mısır'da sayılarının bu yüzyılda giderek artmasının bir sebebi de borç almak isteyenlerin artmış olmasıdır. İşte bu arsa işinin giderek yükselmesi başta belirttiğimiz üzere Mısır'da meydana gelen mali buhranın bir borsa buhranı halinde ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Gelir elde etmek, yüksek kâr elde etmek, servet sahibi olmak için çok büyük bir gayret göstermeye gerek olmadığı inancının yaygınlaştığını söyleyebiliriz.

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

Mısır'ın iktisadi hayatının dayandığı en önemli unsur olan toprak hiç bir şekilde değerlendirilmeden sadece alınıp satılarak gelir elde etmek yolu benimsenmiştir. Az bir sermaye ile borsada yüksek kâr elde etmek olağan bir hale gelmiştir.

Bilindiği üzere büyük bir kısmı yabancı sermayesi ile kurulmuş olan bankalardan elde edilen hisse senetleri ile borsada kazanmaya çalışan memur, bankacı, esnaf bulunmaktaydı. Ancak bu gidişat içerisinde bir süre sonra herkes borç batağına saplanmıştır. Alınan senetlerin ve arsaların değerlenip değerlenmeyeceği konusunda şüpheler baş gösterince bankalar borç vermek konusunda daha tedbirli davranmaya başlamışlar, maliyenin bir buhrana sürüklendiği anlaşılmış, ülkenin gelir düzeyinin çok üstünde bir iktisadi hareketlilik yaşandığı ortaya çıkmıştır. Buraya kadar anlatılanlar göstermektedir ki Mısır'da XX. Yüzyılın başlarında görülen mali sıkıntının en önemli sebebi ülkenin gelir düzeyinin üstünde işlere girilmiş olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında XIX. Yüzyılda yaşanan mali iflas ile benzerlik gösterdiği açıktır. Ancak İsmail Paşa'nın faaliyetleriyle birlikte anılan mali iflas, hükümetin harcamalarından kaynaklanırken XX. Yüzyılda İngiliz kontrolünde bulunan Mısır'da yabancı sermayenin, yabancı şirket ve bankaların iflasta çok büyük bir rolü olduğu görülecektir. Ülkenin kalkınması yahut modernleşmesi gibi bir kaygı olmaksızın sadece sıradan vatandaşın bile borçla senetler alması ve borsada para kazanmaya çalışması buhrana zemin hazırlamıştır. Çünkü bu tarz edinilen servetin temelleri sağlam değildir ve güven ortamını bir süre sonra ortadan kaldırmıştır. Kolayca ve herhangi bir üretime bağlı olmadan meydana gelen servet, daha fazlası için elden çıkarılmıştır. Yine bu tarz servet biriktirme anlayışı da yabancı nüfusun bölgede yoğun bir şekilde yaşamaya başlamasından sonra yerleşmiştir. Mısır halkı borsada para kazanmak konusunda herhangi bir tecrübe yahut eğitime dayalı olarak değil sadece hızla zengin olmak duygusuyla hareket etmiştir. Tüm bunlar 1907 senesi mayıs ayında meydana gelen mali buhranın sebepleridir. Borç karşılığı arazilerini rehin bırakmış, zirai arazisini satmış ve borç batağında bulunan halk ile İngiltere'nin büyük vaatlerle girdiği bölgede sömürü düzeninin yarattığı ve giderek şiddetlenen buhranın seyri hakkında dönemin şahidi olan Ali Suad şöyle söylemektedir; *"...Mısır'ın "Kredi Fonsye" bankası Fransa'dan yedi milyon lira alarak arazi-i ziraiye rehinlerine mukabil verdiği halde memleketde yine bir fark ve tesîr görülememiştir. Zâyat hem pek büyük ve hem de ebediyen elden gitmiş nev'idendir. Gayet yüksek fiyatlara alınmış yerler, arsalar ve ... hesabsız hisse senedâtı bi't-tekrar eski halini değil hatta yalnız yarısını tazmîn edebilmek için belki on seneye ihtiyac vardır. Zirai arazinin îade-i itibâr ve kıymet edeceği şübhesiz olmakla bu esâsa müstenid şirketlerin senedâtı daha evvel oynamağa başlamak sûretiyle bir ümîd necâh varsa da o da vaziyet-i umûmiyenin biraz temizlenmesine merbûttur. Bankalar ise Amerika'dakiler gibi memleketin ve ahâlinin malı olmadığından hiçbir himmet ve muâvenet göstermedikten mââda paralarının fazlasını Avrupa'ya yollamışlar ve bâkisini de saklamışlar...Ve her nev'i teshîlâtı sülb ederek külliyetli müracahacıların zuhûruyla, yüzde kırk elli faizle ahâliye ikrâzâtda bulunmalarına yol açmışlardır. Bu cahil ve yeni memleket, esasen karışık ve milel-i muhtelif-i garbiyenin meydan-ı cidal hırsı olan gayet serbest kanunsuz bir borsa elinde bırakılmamalı idi..."* (Ali Suad, 1324:249-268).

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

Buhran neticesinde genel bir sefalet baş göstermiştir. Tüccarlar kredi bulamamışlar, küçük esnaf iflas etmiş, işsizlik meydana gelmiştir. Ev kiralari düşmekle birlikte erzak fiyatları eski halinde kalmıştır. Fakirleşmeye başlayan Mısır'dan göç etmek isteyen insan sayısı artmıştır. Düzenli, kontrollü ve sağlam bir iktisadi temel üzerine oturmayan, pek çok işi krediyle halleder hale gelmiş olan Mısırlılar yabancı bankaların kölesi durumuna düşürülmüşlerdir. Yaptıkları düzenlemeler ile Mısır'da gelir düzeyini yükselttiğini iddia eden İngiltere, Mısır halkını bu batağa sürüklemekten çekinmemiştir.

Mısır'da her alanda kontrolü ele geçirmiş olan İngiltere'nin bölgedeki bu kötü gidişatı görmemesi ve istediği takdirde önüne geçememesi söz konusu değildir. Yerli halkı tam manasıyla köleleştirmiş, İngiliz işgaline karşı tepkisini sürdürecektir bir his bırakmayacak biçimde bankaları, şirketleri aracılığıyla sömürmüştür. Mısır hazinesinin İngilizlere tahsis edilmiş olması bunun en açık örneğidir. Buhranın etkileri henüz devam ederken Mısır'ın maliyesinin gelirlerini istediği gibi sarf etmiştir. 1907 senesinden itibaren maliyede, dört senelik 20 küsur milyon lirayı geçen gelir fazlası İngiltere Hükümeti'nin emriyle bir bankaya aktarılmıştır. Mısır'ın hisse senetleri İngiltere'nin kontrolünde olduğundan bu senetlerin kıymeti, İngiltere'nin arzusunun göre değer kazanmış yahut kaybetmiştir. Mısırlılar fakirlik içerisinde kalmaya devam ettikleri halde İngiltere, halkı refaha kavuşturacak herhangi bir iyileştirme yoluna gitmemiştir (BOA. A.MTZ. (05), 20-59, H. 27 1328).

Yine İngiltere'nin Mısır'ın faydasına bir iktisat politikası gütmeye başladığını ortaya koyan bir gelişme de Süveyş Kanalı'nın imtiyaz süresi ile ilgilidir. Süveyş Kanalı, inşası ve açılışı için yapılan masraflar Mısır'ı iflasa sürüklemiş olsa da Kanal'dan elde edilecek gelir ve Kızıl Deniz'i Akdeniz'e bağlayan stratejik konumu nedeniyle bölgeyi uluslararası rekabetin önemli bir sahası haline getirmiştir. Kanal'ın açıldığı ve Mısır maliyesinin iflasa sürüklendiği dönemden itibaren İngiltere, Kanal'ın etrafından toprak satın alarak yerleşmiştir. Bu bölgede ticari ve siyasi menfaatleri olanları iki kısımda değerlendirmek mümkündür. İlki Asya ve Hindistan'da müstemlekâti olup hem müstemlekelerine asker ve mühimmat sevki sağlamak durumunda olanlar, müstemleke tebaasına ticari emtia nakletmek için Kanal'dan ticaret ve savaş gemilerini geçirmek durumunda olanlardır. Bunlar İngiltere, Fransa, İspanya, Portekiz ve Felemenk devletleridir. İkinci gurup ise sadece Kızıl Deniz ve Akdeniz'de ticaret yapmak için ticaret gemilerini Kanal'dan geçirmeye mecbur olan Almanya, Avusturya ve İtalya gibi devletlerdir. Görüldüğü üzere Kanal sayesinde Mısır uluslararası trafik akışından gelir elde eden bir duruma gelmiştir. İflas ve işgal neticesinde Bu geliri kontrolünde bulunduran ve politikaları sayesinde Kanal'dan en fazla faydalanan devlet İngiltere olmuştur. İşgali takip eden yıllarda Kanal'dan elde edilen gelir 13 milyon 484 bin 300 Frank olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla sözünü ettiğimiz dönemde Kanal hususunda İngiltere'nin takip ettiği politika doğrudan iktisadi hayatla ilgilidir. Hatta İngiltere için Mısır meselesinin Süveyş Kanalı meselesi demek olduğu, bu sebeple Hindistan'ın başlıca yolu olan Kanal üzerindeki hakimiyeti başka hiç bir devlete kaptırmamak üzere hareket ettiği bir gerçektir (Özkaya, 2015: 84-87). 1910 bütçesinin tartışıldığı Meclis-i Şûra'da Abaza İsmail Paşa'nın sözleri de bu konuda

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

İngiliz siyasetini gözler önüne sermektedir; "...Mâlümdür ki hükümetin paraya olan şiddet-i ihtiyâcı onu Süveyş Kanalı'nın imtiyaz müddetinin temdidini için bir takım teşebbüsâtta bulundurdu. Dört taksit ile şirketin te'diye edeceği yüz milyon frank meselesi Mâliye Müsteşarı'nın ağzından sudûr etdi. Bu husûsda bir çok muhâberat gizlice icrâ olundu. Mesele heman hitam pezir olacak iken ittifâkın mazmûnunu elde ederek neşr etdik. Millet meseleyi anlayınca gazaba geldi... İttifâk ârâ ile bu mesele red edildi. Bazıları Kanal'ın şirketi ecnebi olduğundan ve biz de ecnebilere nefret ettiğimizden dolayı meselenin red edildiğine zâhib olurlar. Mesele-i mezkûreden Mısır 130 milyon lira gayb edeceği düşünülürse bunun gayr-ı sahih olduğu anlaşılır. Bununla beraber cemiyet şirketle muhabere etmek fikrinden feragat etmemişdir. Mesele şerâit-i münâsibeyi hâiz olsaydı millet de kendinden müstehib meclis-i meb'usânı vasıtasıyla umûr-u mâliyede hakk-ı murâkabeye mâlik bulunsaydı ittifak bu hale istihâle etmezdi. Mısır imtiyaz hâli müddetinin nihayetlenmesiyle Kanal'ın hıfz ve sebâtı için az bir resm almak şartıyla Kanal'dan mürûru serbest kılmayı kabul eder. Avrupa Mısır'ı her türlü işgal ve ecnebi tehdidinden masûn bırakırsa ve İngilizlerin Nil vadisinden çekilmesini talep ederse Mısır cem edeceği bütün emvâli hakimiyet ve istiklal uğrunda sarf edecektir. Bu rey-i şahsidir. Bunu Kanal'ın serbestiyetiyle alâkadâr olanlara arz ettiğim gibi Mısır'ın hariti kendilerini alâkadâr eden vatandaşlarıma da arz ederim..." (Subhi Naci, 1326: 318-323).

Mısır'da işgalden sonra gerek Kanal'dan elde edilecek gelir, gerek Mısır ekonomisinin dayadığı zirai üretime önem verilmesi ve gerekse iktisadi büyümenin sağlam temellere oturtulması gibi bir hassasiyet, kontrolü elinde bulunduran İngiltere'nin iktisadi-siyasi politikaları arasında yer almamıştır. Mısır, 1876 senesinde karşı karşıya kaldığı mali buhran gibi buhranı da 1907 senesinde yaşamış ve bu buhranın etkileri uzun sürmüştür. İngiltere sadece bölgede siyasi-iktisadi hakimiyetini kalıcı hale getirmiş, Mısır'ın gelirlerini kendi menfaatin olacak şekilde kullanmıştır. İngiltere'nin etkisinden ve kontrolünden kurtulmak isteyen yerli yöneticiler, Mısır halkı sömürgeleştirilmeye karşı olsalar bile sürüklendikleri borç batağı sebebiyle haklarını temin edememişlerdir.

SONUÇ

XIX. yüzyılda Mısır'da hızla başlayan gelişmeler Osmanlı Devleti'nden bağımsız ve modern bir Mısır yaratma girişiminden kaynaklanmıştır. Bu gayeyi gerçekleştirmek için yapılan yol, kanal, telgraf hattı, sulama, fabrika açma, silahlanma, orduyu güçlendirme, ticareti canlandırma, üretimi artırma gibi çalışmalar büyük masraflar gerektirmiştir. Hidiv İsmail Paşa özellikle Süveyş Kanalı'nın yapımı ve açılması için ihtiyaç duyduğu parayı dış borç edinerek karşılamaya çalışmıştır. Bunun neticesinde faizlerini dahi ödeyemediği borçlar nedeniyle Kanal hisselerini satmış ancak yaptığı hiç bir girişim iflasın ve ardından işgalin önünü alamamıştır.

İngiltere'nin bölgede güvenliği sağlamak ve halkı refaha kavuşturmak iddialarıyla girdiği Mısır'dan elini çekmesi oldukça uzun zaman almıştır. Görünürde yapılan ıslahat çalışmaları siyasi ve idari alanda Mısır yönetiminin tamamen İngilizlerin kontrolüne geçmesine hizmet etmiş aynı zamanda halkın gelir düzeyini, üretimi, refahı sağlamaya yönelik aldığı iddia ettiği tedbirlere rağmen işgalden

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

kısa bir zaman sonra yeniden bölgede mali buhran yaşanmış ve halk borç batağına saplanmıştır.

Öncelikle Mısır'ın bereketli toprakları yabancılar tarafından satın alınmış, arazi fiyatları birden yükselmiş, köyden kente göç ve bilhassa Kahire ve İskenderiye'ye yabancı nüfusun göçü önemli boyutlara ulaşmıştır. Avrupa yaşam biçimine özenen halkın tüketim alışkanlıkları değişmiş, lüks için harcanan para artmıştır. Hiç bir üretim gerçekleştirmeden sadece arazi alım satımıyla ve borsada hisse senetleri ile elde edilen servet nedeniyle temeli sağlam olmayan zenginlik dönemi kısa sürmüştür. Yabancılar ait olan şirket ve bankalar fahiş faizlerle halkı borçlandırmışlardır. İngiliz görevlilerin Mısır'da modern, güvenli ve refah düzeyi yüksek bir yapı meydana getirmek için gösterdikleri gayreti ve elde ettikleri sonuçları anlatan raporlar sadece İngiltere'nin bölgeyi iktisadi, siyasi ve sosyal alanda sömürgeleştirmek konusunda gösterdiği başarıyı ispat eder niteliktedir. Öyle ki işgal masraflarının Mısır hazinesine yüklenmesi, Mısır'da meydana gelen güvenlik sorunu ile işgalin yapılmasının zorunlu hale geldiği iddia edilerek tazminat alınması, işgalden sonra meydana gelen buhranın etkileri devam ederken asker sayısının artırılması ve Mısır hazinesine el konulması İngiltere'nin sömürge siyasetinin ve ekonomisinin bu siyasete dayandığının en açık örneklerinden birisidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- BOA. HR. TO. 65-88. 25 1892. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye nezareti Tercüme Odası)
- BOA. İ. MTZ. 05, 21-940, 10 Ş. 1294. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Eyâlet-i Mümtâze Mısır)
- BOA. Y.PRK. TKM. 6-12. 21 C. 1300. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği)
- BOA. A. MTZ. (05), 20-59, H. 27 1328. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadâret – Mısır)

Tetkik Eserler

- Açba, S. (2004). *Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması*, Ankara.
- Ali Suad. (1324). Mısır'da Buhran-ı Mâli, *Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiyye Mecmuası*, I/2, s. 249-268, İstanbul.
- Cuno, K. M. (1930). *The Pasha's Peasants Land, Society, and Economy in Lower Egypt 1740-1858*, Cambridge University Press.
- Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No. 10, Tarih Şubesi Yayınları No. 9, (2005). *Mısır Sâlnâmesi 1871*, (Yay. Haz. Prof. Mustafa Öztürk, Arş. Gör. Sevda Özkaya) Elazığ.

İngiliz İşgalinden Sonra Mısır'da Mali Buhran / Sevda Özkaya

- Issawi, C. (1966). *The Economic History of The Middle East 1800-1914*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Landers, D. S. (1958). *Bankers and Pashas International Finance and Economic Imperialism in Egypt*, London.
- Özkaya, S. (2015). Süveyş kanalı –XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Bir Rekabet Unsuru- (Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık.
- Öztürk, M. (2010). *Tarih Felsefesi*, Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul.
- Richmond, J. B. (1965). *Egypt 1798-1952 Her Advance Towards A Modern Identity*, Methuen.
- Rivlin, H. A. B. (1961). *The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt*, Massachusetts: Harvard University Press.
- Subhi Naci. (1326). Mısır'da Hâlet-i Mâliye, *Teârûf-i Müslimin*, I/20, s. 318-323, İstanbul.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. (2012). *Osmanlı Belgelerinde Mısır*. İstanbul.
- Toledano, E. R. (1965). Social and Economic Change in The Long Nineteenth Century, *The Cambridge History of Egypt*, Vol. II, Edited by M.V.Dally, Cambridge University Press.
- Uçarol, R. (1989). *Gazi Ahmet Muhtar Paşa (1839-1919), Askeri ve Siyasi Hayatı*, İstanbul.

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

ÇEVRENİN GÖZÜNDE BİR SULTANIN PORTRESİ; YILDIRIM BAYEZİD

The Portrait of a Sultan in the Eyes of the Periphery; Yıldırım Bayezid

Selcen Özyurt Ulutaş*

ÖZ

Sultan I. Bayezid (Yıldırım Bayezid) devlet idaresini her açıdan şekillendiren en etkileyici sultanlardan biriydi. Onun kararları ve uygulamaları devletin hangi yöntem ile nasıl yönetileceğini şekillendirmiştir. Askeri ve politik bakımdan birçok ilk onun döneminde gerçekleşmiştir. Avrupa ve Anadolu'daki büyük başarılarına ve devlet yapısını güçlendiren kararlarına rağmen, kaynakların kendisinden bahsetme şekli hayli dikkat çekicidir. Kaynaklara göre gerek kendisi, çevresi ve gerekse eşi en şiddetli ifadelerle eleştirilmiştir. Hatta başka hiçbir Osmanlı sultanı onun kadar itham edilmemiştir denilebilir. Beylikten devlete geçiş sürecinin ilk sultanı olan I. Bayezid, konar-göçer Türkmenler ve beylerin nazarında nasıl görülmüştür? Bir devlet kurmak için ağır bir bedel ödeyen biri miydi, yoksa ona olan her şeyi hak eden kötü bir hükümdar mıydı? Bu çalışma da bu sorunun cevabını aramak üzere özellikle anonim kaynaklara başvurulacaktır. Çünkü ancak bu sayede çevrenin algısını anlayabilmek ve değerlendirebilmek mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sultan I. Bayezid, Konar-göçer, Anonim Kronik.

ABSTRACT

Sultan Bayezid I (Yıldırım Bayezid) was one of the most influential sultans, who shaped the state administration in every respect. His practises and decisions mapped out the route for the ways in which state would be governed. His reign was a period of many firsts in terms of militaristic and political developments. Despite his great achievements in Europe and Anatolia, and his decisions, which strengthened the state structure, the way the sources mentioned him is mind blowing. He, his wife and the people around him were all harshly criticized. No other Ottoman Sultan was criticized like him. As the first sultan of the transition process from beylik to statehood, how was Sultan Bayezid I seen in the eyes of nomadic Turks ('Konar-göçer') and neighboring Turkish beys? Was he someone who paid a heavy price for

---

* Yar. Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, selcen.ozyurt@usak.edu.tr

Çevrenin Gözünden Bir Sultanın Portresi: Yıldırım Bayezid / Selcen Özyurt Ulutaş

Osmanoğullarının neden tercih edildiğidir. Birçok cevap verilebileceği gibi bu çalışma bağlamında verilecek en önemli yanıt şudur; Trakya başta olmak üzere, Osmanoğulları adına savaşan Türkmen aileler, akıncılar askerî başarıları karşısında hem maddi zenginlik elde ediyorlar hem de Anadolu'nun zorlu siyasi ve askerî şartlarından sıyrılıp yeni bir hayata başlayabiliyorlardı. Üstelik bu yeni hayatlarında kendilerini denetleyen, sınırlar koyan bir üst siyasi-askerî teşkilat da bulunmuyordu. Bu vaziyet Akıncı Türkmenler ile Osmanoğullarının ittifakının en cezbedici özelliği olarak onlara olan ilgiyi ve katılımı artırıyordu. Ayrıca her iki taraf için bir kazan-kazan durumu sağlanıyordu. İlk dönemlerinde Osmanoğulları da düzenli orduya para harcamadan onlar adına savaşan bir güce sahip oluyordu³.

Düzenli orduya geçiş ile yani XV. yüzyıldan itibaren Osmanoğulları ile Akıncı Türkmenler arasındaki ittifak değişmeye başladı. Beylikten devlete geçişle beraber konar-göçer zümrelerin müstakil yaşamları merkezi yönetim tarafından şekillenmeye başlamıştı. Artık merkezî yönetim kimin nereye yerleşeceğine, ne kadar vergi vereceğine, kimlerin savaşa katılabileceğine ve bunun gibi birçok hususa dair düzenlemeler getirmeye başladı. Böylece artık iki güç ortaya çıkmaya başlıyordu; merkezi temsilen divan, ordu, hazine gibi devlet aygıtları ve geleneksel hayatlarını devam ettiren çevredeki konar-göçer zümreler. Bu iki yapı arasında baş gösteren sorunlar ise Osmanoğullarının kurduğu devletin yeni meseleleri olarak kaynaklarda⁴ kendini belli etmeye başlıyordu. Beylikten devlete geçişin ilk adımları Orhan Bey ile atılmış, Sultan I. Murad ile devam etmiş, Sultan I. Bayezid ile daha da hızlanmıştı. Bu çalışmada anonim kronikleri esas alarak devletleşme sürecinin hız kazandığı I. Bayezid döneminde çevreyi oluşturan Akıncı, konar-göçer Türkmen zümrelerin devletleşmeye-merkezileşmeye nasıl tepki gösterdiğine bakılacak ve nedenleri üzerinde durulacaktır.

Sultan Bayezid dönemi kısa sürmüş, sonuç olarak mağlubiyetle kapanmış olsa da onun aldığı kararlar ve faaliyetleri devletin ideolojik temellerini atmıştır. Sultanın hâkimiyetinin başladığı ilk andan itibaren Anadolu'da merkezî bir idari yapı kurma ve vasallık bağlarına son verip tâbîlik siyasetini uygulama amacıyla hareket ettiği tarihi kaynaklarca sabittir (Emecen, 2014: 70). Öte yandan yine tarihî kaynaklara özellikle yazarı belli olmayan anonim kroniklere göre Sultan Bayezid bu minvalde aldığı kararları ve uygulamaları nedeniyle şahsı, yöneticileri ve karısı da dâhil olmak üzere neredeyse tüm Osmanlı sultanları arasında en çok eleştirilen, suçlanan kişidir.

³ Konuyla ilgili bkz: Halil İnalçık, “Gaza ve Osman Gazi'nin Ortaya Çıkışı”, *Devlet-i 'Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul, 2009, s.9-15; İnalçık, “Anadolu'da Oğuz/ Türkmen Göçleri, Anadolu'da Selçuklu Sultanlığı”, *Devlet-i 'Aliyye*, s.7; İnalçık, “Gazi Beylikler, Uc Toplumu ve Kültürü” *Devlet-i 'Aliyye*, İstanbul, 2009; Irene Melikoff, “İlk Osmanlılar'ın Toplumsal Kökeni”, *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul, 1997, s.149-158.

⁴ Söz konusu durumu özellikle ilk dönem Anonim Kroniklerde görmek mümkündür.

Bayezid'in Hükümdar Olması ve Merkezi Yönetimi Güçlendirme Çabaları

Osmanlı Devletinin özellikle ilk dönemini anlatan kroniklerde Sultan Bayezid'in tahta çıkışı ile ilgili bilgi ya yok denecek kadar azdır ya da Âşıkpaşazâde⁵'de olduğu gibi üstü örtülü bir hüznün ile nakledilmiştir; "... *O kâfir yaklaşınca mızrağını çevirip padişaha vurdu. Hemen padişahın üzerine çadır kurdular. Bayezid'i sancak dibinde bıraktılar. Beri tarafta Yakub Çelebi⁶ kâfirleri bozguna uğratmıştı. Gelip Yakub Çelebi'ye "gel seni baban ister" dediler. Çadira gelir gelmez onu da babası gibi ettiler* (Yavuz, Saraç, 2007: s. 107)." Âşıkpaşazâde buraya kadar yaşananları anlatır ama okuyucuya da cevapsız sorular bırakır; savaş meydanından Yakub Çelebi'yi "*kandırarak*" çağıran kimlerdir? Çünkü yazara göre Şehzade Yakub oldubittiye getirilip öldürülmüştür. Bu ani ve kimsenin beklemediği hamlenin yarattığı tepkiye de kitabında değinmeden geçmez ve "... *O gece asker arasında huzursuzluk ve kargaşa oldu* (Yavuz, Saraç, 2007: s. 107)" diye aktarır ancak daha fazla malumat vermez. Fakat yine de duygularını ifade etmeden duramaz Şehzade'nin ölümüne dair yaşanan siyasi çekişmeleri anlatan bir şiir ekler;

"Âlem yine nazlanmaya başladı,

Akıllı insan bunu ibretle seyreder.

Dünyada baştanbaşa arzu ve istek rüzgârı esti;

Söylemler sustu, söyleyenler de dilsiz kesildi (Yavuz, Saraç, 2007: s. 107)."

Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışına dair bir başka eleştiriyi Enverî'nin Düstûrnâme adlı eserinde görmek mümkündür;

"Kıgrup Ya 'kub'ı kıldılar helâk

Bâyezîd oldu beğ oldı hasma bâk (Öztürk a, 2003: s.34)."

Enverî'nin o devir için hayli cesur ifadeler kaleme aldığını söylemek mümkündür. İki satırlık yukarıdaki yazısında açıkça Şehzade Yakub'un haksız yere öldürüldüğünü yazmış ve üstüne ironik bir üslup ile "*hasma bak*" diyerek Bayezid'in tahta çıkmak için kardeşini öldürmesinin yanlış olduğunu ifade etmiştir. Ancak yazar yine kimlerin Şehzadeyi öldürdüğünü, kimlerin Şehzade Bayezid'in yanında onun için bu işi yaptığını yazamamıştır.

Bu noktada, Yakub Çelebi'nin kimler tarafından öldürüldüğü sorusunun cevabı daha da önem kazanmaktadır. Çünkü Sultan Murad'ın şehit olduğu duyurulmadan Yakub Çelebi'nin savaş meydanından alınarak öldürülmesi esasında devletin yönetim metoduyla yakından alakalıdır. Ayrıca tahta geçişinden hemen

⁵ Asıl adı Derviş Ahmed, mahlası Aşık'ıdır. Amasya sancağına bağlı Mecitözü kazasının Elvan Çelebi köyünde doğdu. 1.Mehmed, 2. Murad ve 2. Mehmed'in seferlerine katıldı. İstanbul'un fethinde bulundu. Fetihden sonra İstanbul'a yerleşti. Osmanlı tarih yazıcılığında çok önemli bir yeri olan Menakıb-u Tevârih-i Al-i Osman, Osmanlı devletinin kuruluşundan Fatih döneminin sonuna kadar gelmektedir.

⁶ Kosova savaşında öldürülen Sultan I. Murad'ın tahta çıkmaya aday diğer oğlu.

sonraki ilk siyasi faaliyetlerine kabaca bakıldığında dahi Sultanın, Anadolu ve Rumeli’de nasıl bir yol izleme düşüncesinde olduğunun ilk işaretleri ortaya çıkmaktadır (Emecen, 2014: s. 70). Öte yandan Stanford J. Shaw’un bu soruya verdiği cevap da önemli görülmektedir. Ona göre, Yakub Çelebi’nin öldürülerek Şehzade Bayezid’in tahta çıkmasını sağlayanlar, Sultan Murad’ın öne çıkarttığı devşirme unsurlardır. Shaw’a göre, ilgili dönemde iki Şehzade farklı gruplarca desteklenmektedir. Yakub Çelebi bilhassa gazi Türkmen Beyler tarafından veliaht Şehzade olarak görülürken Şehzade Bayezid devşirme zümrelerin sultan adayıdır (Shaw, 2004: 51). Şayet Bayezid’in Sultan olduktan sonraki faaliyetlerine bakılırsa bu yorumun gerçeğe oldukça yakın olduğu görülür.

Sultan Bayezid hem siyasi faaliyetleri hem de içeride devleti dönüştürecek bürokratik, malî ve askerî hamleleriyle Osmanlı Devletinin imparatorluğa geçişini sağlamıştır. Ancak bu süreç hayli sıkıntılı ve zorlu geçmiştir (Emecen, 2014: 69). Her şeyden önce bu idealini gerçekleştirmek için Sultan Bayezid, devletin nesep asabiyetine dayalı yapısını değiştirmeye yönelik etkili kararlar almış ve uygulamıştır. Yani devletin yönetiminde güçlü ve etkin Türkmen Beyler ve askerler ilk kez onun yönetiminde yerlerini devşirme asıllılara bırakmaya başlamıştır. Sultan Murad ve devamında Sultan Bayezid ilk önceleri sadece sultanın özel koruması olarak sınırlı sayıda olan devşirme kökenli askerlerin sayısını artırarak Sultana doğrudan bağlı askerî gücü kuvvetlendirmiş ve ön plana çıkartmışlardır. Sultanın yeni ordusu, Türkmenlerden oluşan ve evvela kendi beyine sadakat gösteren askerî gücün önüne geçmeye başladı. Sultan bu hamlesiyle merkezî idari yapıyı pekiştirdiği gibi kendisine alternatif yahut muhalif olabilecek Bey aristokrasisinin de önüne geçmiş oluyordu.

Kaynaklarda devşirme kökenli askerlerin artmasına her ne kadar şiddetli tepki gösterilse de esasında Sultan Bayezid kadim bir devlet anlayışını Osmanlı’da kuvvetle hayata geçiriyordu. Nizam’ül Mülk, kendinden önceki siyasi ve tarihî yaşanmışlıklardan süzerek sistemleştirdiği ve en önemli eseri Siyasetnâme’de detayı ile anlattığı üzere, ordunun katıksız tek bir soy veya ırktan teşkil etmesinin çeşitli tehlikelere sebep olabileceğini yazmıştı (Bayburtlugil, 2006: s.121-122). Tarihî süreç, bu hükmün ne denli isabetli bir karar olduğunu göstermektedir. Kuşkusuz bu uygulamanın en önemli örneklerinden biri ve Nizam’ül Mülk’e örnek olan uygulama Abbasî Devletidir. Abbasîler döneminde mülkün esas sahibi olan ve o dönem üstün asabiyet konumundaki Arapların hâkimiyet dairesi içinde yer alan Türkler, Arapların hâkimiyetini tanıdıkları nispette devletin içinde yüksek mevkilere gelmişlerdir. Söz konusu dönemde Türkler nesep asabiyeti bakımından hükümdara ne kadar uzaksalar, sebep asabiyeti itibarıyla o denli yakın olabilmişlerdir. Türkler, Abbasî Devletinde yüksek makamlara gelebilmişlerdir ancak hiçbir zaman elde ettikleri makamlarda ve mülklerde hak iddia edememişlerdir. Çünkü nesepleri buna müsaade etmemektedir (Şeker, 2011: s. 26). Bu bilgiye ve bilince sahip olduğuna kanaat getirebileceğimiz Sultan Bayezid, nesep bakımından kendi mutlak iradesine ve idaresine, devamlılığına müdahale edemeyecek devşirme sistemini, tüm tepkilere rağmen uygulamaya devam etmiştir. Sultan, Türkmen beyleri ve askerleri kademeli olarak ordudan ve idari sistemden uzaklaştırmaya başlamıştır.

Bayezid ve Çevresine Tepkiler

Yukarıda ifade edildiği üzere devşirme kökenli asker ve yöneticilerin artması kaynaklarda Sultan'ın en çok eleştirilen uygulamasıdır. Özellikle anonim kroniklerde, Sultanın Bayezid'in veziri Ali Paşa üzerinden orduya yabancı asker alımı hayli şiddetli bir şekilde tenkit edilmiştir;

“Heman kim Kara Halil oğlu Ali paşa Vezir oldu fisk-ı fücûr⁷ ziyade oldu. Mahbûb oğlanları yanına aldı. Adımı iç oğlan koydu. Cümle manasib onların idi. Azl idüp birine dahi vermezlerdi. İç oğlanlara rağbet etmek Ali Paşa'dan kaldı (Öztürk, 2001: s. 38; Azamat, 1992: s. 34).”

Farklı anonim kroniklerde yer alan bu ifadelerden çevrenin, Yeniçeri Ordusunun çekirdeği konumunda olan İç Oğlan (Acemi Oğlan) ocağına bakışını anlayabilmek mümkündür. Metinde özellikle “mahbûb⁸ oğlanlar” tanımı hayli iddialı ve dikkat çekicidir. Çünkü bu ifade bizzat Ali Paşa'nın cinsel tercihlerine yönelik bir ithamdır. Yeniçeri Ordusunun temeli olan devşirme sistemi, nedenleri, gerekçeleri tek kalemde göz ardı edilerek Ali Paşa'nın şahsı hedef alınarak eleştirilmiştir. Peki, bu olumsuz algının ve şiddetli tepkinin sebebi nedir? Burada çevre ile merkezin yönetim ve devlet anlayışları arasında büyük bir çatışma yatmaktadır. Çünkü I. Murad dönemine kadar Osmanlı ordusunun temel gücünü Türkmen Beylerine bağlı Türk askerler oluşturmaktaydı. Bunların da düzenli ve donanımlı askerler olduğunu söylemek ise mümkün değildir. Ortaçağ'ın büyük Müslüman devletlerinde daha önce de ifade edildiği gibi ordular Nizam'ül Mülk'ün ordu tarifi üzerine teşkil ediliyordu. Osmanlı Devleti de bu bağlamda kendisine farklı milletlere mensup ama sonradan Müslüman edilmiş devşirme kökenlilerden müteşekkil bir ordunun temellerini atıyordu. Düzenli, sadece sultana bağlı ve farklı milletlerden oluşan ordunun kurulması ile Türkmen Beyler ve onlara bağlı askerlerin etkisi kademeli olarak azaltılıyordu. Elbette bu değişim ile beraber savaş sonucunda kazanılacak makamın, ganimetin ve toprağın da kaybedileceği açıktı. Önemli bir gelir kapısı söz konusu gruplar için kapanıyordu. Zaten “...cümle manasib onların idi. Azl idüp birine dahi vermezlerdi” ifadesi maddi kayba dair kaygıyı da açıkça göstermektedir. Bir yanda devletin merkezî-düzenli ordu kurma çabası sürerken çevredekilerin böylesi bir gelir ve itibar kaynağını kaybetmeleri şiddetli toplumsal reaksiyonların doğmasına sebep oluyordu. Devletin askeriyede, siyasette, ekonomide merkezileşmesi ve yeni bir sistemi inşa etmesi çevrenin de buna uyum sağlamada direnmesi Osmanlı Devletinin en önemli sorunlarından biri olmuştur. Bu noktada Akıncı zümrelerin beklentileri ile devlet aklının planlarının ne denli farklı olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira Sultan Bayezid, Balkanlarda Osmanlı

⁷ Fisk u fücür: Allah'a isyan içinde olmak, günah işlemek.

⁸ Mahbûb: Muhabbet edilen, sevilen. Bu ifade ekseriyetle edebiyatta “sevgili” anlamında kullanılmaktadır.

hâkimiyetinin kalıcı olmasına vesile olabilecek büyük şehirlerin fethi ile meşgul olurken şüphesiz mevsimlik askerî güç ile bunu başarmasının hele hele tahkim edilmiş kalelerin kuşatılmasının mümkün olamayacağını gayet iyi biliyordu. Üstelik bilindiği üzere Sultan Bayezid'in en büyük arzusunun İstanbul'u fethetmek olduğu bilinirken bunun mevsimlik askerlik yapan zümreler ile olamayacağı gün gibi açıktı. Bir yandan bir cihan imparatorluğunun kurulması gayreti ile kararlar alınırken beri yandan kendi kaybettiği makamın derdinde olan zümrelerin ifadelerini dikkatle okumak gerekmektedir.

Kaynaklara göre, Sultan ve çevresine yönelik eleştiriler ordu ile sınırlı kalmamıştır. Düzenli ordu için hiç şüphesiz yeni ekonomik tedbirlerin alınması kaçınılmazdır. Mevsimlik akınlar veya ganimetler ile düzenli ordunun devamı sağlanamayacağı için Osmanlı yönetimi ekonomide de yeni kararları uygulamaya koymuştur. Muhtemelen, yeni vergilerin konulması ve paranın ayarında yapılan değişiklikler kaynaklarda şiddetle tenkit edilen bir başka konudur;

“Heman kim, Osman Beglerine, Acem ve Karamanlılar musahib oldu. Osman Begleri dahi dürlü dürlü günahlara mürtekb⁹ oldular. Kaçan kim Çandarlı Kara Halil ve Karamânî Türk Rüstem bu ikisi ulular ve âlimler idi. Hemân-kim onlar Osman Beglerine geldiler. Dürlü dürlü hiyle ile âlemi toldırdılar. Andan evvel hisâb, defter bilmezlerdi. Anlar te'lif itdiler. Akçe yığub hazine itmek anlardan kaldı(Pekmezci, 1988: s. 37; Akgün, 1988: s. 14-15; Adalıoğlu, 1990: s. 28-32; Çan, 2006: s. 69; Ayhan, 2003: s. 17-18; Birbiçer, 1989: s. 34-37)

“Çandarlı Halil oğlu Ali Paşa vezir oldu. Anun zemânında câhil dânişmendler çok oldu. Âl-i Osman ise sulb-u mu'tekîn kavim idi. İnanıcılar idi. Anlar kim geldiler, dürlü dürlü fetvâlar ve hilelere başladılar, ehl-i takva götürülüp hilebâzlar çoğaldı. Vilâyetlerde eski akçaya yesâğ idüp, yeni akça kesdürdiler. Bunlara hep anlar sebep olmuşlar idi. Ve Ali Paşa ise zevvâk kişi idi. Anu görüb halkın ekseri zevvak oldular” (Akgün, 1998: s. 14-15; Adalıoğlu, 1990: s. 30; Birbiçer, 1989: s.37; Çan, 2006: s. 69-70; Öztürk Oruç Bey), 2007: s. 33-34; Öztürk, 2001 Anonim: s. 38-39; Yavuz, Saraç, 2007: s.114)

---

⁹ Mürtekb: Para, kazanç karşılığı olarak kötü, uygunsuz işler çeviren (kimse)

Çevrenin Gözünden Bir Sultanın Portresi: Yıldırım Bayezid / Selcen Özyurt Ulutaş

Buraya aldığımız bu iki paragrafta ifade edilenler, çevre ile merkezin ne denli şiddetli bir çatışma yaşadığının açık bir göstergesidir. Merkezî bir devletin olmazsa olması tek elden yürütülen, denetlenen bir bütçesinin olmasıdır. Yani düzenli gelir ve giderlerin hesaplanarak bir hazinenin kurulması devlet olmanın şartıdır. Ancak konar-göçer hâlde yaşayan, vergi¹⁰, hazine ve benzeri kavramlarla o güne kadar bu denli tafsilatlı bir surette muhatap olmamış zümreler için bu durum anlaşılammaktadır. Osmanlı Devleti çatısı altında yaşamaya başlayan konar-göçer topluluklara göre devletin vergi alması, elde edilen geliri tek merkezde toplaması zorbalık, aç gözlülük, kişisel zevke düşkünlüktür. Yeni karşılaşılan ve kabul edilemeyen bu durum ise yöneticilerin kişisel zaafı ile açıklanmaya çalışılmaktadır.

Devletleşme yolunda yapısal adımların atıldığı bu dönemde yaşanan gelişmeler konar-göçer olup merkezî bir sisteme bağlı yaşamayan zümreler arasında hayret ve büyük tepki ile karşılanıyordu. Bu aslında normal bir tepkidir, çünkü neredeyse yüzyıllar boyunca alışılan hayat tarzında köklü değişiklikler meydana geliyordu. Türk tarihi bir yönüyle boyların bir araya gelerek ittifak dâhilinde kurdukları konfederatif siyasi teşekküller tarihidir. Bu yapıda, Hakan siyasi lider ve temsilci olmakla beraber bütünün parçaları konumunda olan Beylerin de her zaman büyük etkisi ve gücü mutlaka olmuştur. Hatta devletin kurucusu olan Osman Bey için eşitler arasında birinci (Shaw, 2004: s. 44) denilmesi bu durumun en iyi özetidir. Sultan Bayezid dönemiyle beraber ise eski yapının katılımcısı, ortağı olan zümreler mevcut konumlarını kaybetmeye, yönetici olmaktan yönetilen olmaya, statüleri değişikliğine uğramaya başlamıştı. Bu tedrici değişimin çevrede kabulü de hiç kolay olmamıştır. Söz konusu gruplar yeri geldiğinde yazıyla yeri geldiğinde de isyan ederek yaşananlara tepkilerini göstermekten çekinmemişlerdir.

Kaynaklarda siyasi, ekonomik nedenlerle Sultan Bayezid'in çevresine yönelik şiddetli tepkinin yanı sıra doğrudan Sultanın şahsına yönelik tenkitler de dikkati çekmektedir. İlk olarak Sultan Bayezid'in Sırp Prenses ile evlendikten sonra karakterinde ve hayat tarzında kötü yönlü bir değişimin olduğu ifade edilmiştir;

“...Sultan Bayezid, şarab içüb sohbet itmeği Laz kızından öğrendi. Ol vakte dek Osman nesli şarab içmiş degüldi (Öztürk, 2008: s. 151). “İşte Timur tehlikesine kadar Bayezid Han sohbet işlerini, Ali Paşa'nın da yardımıyla Sırp kızında öğrendi” (Yavuz-Saraç, 2007: s. 107)

Kaynaklara göre o güne kadar içkiden haberi olmayan Sultan, evlendikten sonra içki müptelası olmuştur (Akgün vd 1998: s. 14); hatta o denli içkiye bağımlıdır ki, içkiye olan ıptılası Sultanın asabını bozmuştur (Uzunçarşılı, 1999: s. 322). Ayrıca

¹⁰ Konar-Göçer zümrelerin de elbette kendi döneminin siyasi idaresine vergi vermekteydi. Ancak bunlar ekseriyetle, hayvancılık, mera gibi sadece meslekleri ile alakalı idi. Oysa yerleşik hayata geçmelerine müteakip sahip oldukları her şeyden vergi vermeye başlamaları söz konusu zümreler arasında çeşitli tepkilere neden olmuştur.

Çevrenin Gözünden Bir Sultanın Portresi: Yıldırım Bayezid / Selcen Özyurt Ulutaş

Sırp eşi ve Veziri Ali Paşa hayat tarzları itibariyle de Sultan Bayezid'i etkileri altına almışlar ve Sultanın manevi değerlerini ciddi manada tahrip etmişlerdir (Yinanç, 1979: s. 389). Hatta Sultanın iddia olunan itikadî zayıflığına ve içki düşkünlüğüne dair en önemli olay, aynı zamanda damadı olan Şeyhülislam Emir Sultan tarafından ciddi şekilde uyarılması hadisesidir. Rivayete göre, Bayezid, Niğbolu seferinden evvel şayet başarıya ulaşırsa 20 cami yaptıracağına söz verir. Zaferden sonra ise 20 cami yerine 20 kubbesi olan Ulu Camii yaptırır. Cami tamamlandıktan sonra Sultan, damadı Emir Sultan ile camiye tetkike çıkar. Bayezid, Emir Sultana caminin nasıl olduğunu, bir eksiğinin olup olmadığını sorar. Emir Sultan da caminin çok güzel olduğunu ancak bir şeyin eksik olduğunu söyler. Bayezid ne olduğunu sorduğunda Emir Sultan; *“Caminin dört köşesine meyhane yapsaydınız camiye gelmek için iyi bir sebebiniz olacaktı. Ayrıca arkadaşlarınızla içmek için mükemmel bir mekân olacaktı”* diye cevap verir (Turyan, 1982: s. 44-46).”

Birçok kaynakta yer alan ifadelerle Sultan için çevresinin etkisiyle içkiye alıştırılan, zayıf karakterli olduğu, devlet yönetiminde etkin olmayan biri imajı çizilmektedir. Böylesi bir betimlemenin başka hiçbir sultan için yapılmamış olduğunu da belirtmek gerekir. Kaynaklara göre bu denli aciz biri olduğu için de kötü bir yöneticidir. Onun zamanında devlette, toplumda yozlaşma, rüşvet ve benzeri birçok olumsuz hadise yaşanmıştır. Bu durumun en önemli nedeni elbette Sultanın kişilik problemleridir. Yönetim zaafının en önemli sonucu ise devlet yönetiminde makamını hak etmeyen insanların olması ve halkın kötü durumda olmasıdır. Bu bakımdan en çok eleştirilen kişi şüphesiz Vezir Ali Paşa'dır. Kaynaklara göre bütün kötülüklerin başı, tüm haksızlıkların sebebi Ali Paşa'dır. Zevkine düşkün, fırsatçı, ahlaksız olan Ali Paşa devleti kendi keyfince yönetmektedir. Vezir Ali Paşa o denli kötü ve ahlaksızdır ki, halkın ahlakını dahi Ali Paşa bozmuştur;

*“Çandarlı Halil oğlu Ali Paşa vezir
oldi. Anun zemânında câhil dânişmendler çok
oldi. Âl-i Osman ise sulb-u mu'tekîn kavim idi.
İnanıcılar idi. Anlar kim geldiler, dürlü dürlü
fetvâlar ve hîlelere başladılar, ehl-i takva
götürülüp hîlebâzlar çoğaldı... Bunlara hep
anlar sebep olmuşlar idi. Ve Ali Paşa ise zevvâk
kişi idi. Anu görüb halkın ekseri zevvâk oldılar.
(Akgün vd 1998: s. 14)”*

Yönetim Anlayışına Tepkiler

Sultan Bayezid ile alakalı tenkitler şahsı, çevresi ile sınırlı kalmamıştır. Ayrıca Sultanın yönetim üslubu da eleştirilmiştir. En başta ifade edildiği üzere, Sultanın tahta çıkışıyla beraber devletin nasıl bir anlayış ile yönetileceğinin de işareti veriliyordu. Bu çerçevede Sultan, hükümdarlığının en çetin kararını vermek üzereydi; Hristiyanlara karşı kazandığı zaferlerden yararlanıp Avrupa içine mi ilerleyecekti yoksa yeni danışmanlarının tavsiyesiyle Anadolu'ya dönüp Türk Beyliklerini, devletine katarak Osmanlı Devletinin Anadolu'da siyasi birliğini mi tesis edecekti (Shaw, 2004: s. 57)? Sultan yüzünü Anadolu'ya dönmeye ve

beylikleri yönetimi altına almak için soydaşları ve dindaşları ile mücadeleye karar verdi. Sultan Bayezid'in Rumeli'de kazandığı zaferler onun "gazi" unvanını parlatmış, kendisinin ve devletin meşruiyetini kuvvetlendirmişti. Fakat dönüp Müslüman Türk beylerine hücumu onun bu sıfatına ciddi manada gölge düşürmüştü. Üstelik bunu yaparken Hıristiyan gençlerden oluşturduğu Yeniçerileri ve tabii Balkan vassallerinin gönderdiği Hıristiyan askerleri kullanması çevrenin nazarında Sultan Bayezid'in "kabahatini" daha da perçinlemişti (Çetin, 2005: s.30).

Sultan Bayezid, Anadolu seferine başlarken mücadelesinin dinî meşruiyet zeminini sağlam atmak zorundaydı. Sultan "*gazâya mani olana yapılan gazâ, gazâ-yı ekber*"dir (Şahin, 2007: s. 172) fetvasını alarak yapacağı mücadeleyi haklı bir temele oturtmaya çalıştı. Elbette karşısındaki beyler bunu kabul etmediler. Bu sebeple, Osmanlı hücumuna uğrayan Türkmen Beyler, o dönemin en güçlü hükümdarı olarak görülen Timur'a Sultan Bayezid'i şikâyet ettiler. Osmanlı'nın ilk hücum ettiği ve Anadolu'nun en büyük beyliklerinden biri olan Karamanoğlu, Timur'a mektup gönderdi ve dedi ki; "*Osman'a tabl, âlem biz verdik. Akîbet yine dönüp bize düşman, hakîpâye varan bu beş begin (Aydınoğlu, Hamitoğlu, Menteseoğlu, Saruhanoğlu, İbn Eşref) kılıcıyla feth eyledikleri vilayetleri ellerinden alub muhkem zulm eylemiştir. Zulmü cihânı tutmuştur*" (Sözen, Sakaoğlu, 2005: s. 227)." Akabinde bu beş bey de Timur'a gitmiş ve Sultan Bayezid'i ayrıca da şikâyet etmişler; "*Kılıcımız ile feth eylediğimiz diyarı zulm edip elimizden aldı*" (Sözen, Sakaoğlu, 2005: s. 227)." diyerek, beyliklerinin istikbalini koruma gayretine girmişlerdir.

Görüleceği üzere Sultan Bayezid'in, gazâ-yı ekber formülü, karşı taraflarca dikkate alınmadığı gibi Osmanlı Sultanı açık bir şekilde "*zulmeden, zalim*" olarak addedilmiştir. Çünkü onlara göre Sultan Bayezid, İslamî kurallara ve Türk töresine aykırı davranmaktadır. Üstelik bu kural tanımazlığı Hıristiyan askerlerin eliyle yapması Sultan'a karşı gösterilen tepkiyi daha şiddetli hâle getirmektedir. Timur da kendisinden yardım isteyenleri geri çevirmemiş ve Türk töresi çerçevesinde hareket etmesi için Bayezid'i uyarmış; "*biz senin aslını, neslini biliriz tanırız. Eğer haddini gözetir ve ona tecavüz etmezsen senin için iyi olur*" demiştir. Devamında ise "*Muhakkak ki sen Allah yolunda cihad eden bir adamsın ve ben seni öldürmek istemiyorum. Fakat babandan ve dedenden kalan topraklara kanaat etmelisin*" (Çetin, 2005: s. 30)" diyerek özellikle Anadolu üzerindeki tasarruflarından vazgeçmesi gerektiği konusunda uyarmıştır.

Bizans Kaynaklarının Bayezid Tasviri

Anonim kroniklerde ve diğer beylerin nazarında tasvir edilen Sultan Bayezid ve Osmanlı tablosuna bir başka pencereden de bakmak gerekmektedir. Zira Anadolu Beyleri ve konar-göçer zümreler yukarıda ifade edildiği üzere en ağır ithamları peş peşe sıralanırken Bizans kaynakları bize farklı bir Sultan Bayezid ve Osmanlı tasviri yapmaktadır. Özellikle İstanbul'u fethetmeyi kafasına koyan ve Osmanlı'yı bir cihan imparatorluğu hâline getirmek için köklü kararlar alan ve uygulayan Sultan Bayezid'in İstanbul'u kuşatması ve Balkanlardaki mücadelesi söz konusu zümreler tarafından adeta göz ardı edilmiştir. İstanbul kuşatmasına tanık olan Bizanslıların yazdıkları durumu tüm netliği ile ortaya koymaktadır;

“Şüphesiz düşman cephesinde de sükûnet yoktu. Kenti ele geçirmek maksadıyla hem gözle görülür hem de gözle görülmeyen on binlerce savaş aleti bunlar tarafından harekete geçirildi ve samimiyetle söylemek [gerekir ki], bize karşı denemedikleri herhangi bir çeşit tertip kalmadı. Düşmanların saldırısına açlık da eklendi, çünkü beklenenin aksine etrafımızdaki denizlerde de hâkimiyet sağlamış olmalarından dolayı var güçleriyle buğday naklini engelledikleri için sıkıntı dayanılmaz bir haldeydi ve her türlü tabiri aşmaktaydı. Bu sebeple [kent-İstanbul] sakinlerinin pek çoğu açıkça veya gizlice düşmana iltica etmekte, geride kalanlar ise büyük yılgınlık içinde bulunmaktaydı. İsa dostu İmparator, Asya’dan ve Avrupa’dan kısa bir süre içerisinde hiçbir askeri yardım gelmeyeceğini görünce gemiyle İtalya’ya gitmesi gerektiğini ve eğer mümkünse, oradan kente bir kısım yardım bulmayı düşündü. İmparator deniz yoluyla Fransa’ya giderek oradaki idarecilerle ittifak konusunda müzakerelerde bulunduğu ve [onları] ikna etmeye [çalıştığı] sırada kent açlık ve diğer felaketler sebebiyle o kadar büyük yokluk içindeydi ki, neredeyse herkes umudunu yitirmiş ve düşman surlara bir hamle yaptığında [kentin] derhal fethedileceği dışında hiçbir şey beklememekteydi. Bu şekilde [kent] sakinleri tarafından terk edildi ve bunların çok büyük bir kısmı düşman safına geçti. Düşmanlar saldırıya geçerek kentin surlarına çok fazla yaklaşmayı gereksiz görmekteydiler çünkü firariler ve denizle karada tutsak edilenlerle [kentin] tümüne sahip olabileceklerini; açlık ve sefalet nedeniyle her şeyi başarabileceklerini [düşünmekteydiler]. Türkler, sürenin uzadığını görmüş olduklarından dolayı (çünkü İstanbul’un kuşatma altında bulunduğu sekizinci yıl dolmaktaydı) ve aynı zamanda da halkın -kent olarak adlandırılması mümkün olduğundan- büyük bir kısmını itaatleri altına almış oldukları için [taarruzu] daha fazla ertelememeyi, fakat [kenti] kuşatmak için hazırlıklarını tamamladıktan sonra saldırıya geçmeyi kararlaştırdılar. Bu nedenle bunlar tarafından yürüyen kuleler inşa edildi, merdivenler yapıldı ve kuşatma için her türlü savaş aleti dikkatle hazırlandı. [Böylece] düşmanların her şeyi hazır. Ancak kim, Tanrı’nın mucizelerinin layığıyla anlatabilir? Kim, İsa’yı doğuran bakirenin bizim milletimize karşı göstermiş olduğu ifade edilemez yardım ve himmeti yüceltebilir? İfade edildiği üzere, düşmanların hazırlık yaptığı; bize gelen yolu açtığı ve iki gün içerisinde surlara saldıracağı sırada Moğol Timur’un doğunun derinliklerindeki yerlerden, Susan ve Ekbatan’dan [Türkistan’dan] Bayezid’in üzerine yürüdüğü bildirildi. Sonuç olarak 1402 yılında Ankara Savaşıyla Sultan Bayezid hem tahtını kaybetti hem de kurmayı hayal ettiği Anadolu siyasi birliği dağıldı. Ancak savaşın kaybedilmesindeki en büyük neden, hâkimiyeti altına aldığı düşündüğü Türk Beylerinin askerlerinin savaş sırasında Osmanlı Sultanını terk edip Timur’un saflarında karşı mücadeleye girişmesiydi (Mollaoğlu, 2008: s. 138-139).”

Söz konusu anonim Bizans kaynağında görüldüğü üzere, neredeyse teslimin eşiğine gelmiş olan İstanbul’un fethi, onların dahi beklemediği bir mucizeyle sona ermekteydi. Yaşanan mucize ise hayli ilginçtir ki esasında çevrenin ve beylerin adeta kendi elleriyle meydana getirdikleri bir olayın sonucudur. Bir yanda İstanbul gibi bir şehrin fethi için faaliyetler devam ederken beri yanda çevre ve yerel beyler kendi kişisel ikballeri çerçevesinde Osmanlı’ya karşı amansız bir ittifakın içerisinde olmuşlardır. Şüphesiz, bu durum çevrenin dünya ve hâkimiyet

Çevrenin Gözünden Bir Sultanın Portresi: Yıldırım Bayezid / Selcen Özyurt Ulutaş

algısıyla Sultanın devlet algısının ne denli farklı olduğunun en açık göstergesidir. 1402 Ankara Savaşı ile çevre ve beyler istediklerini elde etmişler ve eski düzenlerini bir süre daha devam ettirebilmişlerdir. Ancak Bizans için ise mucizeler ardı ardına yaşanmaya devam etmektedir;

“Bu şekilde Tanrı'nın merhametiyle bizim kentimiz özgürlüğe kavuştu. Bu şekilde İsa'yı doğuran gayet saf [Meryem] güçsüzler, fakirler ve kurtuluşa dair herhangi bir umuda sahip olmayanlar adına savaştı ve kenti sadece gerçekleşmesi tehdidi altında bulunduğu tehlikelerden kurtarmakla kalmadı, fakat aynı zamanda - mucizesi sayesinde- Bayezid'in oğullarının da [Bizanslıların] dindar imparatorunun ayaklarına kapanmasını sağladı. Barbarlar, uzun bir süre önce Romalılardan aldıkları topraklarla bölgeleri geri vermek ve bunların karşılığında barış yapmayı istemek zorunda kaldılar. Bu nedenden dolayı Karadeniz ile Avrupa'nın diğer pek çok kenti ve ünlü kent Selanik durumdan faydalanarak özgürlüğe kavuştular. Bu mucize bugüne değin İsa'nın Ana'sı tarafından bizim kentimiz lehine gerçekleştirilmiş mucizelerin en büyüğü ve en yücesi oldu (Mollaoğlu, 2008: s. 142).”

Merkezî bir devlet kurmak ve parçalanmış yapıya son vermek düşüncesiyle başa geçen ve bu yönde faaliyetlerde bulunan Sultan Bayezid bu düşüncelerinin bedelini canıyla ödemek zorunda kalmıştır. Öte yandan Ankara Savaşı sonunda kurmayı hayal ettiği devlet parçalanmıştır.

SONUÇ

Özellikle anonim kroniklere göre; Sultan Bayezid içki müptelası, eğlence düşkünü olup kişisel zaafı olan, devletin yönetimini vezirine bırakmış biridir. Veziri Ali Paşa ise düzenbaz, zevk düşkünü, fitne fesat çıkarıcı, kendi çıkarı için İç Oğlanları kullanan, para sevdası ve aç gözlülüğünden dolayı hazineyi kuran birisi konumunda gözükmekteydi. Devlet memurları da haktan, hukuktan, şeriatan anlamayan, okuma yazmaları dahi olmayan, rüşvetle, riyakârlıkla makam sahibi olmuş kimselerdir. Onun döneminde zulüm ve fesat almış yürümüştür. Kısaca devletin durumu içler acısı bir halde gözükmektedir. Öte yandan diğer Türk Beyleri, kendi hükümlerinde bulunan topraklarının zalim Osmanlılar tarafında işgal edildiğini düşünerek Osmanlı Padişahına karşı harekete geçmişlerdir.

Sultan Bayezid'e muhalefet edilen konuları; devşirme sisteminin gelişmesi, hazinenin kurulup vergi toplanması, sayımların yapılması, kadılık müessesinin memleketin her bir köşesine yayılması başlıkları hâlinde toplamak mümkündür. Oysa bütün bunlar merkezîleşen bir devletin yönetim aygıtlarıdır. Yapılan eleştiriler her ne kadar Sultan'ın ve adamlarının dinsiz, ahlaksız olduğuna yönelikse de esasında yazılanlar yaşanan değişimin, dönüşümün sancılarını çok açık bir şekilde göstermektedir. Anadolu'da tek merkezden idare olunan bir siyasi teşekkülün tesisinin ne denli zor olduğu gerek yaşanan olaylardan gerekse yazılanlardan anlaşılmaktadır. Anadolu'daki konar-göçer zümreler Anadolu Selçuklu devrinden itibaren merkezî yönetime karşı direnç göstermiş ve göstermeye de devam etmiştir.

Çevrenin Gözünden Bir Sultanın Portresi: Yıldırım Bayezid / Selcen Özyurt Ulutaş

Sultan Bayezid elindeki kuvvete, askerî zaferlerine güvenerek vasal beylerden kurulu siyasi yapıyı, merkezî bir idare altında birleştirip gerçek merkezîyetçi bir devlet tesis etmeye çalışmıştır (İnalçık, 2009: s. 69). Bunda da kısmen başarılı olmuştur. Fakat bu gelişmeye ve birleşmeye çevre ve Anadolu Beyleri karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti ile beraber Anadolu'da yeni bir dönemin başladığı açıktır. Parçalı siyasi vaziyet Osmanlı Sultanlarının eli ile birleştirilmeye çalışılıyordu. Ancak neredeyse binlerce yıldır kendi alıştıkları sistem dâhilinde yaşamaya alışkın olan çevre ve yerel beylikler sahip olduklarını terk etmek istemiyordu. Dikkat edilecek olursa özellikle Anadolu'da devlet ile halkın çatışması yüzyıllar boyunca da sürmüştür. Osmanlı Devletinin en kudretli sultanları olarak kabul edilen Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman devirlerinde dahi isyanlar, çatışmalar devam etmiştir. Merkezin değişim ve gelişim hızı ile çevrenin buna uyum sağlama süreci tam bir çatışma hâlinde olmuştur. Bunun en temel sebebi de çevre dediğimiz ve ekseriyetle konar-göçer zümrelerden oluşan kesimlerin yerleşik hayata geçmedeki isteksizlikleridir. Yüzlerce yıldır süregelen hayat tarzlarını korumadaki ısrarlarına karşılık Osmanlı Devleti'nin merkezîleşme ve özellikle söz konusu zümreleri yerleşik hayata geçirme gayreti ifade edildiği üzere uzun yıllar sürecek çatışmalara kapı aralamıştır.

KAYNAKÇA

- Adalıoğlu, H. H. (1990). Muhiddin Cemal'nin Tevâri-i Âl-i Osman'ı. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Akgün A. (1988). Anonim Tevârih-i Âl-i Osman. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Ayhan, H. (2003). Anonim Tevârih-i Âl-i Osman (Transkripsiyon, İnceleme, Dizin). (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Azamat, N. (1992). Anonim Tevârih-i Âl-i Osman. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Bayburtlugil, Nurettin. (2006). Nizam'ül Mülk, Siyasetnâme. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Birbiçer A. (1989). Anonim Tevârih-i Âl-i Osman. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Birbiçer, A. (1989). Anonim Tevârih-i Âl-i Osman. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Çan, Ş. (2006). XVI. Yüzyıla Ait Bir Tevârih-i Âl-i Osman (Gramer İncelemesi-Metin-Sözlük). (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.
- Çetin, H. (2005). Timur'un Anadolu Seferi ve Ankara Savaşı. (Doktora Tezi), Anlara: Hacettepe Üniversitesi.
- Emecen, F. (2014). İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid. Osmanlı Araştırmaları, XLII, s. 67-92

Çevrenin Gözünden Bir Sultanın Portresi: Yıldırım Bayezid / Selcen Özyurt Ulutaş

- Gibbons, H. A. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu. (Çev. Ragıp Hulusi), İstanbul: 21. Yüzyıl Yayınları.
- İnalcık, H. (2000). Osmanlı Devleti'nin Doğuşu Meselesi. Derleyenler; Oktay Özel-Mehmet Öz, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). Devlet-i 'Aliyye, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kafadar, C. (1995). Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State, Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Köprülü, M. F. (2004). Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu. İstanbul: Akçağ Yayınları.
- Mollaoğlu, F. K. (2008). Sultan I. Bayezid Dönemine Ait Grekçe Bir Anlatı. OTAM, XXIV, s. 129-146, Ankara.
- Öztürk, N. (2001). Anonim Osmanlı Kroniği. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Öztürk, N. (2003). Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî, Osmanlı Tarihi Kısmı (1299-1466). İstanbul:Kitabevi Yayınları.
- Öztürk, N. (2007). Oruç Beğ, Tevârih-i Âl-i Osman. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Öztürk, N. (2008), Mevlana Mehmed Neşri, Cihannüma. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Pekmezci, M. (1988) Anonim Zikr-i Mülûk-i Âl-i Osman. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi
- Shaw, S. J. (2004). Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I. (Çev. Mehmet Harmancı). İstanbul: E Yayınları.
- Şahin, H. (2007). Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402). (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Şeker, F. M. (2011). Selçuklu Türklerinin İslam Tasavvuru. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Sözen, M. -N. Sakaoğlu (2005). Şikâri, Karamannâme. Karaman: Karaman Valiliği.
- Turyan, H. (1982). Bursa Evliyalari ve Tarihi Eserleri. Bursa: Öner Yayınevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1999). Osmanlı Tarihi. C.1, Ankara: TTK.
- Witteck, P. (2013). Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu. (Çev.: Fatmagül Berktaş), İstanbul: Pencere Yayınları.
- Yavuz, K. - M.A. Yekta Saraç (2007). Âşıkpaşazâde, Tevârih-i Âl-i Osmân. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.
- Yinanç, M. H. (1979). "I. Bayezid", M.E.B.İ.A., Cilt: II, s. 369-392, İstanbul

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

**CERAIM-İ UMUMİYE CETVELLERİNE GÖRE KUDÜS SANCAĞINDA
“HIRSIZLIK” SUÇLARI ve FAİLLERİ (R.1329 / 1913-1914)**

**According to General Crimes Schedules “Theft” Crimes and Perpetrators in
Jerusalem (1913-1914)**

Fatih Öztop*

Demet Karasu**

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde, suçları takip edebilmek ve faillere dair bilgileri toplu halde görebilmek amacıyla tutulan suç cetvellerinden birisi olan “ceraim-i umumiye cetvelleri”nde faillerin niteliklerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Faillerin medeni durumları, mesleki durumları mükerrer suçluluk, , tabi oldukları milliyet, okur-yazarlık durumları, yaş aralıkları ile suçu nerede ve niçin işlediklerine dair veriler içeren bu istatistikler, toplumun genel durumunun suçlular üzerinden görülmesine imkân vermektedir. Normal şartlar altında aylık olarak düzenlenen ve Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde de aylık olarak tasnif edilen ceraim-i umumiye cetvelleri, R.1329 (M.1913/1914) senesinde Kudüs için tek bir seferde dosyalanmıştır. Bu çalışma kapsamında, I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, üç semavi din tarafından kutsal kabul edilen Kudüs sancağına ait olan 12 farklı cetvel incelenerek hırsızlık suçları ile bu suça dâhil olan kişilerin nitelikleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kudüs, Suç, Cinayet, Hırsızlık, Fail

ABSTRACT

In the last period of Ottoman Empire, there are eligible informations about perpetrators in one of crime schedules named as “general crime schedules” that was maintained to follow crimes and see batch informations about perpetrators. These

* Yrd.Doç.Dr. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
f.oztop35@hotmail.com

** Arş.Gör. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
demetdural@hotmail.com

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

statistical schedules allows the general situation of the society to be seen through the marital status, occupational status, duplicate criminals, nationality, literacy status, age ranges of perpetrators, where and why the crime committed. The general crime schedules, which were prepared monthly and classified monthly in Ottoman Archives of the Prime Ministry under normal circumstances, were filed in one time for Jerusalem in R.1329 (M.1913 / 1914). In this study, theft crimes occurring just before the World War I in Jerusalem, where is regarded as sacred by the three semitic religions, and the qualifications of those who participated in these crimes will be tried to examined in the light of provided informations by 12 different crime shedules.

Keywords: Jerusalem, Crime, Felony, Theft, Perpetrators

Son Dönem Osmanlı Hukukunda Hırsızlık Suçu

1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesi'ne göre suçlar; cinayet, cünha ve kabahat olarak üç kısma ayrılmıştır. Bu tanımlama, suçların türünden ziyade ceza süresi ve cezalandırma şekline göre değişmektedir.

“*Cinayet*” her ne kadar günümüzde adam öldürme suçunu çağrışırsa da, Osmanlı hukukunda rüşvet, eşkıyalık, kız kaçırma, tecavüz, kürtaj gibi ağır suçlar da cinayet kapsamı içerisindeydir. Bir suçun cinayet olabilmesi için fail; idam, müebbet veya muvakkat kürek, kalebentlik, sürgün, memuriyetten mahrumiyet, medeni kanundan ıskat türünden cezalar almalıdır.

“*Cünha*” kelimesi sözlük anlamı olarak “*küçük suç, küçük kabahat*” (Devellioğlu, 2008, s. 148) anlamlarına gelmekteyse de “*kabahat*”, farklı bir manada hukuk literatürüne girmiştir. Cünha kapsamındaki suçlar için hapis, sürgün, memuriyetten uzaklaştırma ve para cezaları öngörülerek, hapis cezasının müddeti, suçlunun hapse girişinden itibaren asgari yirmi dört saatten başlayarak azami üç senedir. Eğer fail sürgün cezasına çarptırılmış ise bulunduğu yerden bir başka bölgeye, üç aydan üç seneye kadar sürgün edilmelidir. Şayet fail memuriyetten uzaklaştırma cezası almışsa, görevden üç aydan altı seneye kadar uzaklaştırılır ve bu süre boyunca maaşları kesilir. Memur olmayanlar bu cezaya çarptırılırsa, hak etseler dahi memuriyete alınmazlar. Bu cezalardan daha ağır olarak verilecek ceza türleri ve sürelerine göre failer, cinayet zanlısı olarak yargılanır.

“*Kabahat*” Cünhadan daha basit fiil ve suçları ifade etmektedir. Kabahat fiillerine verilen cezalar; yirmi dört saatten bir haftaya kadar olan hapis cezaları ile 100 kuruşa kadar olan para cezasını gerektirir (BOA, İ.DUİT 78/31).

Osmanlı hukuk literatüründe, hırsızlık suçu ifade edilirken hem “*hırsızlık*” kelimesi hem de “*sirkat*” kelimesi kullanılmıştır. Sirkat kelime anlamı olarak “hırsızlık, çalma, çalınma” anlamlarına gelmektedir (Devellioğlu, 2008, s. 957).

Hırsızlık suçları, fiilin gerçekleşme şekli ve yöntemine göre, cinayet ve cünha şeklinde sınıflandırılabilir. Eğer bir kişi, ailesinden bir fertten çalarsa bu durum cezai işlem gerektirmez. Ancak şu beş şartın tamamı, hırsızlık eylemi sırasında gerçekleşirse bu durumda fail müebbet kürek cezasıyla cezalandırılır ve bu bir

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Faillleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

cinayettir. Bu şartlar şöyledir: 1) Gece vakti işlenmeli; 2) İki veya daha fazla şahıs tarafından işlenmeli; 3) Bunlardan birisi yahut bir kaçı silahlı olmalı; 4) Bir hane yahut müştemilatına veya bir odasına, içeride insan olan her tür mahale, duvar delerek, merdiven ile aşarak yahut kapısını kırarak veya bir alet ile kilidini açarak veya devlet memuru görüntüsü ve kıyafetiyle girilmeli veya zabitan tarafından sahte emir göstererek girilmeli; 5) Şiddetli muamele veya silah teşhiri olmalıdır. Eğer bu şartlardan birincisi ve ikincisi ile cebir ve şiddetli muamele vuku bulursa, bu durum da cinayet olmakla beraber cezası muvakkaten kürek olur; ancak bu esnada bir yaralama hadisesi gerçekleşirse, yine kürek cezası müebbet olur (BOA, İ.DUİT 78/31).

Aşağıda belirtilen şartlar, bir hırsızlık esnasında gerçekleşirse, bu kez bu fiil cünha statüsünde değerlendirilir: 1) Gece vakti ve iki veya daha fazla kişiyle bulunmak şartlarından yalnızca birisi olursa fakat insan oturur bir mahal veya mabet ise, 2) Hırsızlık gündüz vakti veya tek kişi tarafından gerçekleşirse ve insan oturur mahal olmasına rağmen, hırsızın silahı gizli veya aleni ise, 3) Bir şahıs görevli hizmetkâr olup da hizmet ettiği efendinin yahut efendisinin hanesine gelmiş olan kimsenin veya efendisiyle birlikte gitmiş olduğu hane sahibinin malını çalarsa, 4) Hancı, lokantacı, kayıkçı ve benzeri esnaf veya bunların adamları, kendilerine emanet edilen eşyanın hepsi veya bir kısmını çalarsa bu kez cünha gerçekleşmiş olur ve fail(ler) hapis cezasıyla yargılanır (BOA, İ.DUİT 78/31).

Eğer hırsızlık suçu, bir çete tarafından gece vakti ve bir yol üzerinde silahlı olarak gerçekleşirse, bu kez suç şekavet, yani eşkıyalık olarak değerlendirilir ve cinayettir; ancak gece vakti ana yol üzerinde birkaç kişi tarafından gerçekleştirilen hırsızlık (gasp) vakaları eşkıyalıktan farklı olarak değerlendirilmesine rağmen, yine cinayet kapsamındadır ve müebbet kürek cezasıyla cezalandırılır (BOA, İ.DUİT 78/31).

Hayvan hırsızlığı, 1 aydan 1 seneye kadar hapis cezasını gerektiren bir cünha iken yankesicilik suçu, 3 aydan 3 seneye kadar hapis cezasını ön gören bir cünhadır (BOA, İ.DUİT 78/31).

Bu cezaların yaptırım gücü zaman zaman Osmanlı hükümeti tarafından sorgulanmış ve engellenemeyen vakalar nedeniyle, cezaların şiddetinin artırılması tartışılmıştır (BOA, BEO 3824/286754; BOA, DH.MUİ 97-1/33; BOA, DH.MKT 2736/4; Düstur 2.Tertip, 1332, s. 315-317).

Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında Meydana Gelen Tüm Suçlar

Kudüs, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına girmiş ve Kudüs'e diğer Arap şehirlerinden daha fazla önem verilmiş olsa da (Kaya, 2010, s. 147) Osmanlı yönetimi altında sürekli sancak statüsünde kalmıştır. 1516-1831 yılları arasında Şam eyaleti, 1841-1865 yılları arasında Sayda eyaleti ve 1865'ten itibaren Şam ve Sayda eyaletlerinin birleşmesiyle oluşturulan Suriye vilayeti içerisinde yer almış, 1872-1917 yılları arasında ise müstakil mutasarrıflık statüsü verilerek doğrudan İstanbul'a bağlanmıştır (El-Aseli, 2002, s. 335).

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

1914 yılında Kudüs-i Şerif sancağı nüfusu; 266.044 Müslüman, 26.035 Rum, 1310 Ermeni, 21.259 Yahudi, 1086 Katolik, 1733 Protestan, 9880 Latin, 427 Süryani, 11 Keldani, 270 Marunî ve 113 Kıpti olmak üzere 328.168 idi (Karpat, 2010, s. 398-399). Nüfusun kazalara göre dağılımı ise şöyledir: Kudüs Merkezi 120.921, Yafa 72.206, Gazze 78.597 ve Halilü’r-Rahman 56.444 (Karpat, 2010, s. 388-389). Buna göre sancak dâhilinde yaşayanların %81.06’sı Müslüman’dır ki bu oran aynı zamanda failleri incelerken, faillerin bağlı bulunduğu milletleri göstermesi açısından da önemlidir.

Kudüs sancağı dâhilinde R.1329 tarihinde (1913-1914) meydana gelen cinayet suçları aşağıdaki verilen tablodaki gibidir.

Tablo1: R.1329 senesi içerisinde Kudüs sancağında meydana gelen cinayet suçları (BOA, DH.EUM.MTK 16/32):

Suçun Adı	Vaka Sayısı
Devletin dış güvenliğini ihlal	0
Devletin iç güvenliğini ihlal	0
Eşkıyalık	4
Eşkıyaya yataklık	0
Devlet malını çalmak	0
Rüşvet	5
Taammüden adam öldürme	16
Gayrı taammüden adam öldürme	13
Darben ölüme sebebiyet vermek	5
Öldürmeye teşebbüs	15
Uzuv kesmek	11
Tecavüz	18
Tecavüze teşebbüs	9
Cebren kız kaçırmak	7
Sahtekarlık	2
Kalpazanlık	0
Kundakçılık	5
Patlayıcı madde imali	6
Tehdit	9
Kürtaj	6
Yol keserek hırsızlık (gasp)	1
Meskun mahalde duvar aşarak kapı kırarak hırsızlık	18
Gece silahlı cebir ve şiddet kullanarak hırsızlık	2
TOPLAM	152

R.1329 senesinde Kudüs sancağında meydana gelen cinayet suçlarına bakıldığında, doğrudan devlete karşı işlenmiş suçlara şahit olunmamakla beraber, oluşum gerekçelerinin açıklanması durumunda, bu statüde değerlendirilebilecek eşkıyalık suçunun vaka sayısı 4 olarak görülmektedir. Eşkiya çetelerinin ortaya çıkış

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Faillleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

sebebi, genel olarak sosyal-siyasal baskılar, siyasi amaç ve ideolojiler olabileceği gibi (Yetkin, 2003, s. 8-13), kimi zaman da uzun veya kısa vadeli çıkarlar peşinde koşup yağma, talan ve gasp hareketleriyle kolay yoldan para kazanmak gösterilebilir (Dural, 1999, s. 261)¹. Cetvellere yansımış olan ve Kudüs’te meydana gelen eşkıyalık vakalarının siyasi amaçlı mı, sosyal baskının bir ürünü mü, yoksa çıkar amaçlı mı olduğu suç cetvellerinden net bir şekilde anlaşılamamaktadır.

İnsan canına ve vücut bütünlüğüne karşı işlenen suçlardan öldürme, öldürmeye teşebbüs (Öztop & Karasu, 2017, s. 205-219), uzuv kesmek ve kürtaj gibi suçların toplam vaka sayısı 75’tir ve cinayet suçları içerisindeki oranı % 49,34’tür ki bu rakam, incelenen yıl içerisinde meydana gelen cinayet suçları arasındaki en yüksek oranı ifade etmektedir. Ceraim-i umumiye cetvellerinin maktul/mağdurlara dair herhangi bir bilgi içermemesinden ötürü, öldürme suçlarında kadınların hangi oranda mağdur olduğu bilinmemekle beraber, doğrudan kadına karşı şiddet, ırz ve namus güvenliği bağlamında değerlendirilen tecavüz, tecavüze teşebbüs ve cebren kız kaçırmaya suçlarının toplam vaka sayısı 34’tür ve cinayet suçları içerisindeki oranı %22,37’dir. Bu türden suçlar, anılan yıl içerisinde meydana gelen cinayet suçları arasında ikinci sırada yer almaktadır. Cünha statüsündeki hırsızlık vakaları hariç olmak üzere, cinayet kapsamındaki hırsızlık suçlarının toplam vaka sayısı ise 21’dir ve cinayet suçları içerisindeki oranı ise %13,82 olup en yüksek üçüncü orana sahiptir. Bu tasniflerin dışında kalan cinayet suçu vakalarının rakamsal olarak dağılımı ise şu şekildedir: Rüşvet 5, sahtekârlık 2, kundakçılık 5 ve patlayıcı madde imali 6.

Tablo 2: R.1329 senesinde Kudüs sancağında meydana gelen cünha ve kabahatler (BOA, DH.EUM.MTK 16/32):

Suçun Adı	Vaka Sayısı
Korkutma kastıyla silah teşhiri	48
Devlet memuruna, zabitan ve askere hakaret	51
Mahkûm kaçırmak ve cinayet suçlusunu saklamak	0
Yetkisiz resmi görev icra etmek	0
Piyasaya sahte para sürmek	0
Darp ve yaralama	664
Kasıtsız ölüme sebebiyet vermek	0
Kasıtsız yaralamak ve uzuv kesmek	5
Gaflete düşürerek ırza geçme	4
Fuhşu özendirmek ve alenen ayıp fiil	0
Gençlere taciz ve sarkıntılık	0
Usulsüz tevkifte bulunmak	0
Yalancı şahitlik	1
Küfür, hakaret ve iftira	15
Dolandırıcılık	13

¹ Aydın Vilayeti’nde hükümet güçlerini uzun yıllar boyunca uğraştırmış olan Çakırcalı’nın en büyük hayali Milas’ta büyük bir çiftlik alarak paşalar gibi yaşamaktır. Ayrıntılı bilgi için bk. (Dural, 1999).

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

Adi hırsızlık	415
Yankesicilik ve ahzlık*	106
Adiyyen hayvan hırsızlığı	63
Emniyeti suiistimal	15
Kumarhane işletmek ve piyango oynatmak	0
Vakıf mal, emlak ve erzakını telef etmek	14
Mühür kırmak, emanet ve resmi eşya ahzı	0
İzinsiz matbaa açmak ve zararlı evrak dağıtmak	0
Diğer matbuat suçları	0
Çocuk kaçırma	1
Telgraf haberleşmesini ihlal	0
Zararlı ve zehirli içecek ile yasaklı eşya dağıtımı	0
Mezhepsel imtiyazlara saldırı	0
Tarihi eserleri tahrip	1
Yol tezkiresi ve pasaport sahtekârlığı	0
Serserilik	5
Sarhoşluk	72
Çeşitli cünha ve kabahatler	498
TOPLAM	1991

R.1329 yılı içerisinde, cünha ve kabahatler kapsamında 1991 vaka meydana gelirken bunlardan 584 tanesi hırsızlıktır. Buna göre hırsızlık suçlarının, cünha ve kabahatler içerisindeki oranı %29,33'tür. Bu suç grubu içerisindeki en yüksek oran %33,35 ile darp ve yaralama suçlarına aittir. 664 vakanın meydana geldiği darp ve yaralama vakalarında, suçun niteliği, suçun türünü de etkilemektedir. Şöyle ki; basit bir tartışma sonrası meydana gelen bir tokat atma hadisesi kabahat olabilirken, herhangi delici/kesici aletle yapılan ve ölümcül olmayan yaralamalar cünha; öldürmeye yönelik gerçekleşen yaralamalar ise cinayet olabilmektedir. Yaralama sonrasında meydana gelen ölüm vakaları ise cinayet suçları arasında yer almaktadır. Ceraim-i umumiye cetvelleri darp ve yaralama suçunu cünha suçları içerisinde göstermiş olduğu için, bu çalışmada da bu tablo içerisinde yer almıştır.

Hırsızlık ile darp ve yaralama hariç olmak üzere meydana gelen diğer tüm cünha ve kabahat suçlarının toplam vaka sayısı 743'tür ki, bu vakalar, tüm cünha ve kabahatler içerisinde %37,32'lik oranı ifade etmesine karşılık, ceraim-i umumiye cetvellerinin toplamdan önceki son satırı “muhtelif cünha ve kabahatler” başlığına ayrılmıştır. Sadece bu başlık altında meydana gelen vaka sayısı 498'dir. Geriye kalan tüm cünha ve kabahat suçlarının vaka sayısı ise 245'tir.

* Ahzlık: El çabukluğu ile her hangi bir yerden bir şeyi çalmak anlamında olup, bu kavramın günümüzdeki karşılığı “aşırma, araklamak” olarak ifade edilebilir.

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında Meydana Gelen Cinayet Kapsamındaki Hırsızlık Suçları ve Failleri

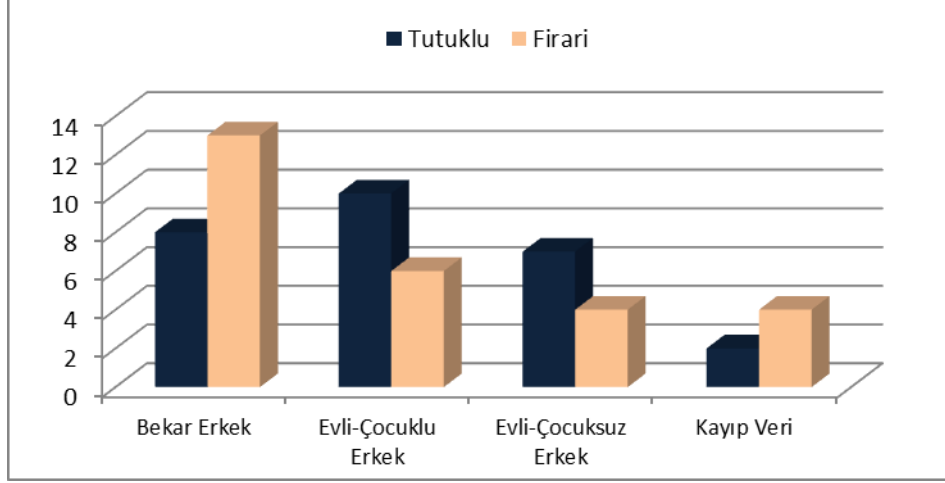
Tablo 3: R.1329 senesinde Kudüs sancağında meydana gelen cinayet kapsamındaki hırsızlıkların vaka ve fail sayısı (BOA, DH.EUM.MTK 16/32):

Suçun Adı	Vaka Sayısı		Fail Sayısı	
	Faili Meçhul	Faili Belli	Tutuklanan	Firar Eden
Gece örgütle ana yolda hırsızlık (gasp)	0	1	3	0
Meskun mahalde duvar delerek kapı kırarak hırsızlık	0	18	22	27
Gece silahlı olarak duvar aşarak cebir kullanarak hırsızlık	0	2	2	0
Toplam	0	21	27	27

R.1329 senesinde Kudüs sancağında cinayet kapsamında meydana gelen hırsızlık suçlarının toplam vaka sayısı 21’dir ve bu vakalara toplam 54 fail karışmıştır. Buna göre vaka başına düşen fail ortalaması 2,57 olup aylık vaka ortalaması ise 1,75’tir. Ceraim-i umumiye cetvellerine göre 54 failin 27’si tutuklanırken 27’si ise cetvellerin düzenlendiği aylar içerisinde henüz yakalanamamıştır. Ceraim-i umumiye cetvelleri, faillerin kişisel bilgileri (isim, unvan, lakap ve ikametgah vb.) hususunda veri sunmaması nedeniyle, failler cetveller düzenlendikten sonra yakalandı ise bu konu hakkındaki bilgiye, firarının yakalandığı ay veya sonraki aya ait cetvellerde rastlanılamamaktadır. Bu tabloda dikkat çeken bir ayrıntı ise herhangi bir faili meçhul vaka olmamasıdır; yani Osmanlı Devleti yetkilileri, faillerin tamamını tespit edebildiği halde, bunların yarısını yakalayamamıştır.

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

Grafik 1: R.1329 senesinde Kudüs sancağındaki cinayet kapsamındaki hırsızlık faillerinin medeni durumları (BOA, DH.EUM.MTK 16/32):

Yukarıdaki grafiğe bakıldığında; öncelikle faillerin tamamının erkek olduğu ve hiçbir kadının bu türden hırsızlık suçlarına dâhil olmadığı görülmektedir. Zira bu suçun silahlı ve şiddet içeren bir suç olması, kadınları bu suçtan uzak tutan baş etmenlerden birisi olarak söylenebilir. Faillerin %38,88'i bekâr erkek olup bunlardan 8'i tutuklanırken 13'ü firar etmeyi başarmıştır. Evli-çocuklu erkeklerin toplam sayısı 16'dır ve bunlardan 10 tanesi yakalanmış, 6 tanesi ise firar etmiştir. Evli-çocuksuz olan erkeklerin sayısı, 7 tutuklu ve 4 firari olmak üzere toplam 11'dir (BOA, DH.EUM.MTK 16/32).

Cetvellerin tutulması esnasında, faillerin toplam sayısının tutuklu ve firari olarak belirtilmesine karşılık, bazı sütunlarda, faillerin niteliklerine dair bilgiler eksik bırakılmıştır. Toplam fail sayısının 54 olduğu cinayet kapsamındaki hırsızlık vakalarında 2 tutuklu ve 4 firari olmak üzere 6 failin medeni durumuna dair bilgiler, cetvele yansımamış ve sadece 48 faille dair bilgiler verilmiştir. Bu türden eksik veriler, çalışmanın daha sağlıklı sonuçlar vermesi adına tarafımızdan “kayıp veri” olarak tanımlanmış ve çalışma boyunca bu şekilde kullanılmıştır.

Cinayet kapsamındaki hırsızlık suçları için toplam 54 failden 53'ü ilk defa suça karışırken sadece 1 kişinin sabıka kaydı bulunmaktadır (BOA, DH.EUM.MTK 16/32). Bu kişinin mevcut sabıkasının hangi suçtan kaynaklandığı ise bilinmemektedir. Yalnızca bu rakamlara bakarak, Osmanlı Devleti'nde mükerrer suçluluğun –en azından R.1329 senesi Kudüs'ünde– oldukça düşük olduğu söylenebilir. Diğer yandan bahsi geçen suçlara verilen cezaların müebbet veya muvakkat kürek cezaları olduğu düşünüldüğünde, failin ya ömrünün kalanını yahut uzun senelerini ağır işlerde çalışarak geçirmesi, cezaların yüksek yaptırım gücünü ortaya koyar. Müebbet kürek cezasına çarptırılan failler içinse, sokaklarda tekrar suç

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

işlemenin tek koşulunun genel af veya firar etmek olması, bu kişilerin tekrar suçta duhulünü imkânsız denebilecek kadar güç bir hale getirmektedir.

Faillerin mesleki dağılımları, Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik durumuna ve halkın daha fazla hangi meslek grubu içerisinde olduğuna dair ipuçları da vermekte, suçlular üzerinden toplumun genel yapısını göstermektedir. Osmanlı Devleti ekonomisinin büyük oranda tarıma dayalı olması sebebiyle, halkın çoğunluğunun zirai sektör içerisinde yer alması olağandır. Bu durumda, yine olağan bir şekilde, faillerin de büyük çoğunluğunun ziraatla meşgul olması kaçınılmaz olup cinayet kapsamındaki hırsızlık suçu faillerinin 44'ü bu meslek grubu içerisinde yer almaktadır. Bahsi geçen 44 kişiden 21'i Osmanlı kolluk kuvvetleri tarafından yakalanmışken, 23 fail ise cetvellerin tutulduğu esnada hala firaridir. Diğer mesleki grupların dağılımı ise şöyledir: 3 tutuklu 1 firari olmak üzere toplam 4 zanaatkâr; 1 tutuklu 2 firari olmak üzere toplam 3 işçi ve 2 tutuklu denizci şeklindedir (BOA, DH.EUM.MTK 16/32).

İncelediğimiz dönemde Kudüs sancağının nüfusunun % 81,06'sının Müslüman olduğu hususundan yukarıda bahsedilmişti. Bu oran, aynı zamanda faillerin hangi milletlere tabi olduğu hususunda da belirleyici iken cinayet suçlarına dahil olmuş faillerin tamamının Müslüman olduğu görülmektedir (BOA, DH.EUM.MTK 16/32). Kudüs sancağında yaşamını sürdüren Musevi, Rum ve Ermeniler ile diğer ülke vatandaşlarından bu suçlara karışan herhangi bir fail, R.1329 senesi cetvellerinde mevcut değildir.

Hırsızlık suçunu işlemiş 54 failden yalnızca 2'si okuma-yazma bilmekte iken, 52 fail okur-yazar değildir. Osmanlı Devleti'nde okur-yazarlık ortalamasının %10'ların dahi altında olduğu düşünüldüğünde (Akyüz, 2011, s. 21), bu rakamlar normal karşılanmalıdır. Öte yandan 12 tutuklu 8 firari olmak üzere 20 fail şehirde ikamet ederken, 15 tutuklu 19 firari toplam 34 fail ise köylerde ikamet etmektedir. Buna karşılık işlenen suçların 18'i şehirlerde ve yalnızca 5 tanesi kırsalda meydana gelmiştir (BOA, DH.EUM.MTK 16/32). Bu durum, kimi zaman köylülerin şehirlere gelerek burada suç işlediklerinin bir işaretidir.

Faillerin yaşlarına göre dağılımlarına bakıldığında, 14-20 yaş arası 3 tutuklu 5 firari olmak üzere toplam 8 fail, 20-30 yaş arası 19 tutuklu 14 firari olmak üzere toplam 33 fail ve 30-40 yaş arası 5 tutuklu 8 firari olmak üzere toplam 13 failin var olduğu görülmektedir (BOA, DH.EUM.MTK 16/32).

Cetvellerin tutulması esnasında, suçun sebeplerine ait sütunlar düzenlenirken failler üzerinden değil, vakalar üzerinden nedenler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu durumda, aynı vakada birbirinden farklı nedenlerle suçta karışan kişilerin olup olmadığı anlaşılabilir. Örneğin, bir soyguna girişen iki kişiden birisinin amacı intikam almak, diğerinin amacı ise sadece para sahibi olmak ise cetvellerde hangi başlık altında verildiği bilinmemektedir. Bu bağlamda cetvellerin sunduğu bilgiler ışığında hırsızlık suçlarının nedenlerine bakıldığında; 6 vaka servet hırsı, 1 vaka düşmanlık ve intikam, 12 vaka ise “türlü nedenlerle” meydana gelmiştir ve “türlü nedenler” sınıfı altında yapılan açıklamanın kapsamı ve niteliği kesin değildir. 4 vakanın nedeni ise cetveller içerisinde eksik bırakılmıştır ve kayıp veridir.

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında Meydana Gelene Cünha Kapsamındaki Hırsızlık Suçları ve Failleri

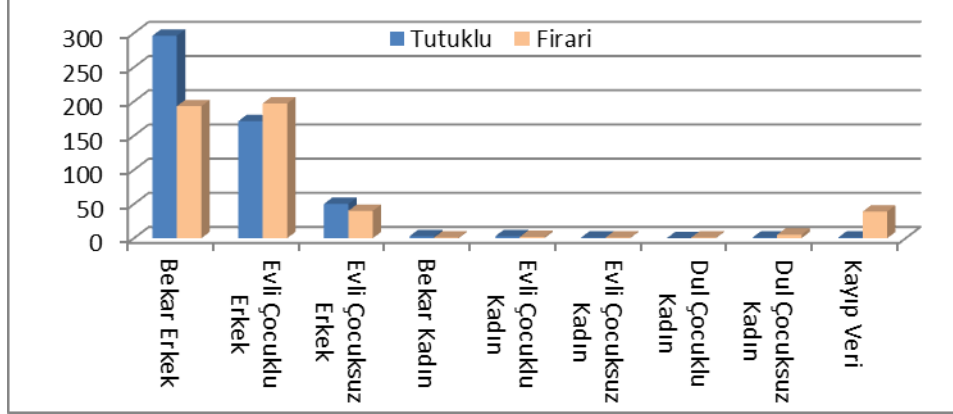
Tablo 4: R.1329 senesinde Kudüs sancağında meydana gelen cünha kapsamındaki hırsızlıkların vaka ve fail sayısı (BOA, DH.EUM.MTK 16/32)

Suçun Adı	Vaka Sayısı		Fail Sayısı	
	Faili Meçhul	Faili Belli	Tutuklanan	Firar Eden
Adi hırsızlık	3	412	407	297
Yankesicilik ve ahzlık	0	106	64	152
Adiyyen hayvan hırsızlığı	1	62	57	28
Toplam	4	580	528	477

Tabloda görüldüğü üzere, cünha kapsamındaki hırsızlıklar içerisinde 412 adi hırsızlık vakasının meydana geldiği Kudüs sancağında, bu suçun diğerlerine oranı % 71,06'dır. Yankesicilik ve ahzlık suçunun oranı, %18,15 ve adiyyen hayvan hırsızlığının oranı ise %10,79'dur. Cünha kapsamındaki hırsızlık suçlarına bakıldığında, 4 tanesi faili meçhul olmak üzere 584 vaka meydana gelmiştir. Buna göre aylık vaka ortalaması 48,66, günlük vaka ortalaması ise 1,60'dır. Toplam fail sayısı 528 tutuklu ve 477 firari olmak üzere toplam 1005'tir; vaka başına 1,72 fail düşmekte olup pek çok suçun birden fazla kişi tarafından işlendiği ifade edilebilir. Aybaşına suç işleyen kişi sayısının ortalaması ise 83,75'tir. Faillerin %47,46'sı cetvellerin düzenlendiği esnada yakalanamamışken, %52,54'ü tutuklanmıştır. Firar oranının bu denli yüksek olmasının sebebi, bir gözaltı sisteminin geliştirilmemiş olmasıdır. Yakalanan faillerin isim ve adres bilgileri alındıktan sonra serbest kalmaları, hırsızlığı meslek haline getirmiş kimselerin mahkeme gününe kadar tekrar tekrar hırsızlık yapmalarına neden olmuştur (BOA, ZB 330/98; BOA, ZB 312/40; BOA, ZB 330/62; BOA, DH.EUM.MTK 2749/8).

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

Grafik 2: R.1329 senesinde Kudüs sancağında cünha kapsamındaki hırsızlık faillerinin medeni durumları (BOA, DH.EUM.MTK 16/32):

Cünha niteliğindeki hırsızlık suçu faillerinin medeni durumlarına göre dağılımlarını gösteren grafiğe bakıldığında; suçun içerisinde en yüksek oranda bekâr erkeklerin ve ardından evli-çocuklu erkeklerin olduğu görülmektedir, ki benzeri bir durum Osmanlı Devleti'nin kimi vilayetlerinde de ve diğer bazı suçlarda da mevcuttur. (Öztop, 2014). 296'sı tutuklu 193'ü firari olmak üzere toplam 489 bekâr erkek bu suça iştirak etmiştir. Toplam failler içindeki oranı %48,66'dır. Bu gruptaki hırsızlık suçlarında bekar erkek faillerin suçlara göre dağılımları ise şöyledir: Adi hırsızlık suçunda 229 tutuklu ve 188 firari, yankesicilik ve ahzlık suçunda 40 tutuklu 60 firari, adiyen hayvan hırsızlığı suçunda 27 tutuklu 15 firaridir.

Evli-çocuklu erkeklerin bu suç içindeki oranı %36,62'dir ve hırsızlık vakalarına göre dağılımları; adi hırsızlık için 125 tutuklu, 118 firari, yankesicilik ve ahzlık için 18 tutuklu 66 firari, adiyen hayvan hırsızlığı için 28 tutuklu 13 firaridir. Faillerin %36,62'sini teşkil eden evli-çocuklu erkeklerin bu kadar yüksek oranda suça karışmalarına karşılık, evli-çocuksuz erkeklerin suça iştirakine kıyasla çok düşük bir orana sahiptir ve %8,96'dır. Bu medeni gruba mensup kişilerin hırsızlık suçları içerisindeki dağılımı; adiyen hırsızlık suçu için, 44 tutuklu ve 35 firari, yankesicilik ve ahzlık için 4 tutuklu ve 5 firari, adiyen hayvan hırsızlığı için 2 tutuklu fail bulunmaktadır.

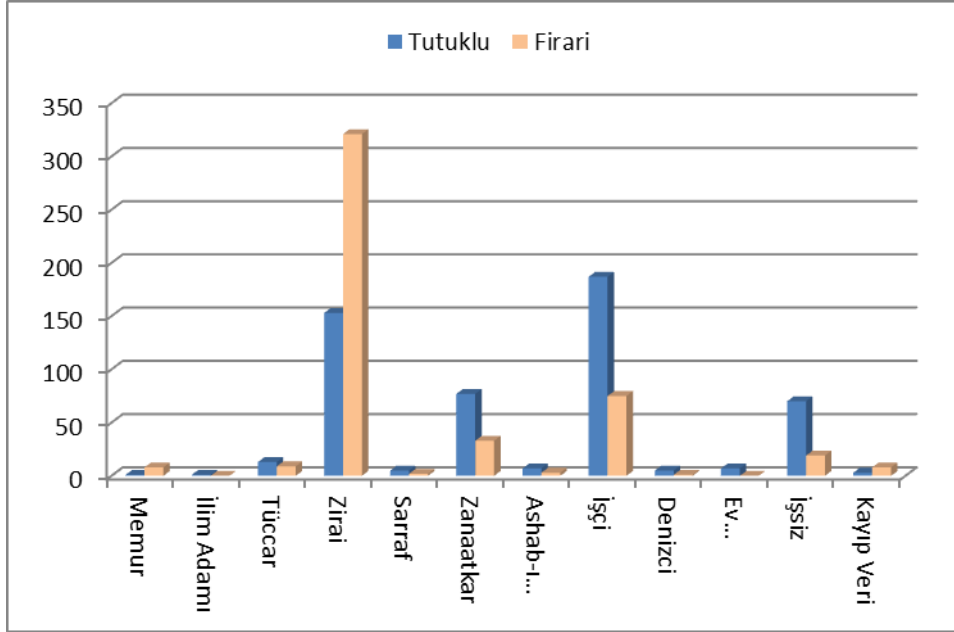
Bu hırsızlık suçlarında, dul-çocuklu ve dul-çocuksuz erkeklerden herhangi bir fail bulunmamaktadır; fakat kadınlardan az da olsa hırsızlık suçlarına karışanlar görülmektedir. Kadınların suça karışma nedenleri ve fiilleri erkeklerden daha farklıdır. Tek başına hırsızlık yapan bir kadın, genellikle küçük meblağlar çalmak ve gündelik ihtiyaçlarını karşılamak eğiliminde iken, erkeklerin kolay yoldan zengin olabilmek adına yüksek meblağlara meyilli oldukları ifade edilebilir (Beare, 2010, s. 26). Adi hırsızlık suçlarında; 2 tutuklu bekâr kadın, 3 tutuklu ve 2 firari olmak üzere 5 evli-çocuklu kadın, 1 tutuklu ve 1 firari olmak üzere 2 evli-çocuksuz kadın, 1 firari dul-çocuklu kadın, 1 tutuklu ve 4 firari olmak üzere 5 dul-çocuksuz kadın mevcuttur. Yankesicilik ve ahzlık suçlarında 1 tutuklu ve 1 firari olmak üzere 2

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

bekâr kadın, 1 firari dul-çocuksuz kadın vardır. Ayrıca, 1 tutuklu ve 39 firari olmak üzere 40 failin medeni durum bilgileri ceraim cetvellerine yansımamış olup grafikte “kayıp veri” olarak gösterilmiştir. Medeni durum bilgileri cetvellere işlenmemiş olan 40 failin tamamı erkektir.

Hırsızlık suçlarında faillerin %85,87’si ilk defa bir suça karışmıştır. Bu kişilerin 439’u yakalanırken 424’ü cetvellerin hazırlandığı esnada hala firari durumundadır. Sabıkalıların oranı %10,15’tir. Yine 40 kişinin mükerrerlik durumu ceraim cetvellerinden anlaşılmayıp kayıp veri olarak çalışmaya dahil edilmiştir. İlk defa suç işleyen kişilerin %50,87’si yakalanırken %49,13’ü firar etmeyi başarmıştır. Firar oranı, sabıkalı kişilerde %24,51’dir. Daha önce de bahsedildiği üzere hırsızlık suçlarına dair bir gözaltı sisteminin olmaması, tutuklanan kişilerin isim adres bilgileri alındıktan sonra serbest bırakılmalarından ötürü sabıkalılık bu suç için daha fazladır (BOA, ZB 330/98; BOA, ZB 312/40; BOA, ZB 330/62; BOA, DH.EUM.MTK 2749/8).

Grafik 3: R.1329 senesinde Kudüs sancağındaki cünha kapsamındaki hırsızlık faillerinin mesleki dağılımları (BOA, DH.EUM.MTK 16/32):

Hırsızlık suçu faillerinin mesleki dağılımlarına bakıldığında, Osmanlı toplumunun çoğunluğunu oluşturan zirai kesimin yine rakamsal anlamda en fazla suçun içinde olan kesim olduğu görülmektedir. Bu grubun hırsızlık suçlarındaki oranı %47,02’dir. Ziraatle meşgul olan faillerin 153’ü tutuklanırken 321’i firar

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

etmiştir. Buna göre bu kesimdeki faillerin firar oranı %67,72 gibi çok yüksek bir rakama tekabül etmektedir.

Mesleki dağılımda ikinci sırayı alan grup işçilerdir ve 187 tutuklu, 75 firari olmak üzere toplam 262 işçi bu suçun içinde yer almıştır. İşçilerin hırsızlık suçu içindeki oranı %25,99 olup bu kesimin firar oranı ise %28,63'tür. Toplam firar oranı göz önüne alındığında, bu meslek grubunun firar oranı, genel ortalamanın altında olarak değerlendirilebilir.

Zanaatkârların oranı %10,91'dir. 77 fail tutuklanırken 33 fail firar etmiştir ve firar oranı %30'dur. Zanaatkârlardan sonra sırayı %8,83 ile işsizler almıştır. 70 tutuklu, 19 firari fail işsizdir. Bir meslek sahibi olmanın yahut iyi bir meslek sahibi olmanın suçu engelleyeceği –en azından hırsızlık suçları noktasında– düşünüldüğünde, faillerin %91,17'sinin bir meslek sahibi olduğu görülmektedir. Bu kişilerle ilgili olarak kişisel verilere ulaşmak mümkün olmadığı için, gelir-gider durumları, borçları, sıkıntıları vb. bilgilere sahip değiliz. Ancak sırf bu rakamlara bakarak, faillerden pek çoğunun yoksunluk nedeniyle hırsızlık yapmadığı söylenebilir. Şöyle ki, işsiz bir insanın açlık, yokluk gibi nedenlerle hırsızlık yapmış olması anlaşılabilir olmakta iken, özellikle dönemin bireysel ihtiyaçları göz önüne alındığında, lüks yaşama özleminin henüz taşraya tam olarak yerleşmediği, insanların lükse ulaşmak konusunda aşırı çaba harcamadığı, sadece gündelik yahut zaruri ihtiyaçları karşılamakla uğraştığı bir dönemde, meslek sahibi kişilerin suçta karışmakta, işsizlere göre daha yoğunlukta olması dikkat çekici bir durumdur. Bu grafiğe ters açıdan bakılırsa Osmanlı toplumunun yoğun bir işsizlik sorunu yaşamadığı, halkın büyük oranda iş-güç sahibi kişiler olduğu düşünüldüğünde, doğal bir şekilde failer de meslek sahibi kişilerden çıkacaktır.

Zirai kesim, işçiler, zanaatkârlar ve işsizler, hırsızlık suçları içerisinde toplam %92,75'lik bir orana sahipken, diğer mesleki grupların bu suç içerisindeki rakamsal dağılımları şöyledir: Memurlar, 1 tutuklu 8 firari olmak üzere toplam 9 fail; doktor, eczacı, avukat vb. gibi ilim adamlarından 1 tutuklu fail; tüccarlar, 13 tutuklu 9 firari olmak üzere toplam 22 fail; sarraflar, 5 tutuklu, 2 firari olmak toplam 7 fail; kira geliriyle geçinen kimseler 7 tutuklu ve 3 firari olmak üzere toplam 10 fail; denizci 5 tutuklu 1 firari olmak üzere 6 fail; ev hizmetçisi 7 tutuklu fail. Bunların haricinde 3'ü tutuklu 8'i firari olmak üzere 11 failin hangi meslek grubu içerisinde yer aldığı cetvellerde belirtilmemiştir.

Kudüs sancağında nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Müslümanlar, normal olarak faillerin de çoğunluğunu teşkil etmektedir. Müslümanların sayısı 484 tutuklu ve 446 firari olmak üzere toplam 930 kişi; Rum milletinden 17 tutuklu 22 firari olmak üzere toplam 39 kişi; 1 tutuklu Ermeni; 26 tutuklu ve 7 firari olmak 33 Musevi ve 2 firari fail de muhtelif Osmanlı tebaasındandır.

Faillerin okur-yazarlık durumlarına bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin genel durumuyla bir paralellik görülmektedir. Faillerin %88,16'sı okuma-yazma bilmezken, yalnızca %10,45'i okur-yazardır. Toplam 14 failin okur-yazarlık durumu ise belgelere yansımamıştır (%1,39). Burada ilginç olarak şunu vurgulamak gerekir ki, yankesicilik ve ahzlık suçu içerisinde 1 tutuklu, 5 firari olmak üzere toplam 6

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

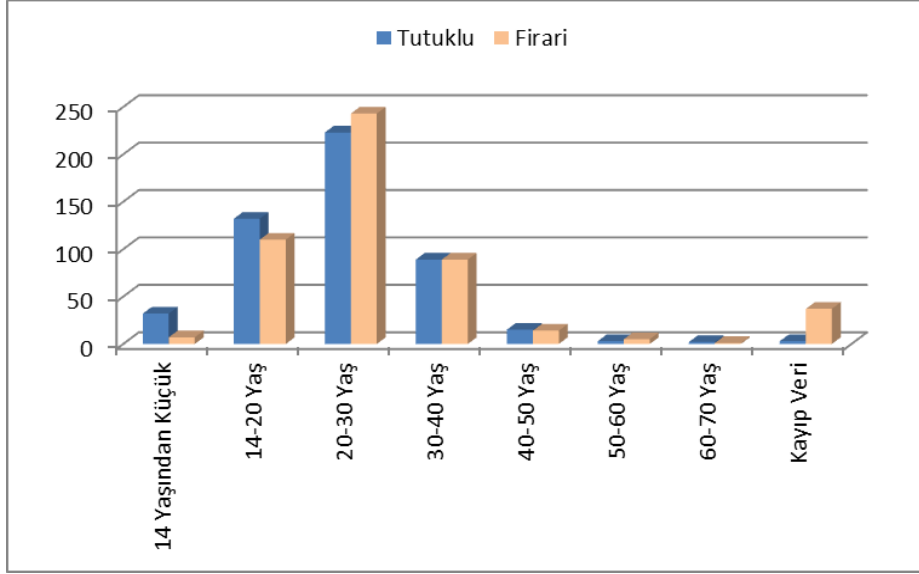
memur mevcuttur ve yankesicilik suçu faillerinin tamamının okuma-yazma bilmediği cetvellere yansımıştır. Bu bağlamda, kimi Osmanlı Devleti memurlarının okuma-yazma bilmediği anlaşılmaktadır. Ancak, bahsi geçen memurların hangi görevleri ifa ettiklerine dair bir veri bulunmaması nedeniyle, bu husus muğlak kalmaktadır.

Hırsızlık suçlarında faillerin %59,50’sini teşkil eden toplam 598 fail şehirde ikamet etmektedir ve bu faillerden 398’i yakalanırken 200’ü firar etmiştir. Buna göre şehirli faillerin firar oranı %33,44’tür. Köylü failler, 110 tutuklu ve 224 firari olmak üzere toplam 334 kişi olup hırsızlık suçu failleri içerisindeki oranı %33,23’tür ve firar oranı yine ortalamanın çok üzerinde olarak %67,07’dir. Şehirde ve köyde firar oranı arasındaki farkın neredeyse %100’e yakın bir düzeyde olması şehir ve köylerin fiziki yapısından ve güvenlik güçlerinin şehirlerdeki mevcudiyetinden kaynaklanmaktadır. Diğer yandan kırsal kesimde, hem kolluk kuvvetlerinin daha az mesai harcamaları, hem de fiziki koruma sağlayabilecek dağ, tepe, orman, nehir, tarla vb. coğrafi öğelere daha kolay bir şekilde ulaşılması da, kırsal kesimde firar oranının daha yüksek olmasına sebebiyet verebilmektedir.

Faillerin %5,57’sini teşkil eden 12 tutuklu ve 44 firari olmak üzere 56 fail, belgelere ikametgâhsız olarak yansımışken, 8 tutuklu ve 9 firari olmak üzere 17 failin verisi kayıptır. Suçların işlendiği yerlere bakıldığında, faillerin ikametgâhlarından çok farklı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, ikamet yerlerine bakarak faillerin %33,23’ü köylü olduğu görülürken, vakaların yalnızca %18,61’ini teşkil eden 110 vaka kırsalda meydana gelmiştir. Buna karşılık şehirlerde meydana gelen suçların oranı ise %81,39’dur ve toplam 481 vaka şehirlerde meydana gelmiştir. Bu durumda, cinayet suçlarında da olduğu gibi, yine köyde ikamet etmekte olan faillerin şehirlere gelerek burada suça iştirak söylenebilir.

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

Grafik 4: R.1329 senesinde Kudüs sancağındaki cünha kapsamındaki hırsızlık faillerinin yaşlarına göre dağılımları (BOA, DH.EUM.MTK 16/32):

Cünha kapsamındaki hırsızlık suçu faillerinin yaşlara göre dağılımları şöyledir: 14 yaşından küçük fail sayısı 32 tutuklu ve 7 firari olmak üzere toplam 39 kişi ve failler içerisindeki oranı %3,88; 14-20 yaş arasındaki fail sayısı 132 tutuklu ve 110 firari olmak üzere toplam 242 kişi ve failler içerisindeki oranı %24,08; 20-30 yaş arasındaki fail sayısı 223 tutuklu ve 243 firari olmak üzere toplam 466 kişi ve failler içerisindeki oranı %46,37; 30-40 yaş arasındaki fail sayısı 89 tutuklu ve 89 firari olmak üzere toplam 178 kişi ve failler içerisindeki oranı %17,71; 40-50 yaş arasındaki fail sayısı 15 tutuklu ve 14 firari olmak üzere toplam 29 kişi ve failler içerisindeki oranı %2,89; 50-60 yaş arasındaki fail sayısı 3 tutuklu ve 5 firari olmak üzere 8 kişi ve failler içerisindeki oranı %0,80; 60-70 yaş arası fail sayısı 2 tutuklu ve 1 firari olmak üzere toplam 3 kişi ve failler içerisindeki oranı %0,30'dur. 3 tutuklu ve 37 firari olmak üzere 40 fail hakkındaki veriler ceraim cetvellerine işlenmemiştir. Suç ve yaş arasındaki ilişki, tabloda da görüldüğü üzere en dinç ve dinçliğe oranla olgun denebilecek bir grup olan 20-30 yaş arasında olan fail sayısındaki yoğunlukta gözlemlenebilmektedir. Diğer yandan, neredeyse bütün yaş grupları içerisinde tutuklu sayısı, firari sayısına eşit veya firar sayısından fazla iken 20-30 yaş grubunda firari sayısı, tutuklu sayısından daha fazladır. 30 yaşın üzerine çıkıldığında, insanların fikren olgunlaşmakla beraber, fiziken zayıflamalarına paralel olsa gerek, fail sayısında gittikçe bir düşüş görülmektedir. Yine ceza sistemindeki ağırlık ve hapisane koşullarının oldukça kötü olması (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 25 Haziran 1330, s. 63), cünha cezalarının çoğunlukla hapishanelerde gerçekleştirilmesi gibi sebeplerle birlikte, yaşı kemâle ermekte olan insanların

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

düzenli bir aile yaşantısı varsa, kaybedecek daha çok şeyleri olacağından suçtan uzak durmak noktasında çaba sarf ettikleri de düşünülebilir.

Son olarak, hırsızlık suçlarının nedenlerine bakıldığında, ceraim cetvelleri burada da fail üzerinden değil, vaka üzerinden değerlendirmeye gitmiştir. Meydana gelen hırsızlık vakalarının 64’ü servet hırsı; 3 tanesi düşmanlık ve intikam, 496 tanesi ise türlü nedenlerle meydana gelmiştir. Bu terim oldukça genel olup fakirlik ve zaruret, yoksulluk, açlık gibi açıklayıcı nedenlerden hangisini daha çok içerdiği bilgisine cetvellere ulaşılabilir. 30 vakanın nedeni ise cetvellere hiç yansımamıştır (BOA, DH.EUM.MTK 16/32).

SONUÇ

Üç semavi din tarafından kutsal kabul edilen Kudüs sancağında meydana gelen hırsızlık vakalarına bakıldığında, cinayet kapsamındaki hırsızlıkların, diğer cinayet suçları içerisindeki oranı %13,82’dir. Bu türden hırsızlıklara karışan faillerin tamamının erkek ve Müslüman olduğu görülmektedir. Yine Osmanlı nüfusunun genelinin bir yansıması olarak, faillerin önemli bir çoğunluğunun zirai kesimden ve okuma-yazma bilmeyen kişilerden oldukları ortaya çıkmaktadır.

Cünha kapsamındaki hırsızlık suçlarında ise oran anlamında daha farklı bir tablo ortaya çıkar. Şöyle ki, adi hırsızlık, yankesicilik ve ahzlık ile adiyen hayvan hırsızlığı suçlarının toplamı 584’tür ve tüm cünhalar içerisinde %29,33’lük bir orana tekabül etmektedir. Ancak cünha ve kabahat kapsamında olan darp ve yaralama suçunun sayısındaki fazlalık, hırsızlık suçlarının oranının düşmesinde rol oynamıştır. Darp ve yaralama suçunun cezai niteliğinin bir kesinlik arz etmemesi nedeniyle, hırsızlık suçlarının oranı daha yüksek olarak algılanabilir. Zira darp ve yaralama suçunun kabahat, cünha ve cinayet olabilme ihtimali göz önüne alındığında, bu oranlar değişebilir niteliktedir.

Cünha kapsamındaki hırsızlık suçlarına karışan fail sayısı 528 tutuklu ve 477 firari olmak üzere toplam 1005’tir. R.1329 yılı içerisinde hırsızlık suçunu işleyen kişi sayısı, toplam sancak nüfusunun %0,31’ine denk gelmektedir. Faillerden sabıkası olan kişilerin oranı %10,15’tir. Bu oran, yukarıda bahsedildiği üzere, gözaltı sisteminin geliştirilmemiş olmasından ötürü, özellikle hırsızlık suçlarında suçun tekrarına sebebiyet vermekle birlikte, görece düşük olarak kabul edilebilir ve kanunların yaptırım gücünün yüksek olduğu iddia edilebilir. Buna karşılık, cinayet olan hırsızlıklarda %50; cünha kapsamındaki hırsızlıklarda ise %47,46’lık firar oranı, R.1329 senesi Kudüs’ündeki güvenlik güçlerinin, başarısız bir çalışma yürüttüklerini göstermektedir. Bu durumun diğer bir boyutu ise faili meçhul vakaların sayısının azlığıdır. Yani failler, tespit edilebilmiş olmasına rağmen yakalanamamıştır.

Faillerin niteliksel özelliklerine bakıldığında, hırsızlık suçuna iştirak eden kişilerin %85,28’ini bekâr erkekler ile evli-çocuklu erkeklerin oluşturduğu görülmektedir. Evli-çocuksuz erkeklerin oranı yalnızca %8,96’dır. Bu durum, bekâr bir erkeğin sorumsuzluğuyla, eşi ve çocuğu olan bir erkeğin sorumluluk duygularının suça yönelmede bir faktör olabileceğini gözler önüne sermektedir.

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

Diğer yandan faillerin önemli bir kesiminin 20-30 yaş arasındaki kişilerden oluşuyor olması da, gençlerin aile hayatının idame ettirilmesi hususunda suçta yönelebildiklerini işaret etmektedir.

Kadınlar açısından hırsızlık vakalarına bakıldığında ise, cinayet kapsamında gerçekleşen soygunlarda kadınların rolünün olmadığı görülmektedir. Buna karşılık kadınlar, cünha kapsamındaki suçlara az da olsa dahil olmuşlardır ki, tüm suçlular içerisindeki oranları yalnızca %5.76'dır.

Kudüs sancağı nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan Müslüman halkın, suç içerisindeki varlığının yoğunluğu doğal karşılanırken, aynı şekilde halkın büyük bir kesiminin ziraatla uğraşmasından dolayı, zirai kesimin suçlar içerisinde büyük bir yoğunluğa sahip olması da olağandır. Gelir-suç arasındaki ters orantılı ilişki, faillerin mesleki dağılımı içerisinde kendisi göstermekte –istisnalar hariç– yüksek gelir getirebilecek olan tüccarlık, sarraflık, denizcilik vb. sektörlerde çalışanların suç içerisinde daha az oldukları da görülmektedir.

Gerek cinayet, gerekse cünha kapsamındaki hırsızlık vakalarında dikkat çeken bir unsur ise köylerde ikamet eden kişilerin kimi zaman şehirlere gelerek burada suç işledikleri hususudur. Köylerin daha kapalı yapısı ve herkesin bir şekilde diyalog içerisinde olması sebebiyle suçlar, ikametgâhlardan farklı olarak şehirlere yönelmiştir. Buna karşılık, firar oranlarına bakıldığında, şehirli faillerin firar oranı, kırsal kesimde ikamet edenlere nispetle daha düşüktür. Bu durumda, şehirlerin suç işlemeye, kırsalın ise firar etmeye daha elverişli olduğu söylenebilir.

Suçun sebepleri konusunda, özellikle cünha kapsamındaki hırsızlık vakalarında dikkat çeken bir ayrıntı vardır. Buna göre yalnızca 64 vaka daha fazla zenginliğe sahip olmak, yani servet hırsı gerekçesiyle işlenmiştir. Buradan anlaşılan şudur ki, bu sebeple suç işleyen kişilerin hali hazırda bir gelir (yahut birikimleri) olmasına rağmen daha fazlasını istemişlerdir. Yalnızca 3 vaka düşmanlık ve intikam almak maksadıyla gerçekleşmiş, 496 vaka ise “türlü nedenler”le işlenmiştir. Bu kapsam içerisinde ilk akla gelen husus fakirlik ve zarurettir. Bu husus, evli-çocuklu erkeklerin işledikleri suçlar için bir gerekçe olabileceği gibi, suç içerisinde büyük bir ağırlığa sahip olan 20-30 yaşındaki bekâr erkeklerin tamamının, bu gerekçe ile suç işlediğini açıklayamamaktadır. Bu gençler için düşünülebilecek bir diğer husus ise, hırsızlığın bir meslek kapısı haline getirilmesidir. Böylece bir işe sahip olmasına rağmen çalışmaktan imtina eden kişilerin kolay yoldan para kazanmak amacıyla hareket ettikleri ve hırsızlığı bir meslek haline getirdikleri söylenebilir.

Ceraim-İ Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında “Hırsızlık” Suçları ve Failleri (R.1329 / 1913-1914) / Fatih Öztop – Demet Karasu

KAYNAKÇA

BOA. *BEO* 3824/286754.

BOA. *DH.EUM.MTK* 16/32; 2749/8.

BOA. *DH.MKT* 2736/4.

BOA. *DH.MUI* 97-1/33.

BOA. *İ.DUI* 78/31.

BOA. *ZB* 312/40; 330/62; 330/98.

Akyüz, Y. (2011). "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken, Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(2), 9-22.

Beare, M. (2010). *Women and Organized Crime*. Canada: Research and National Coordinat Organized Crime Division Law Enforcementand Policy Branch Public Safety Canada.

Devellioğlu, F. (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Dural, H. (1999). *Bize Derler Çakırca 19. ve 20. Yüzyılda Ege'de Efeler* (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Düstur 2.Tertip (Cilt 5). (1332). Dersaadet: Matbaa-i Amire.

El-Aseli, K. C. (2002). "Kudüs", *İslam Ansiklopedisi*, 26, 334-338.

Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Kaya, M. (2010). "XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başlarında Büyük Güçlerin Etkisinde Kudüs Sancağı (1850-1914)", *Türklük Bilimi Araştırmaları*(33), 145-164.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi. (1330, Haziran 25). İctima-ı Fevkalâde.

Öztop, F. (2014). *II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde Sosyal Yapı ve Adli Vaziyet (1908-1916)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Öztop, F., & Karasu, D. (2017). "Ceraim-i Umumiye Cetvellerine Göre Kudüs Sancağında 'Adam Öldürme ve Öldürmeye Teşebbüs' Suçları (R.1329-M.1913/1914)". *Tarih Okulu Dergisi*, 10(29), 205-219.

Yetkin, S. (2003). *Ege'de Eşktyalar* (3. Baskı b.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Cilt: 5, Sayı: 10, Temmuz 2017 / Volume: 5, Issue: 10, July 2017

**XVI. YÜZYILDA ALAIYE
(Nüfus ve Yerleşme)**

**Alaiye in the XVIth Centuries
(Population and Settlement)**

Züleyha Ustaoglu*

ÖZ

XVI. yüzyılda Alaiye sancağına bağlı kaza statüsünde bulunan Alaiye, Oba-bazarı, Alara, Çöngüre, Kise, Dim deresi, Nağlu, Mahmudlar nahiyelerinden oluşmaktaydı. Eski çağlardan beri yerleşim yeri olan ve Korakesion olarak adlandırılan yer, Bizans İmparatorluğu döneminde ise Kalonoros olarak zikredilmektedir. Nihayetinde Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'ın burayı fethetmesiyle Alaiye olarak anılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise sancak merkezi olan Alaiye kazasının yer aldığı 1501, 1530 ve 1555 tarihli üç tahrir defterleri bulunmaktadır. Çalışmamızda bu defterlerden faydalanarak kazanın nüfus ve yerleşim yapısı incelenmiştir. Özellikle kazanın yüzyıl boyunca nüfus artışının yerleşmeye etkisi açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Alaiye, nüfus, yerleşme, tahrir, XVI. yüzyıl.

ABSTRACT

In the XVIth Centuries, Alaiye called a district was the combination of townships Oba-bazarı, Alara, Çöngüre, Kise, Dim Deresi, Nağlu and Mahmudlar. This region which has been used a settlement region and called Korakesion since prehistoric periods, was called Kalonoros during the Byzantine Empire. In the end, named Alaiye following conquest of Alaiddin Keykubat the king of Selçuklu. There were three tahrir registers dated 1501, 1530 and 1555 consisting of Alaiye which is the district center of Ottomant Empire. With this study, the structure of population

---

* Arş. Gör. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
zuleyha.ustaoglu@cbu.tr

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

and settlement of the subject district analyzed. It has been tried to explain especially effect of population increase on the settlement throughout the century.

Keywords: Alaiye, Population, Settlement, Tahrir Registers, XVIth Centuries.

Giriş

Antalya iline bağılı bir ilçe konumunda olan Alaiye'nin kuzeyinde Konya bulunmaktadır. Kaza coğrafi şekiller bakımından Toros Dağları'nda yer alan yüksek platolar ve kıyı bölgesindeki küçük kıyı ovaları ve düzlüklerden oluşmaktadır. Kazanın iç kesimleri oldukça yüksek ve engebelidir. Kısıtlı olarak tarım ve hayvancılığın yapıldığı yaylalar burada yer almaktadır. Kıyı ovaları ise yaşama ve tarıma daha elverişlidir. Buralarda yılda birkaç ürün alınabilir (Atalay-Mortan, 2011, s.381-382).

Alaiye, ilkçağdan beri çok eski bir yerleşim yeri olarak önemi büyüktür. İlkçağda Korakesion olarak adlandırılan yer, Bizans İmparatorluğu döneminde ise Kalonoros olarak zikredilmektedir. Nihayetinde 1221 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı Alaaddin Keykubat tarafından fethedilmiş günümüzde bile varlığını koruyan kaleyi ele geçirerek sancağını orda dalgalandırmıştır. Kaleye çıkan Alâeddin Keykubâd kendi adına yakışır şekilde, buranın ismini "*Alaiye*" olarak değiştirmiştir. İbn Batuta; Alanya için deniz kıyısında bir şehir olup ahalisinin Türkmenlerden oluştuğundan, Kahire, İskenderiye ve Suriyeli tüccarların buraya gelip alışveriş yaptıklarından söz etmektedir (Yaşantı, 2014, s.5).

Osmanlı döneminde ise isminde bir değişiklik olmamıştır. XVI. yüzyılda Alaiye kazası; Oba-Bazarı, Mahmudlar, Nağlu, Dim Deresi, Kise, Çöngere ve Alara nahiyelerinden (BOA, TD, nr.990; TKK, TD, nr.172) oluşmaktaydı. Alaiye kazası; 1501'de 10 nahiye ve bunlara bağılı 116 adet köy kayıtlara geçmiştir. Aynı tahrirde 5623 nefer yer almaktadır. 1555'de ise 10 nahiye 185 adet köy kayıtlara geçmiş ve bu köyler 7246 nefer barındırmaktadır. 1501 tahririnde 169 nefer olan gebran nüfus görülürken (BOA, TD, nr.990), 1555 tahririnden 69 nefer gebran nüfus kayıt edilmişti (TKK, TD, nr.172).

Nüfus

Şehir nüfusu, yaşadıkları yerlerde daha yoğun nüfusa sahip ve gelirlerin büyük bir kısmını tarım dışı faaliyetler ile sağlayan nüfusa denilebilir. Kazadaki şehir nüfusunun durumuna baktığımızda genel olarak bir artış görülmektedir. Şehirlerdeki nüfus dağılımını görmek için her sancağın mahalle sayısı, nefer sayısına bölünerek aritmetik nüfus ortalaması ortaya çıkarılmıştır. Elde edilen sonucun % 25 aşağı ve yukarı değerleri alınarak şehirlerdeki mahalle büyüklükleri hakkında yorum yapılmıştır.

Alaiye Kazasında Şehir Nüfusu

1555 tarihli defterde kazanın, Oba-bazarı nahiyesi ve Kal'a-ı Alaiye nahiyeleri mahallelere sahiptir. Sözü edilen defterde Kal'a-ı Alaiye nahiyesi, 0-37 nefer bulduran 3 mahallesi vardır. Bunlar; Baykuş deresi, Çömlekçiyan ve

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

Meydan mahalleleridir. 37-63 nefer aralığında ise 5 mahalle bulunmaktadır. Bu mahalleler; Eset Burcu, Orta, Gebran, Çabalar, Tophane mahalleridir. Kapu, Taşbozan ve Gül-i Aşiyân Kalaycıyan mahalleleri ise 63+ nefer bulunduran büyük mahalle konumundadır. Kazada kale içi yerleşmenin olması mahallelerin fiziki olarak büyümesine engel teşkil etmiştir. Bu sebepten buradaki mahalleler nüfus olarak daha fazla büyüme göstermiş olabilir.

Genel olarak bakıldığında mahallelerdeki nüfus büyüklüğü genel bir dağılım sergilemektedir. En fazla vergi nüfusu barındıran 83 nefer ile Gül-i Aşiyân Kalancıyan mahallesidir. Bu mahalle adından da anlaşıldığı üzere Ahi teşkilatın kendini göstermesi bakımından önemlidir. Sancağın kentsel vergi gelirleri ise Kal'a-ı Alaiye nahiyesinde kişi başına 24 akçe düşer iken, Oba-Bazarı nahiyesinde bu rakam 156 akçeye yükselmiştir. Oba-bazarı nahiyesinde kişi başına düşen vergi gelirinin fazla olması nahiyenin, boyahane ve yağhane gibi fazla gelir getiren işletmelere sahip olmasıdır.

Tablo 1: 1555 Tarihli Tahrirde Yer Alan Alaiye Kazasına Ait Şehir Nüfus Dağılımı

Nahiyeler	Mahalle Adı	Neferan		Muaf
		Müslim	Cayr.i	
Kal'a-ı Alaiye	Esed Burcu	50	0	1
	Kapu	77	0	5
	Pir-i Fani n.d. Orta	58	0	2
	Taşbozan	71	0	2
	Tophane	47	0	1
	Gebran	0	37	0
Oba-Bazarı	Baykuş deresi	9	0	0
	Çabalar	53	0	0
	Çömlekciyan	15	0	0
	Gül-i Aşiyân	83	0	2
	Meydan	24	0	0
	Pınarbaşı	45	0	1
	Toplam	532	37	14

Kırsal Nüfus

Vergi gelirlerinin büyük bir kısmını tarımdan karşılayan Osmanlı Devleti, bünyesindeki kırsal alanda yaşayan nüfus da büyük önem taşımaktadır. Alaiye kazasında nüfusun önemli bir kısmı kırsal alanda bulunmaktaydı. Geleneksel davranışların hâkim olduğu kır nüfusunda, tarım ve hayvancılık en önemli geçim kaynağıdır (bkz.Tandoğan, 1994; Atalay, 1994; Doğanay, 1994). XVI. yüzyıla baktığımızda, Alaiye kazasında köy sayılarının yüzyıl içerisinde arttığı görülmektedir. Bu artışa paralel olarak, kırsal nüfusta yükselme meydana gelmiştir. Kırsal nüfusu değerlendirirken Alaiye kazasına ait köy ve konar-göçer nüfus değerlendirilmiştir.

Köy Nüfusu

Alaiye kazasına ait nahiyelere kayıtlı köy sayıları tahrir defterlerinde farklılık göstermiştir. 1501 tarihli deftere göre 153 olan köy sayısının Çöngere nahiyesine 30, Dimderesine 12, Gireniş 10, Karacalar 10, Kise 12, Mahmudlar 11, Murt 6, Nağlu 10, Oba-bazarı 9 ve Alara'ya 7 adet köy kayıt edilmiştir. 1555 tarihli defterde Alaiye kazasında köy sayısı 185 olmuştur. Buna göre; Çöngere ve Dimderesi nahiyelerinde köy sayısı değişmemiştir. Gireniş ve Karacalar ve Alara nahiyelerine bu tahrirde bulunmaz iken Kal'a-ı Alaiye ve Karasenir nahiyeleri ilk defa kayda geçmiştir.

Tablo 2: 1501/1568 Tarihli Tahrir Defterlerinde Alaiye Kazası Ait Kırsal Nüfus Dağılımı

Nahiyeler	Nefer		Mücerred		Bennak		Cift/Caba		N. cift	
	1501	1555	150	155	150	155	150	155	150	1555
B Çöngere	1370	1476	127	26	338	640	6	335	827	402
Dim deresi	472	392	49	17	86	163	19	50	275	127
Gireniş	518	0	76	0	145	0	8	0	275	0
Karacalar	192	0	30	0	40	0	12	0	102	0
Kise	600	1184	98	9	111	539	13	222	274	333
Mahmudla	552	1535	62	26	89	660	5	280	355	556
Murt	407	0	27	0	82	0	2	0	234	0
Nağlu	388	198	58	31	109	736	4	266	204	504
Oba-bazarı	645	48	65	1	167	25	10	6	372	9
Alara	479	0	61	0	174	0	12	0	204	0

* KKA, TD, nr.72 numaralı defterde caba sayıları verilmiştir.

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

Kal'a-ı	0	2105	0	70	0	322	0	157	0	244
Karasenir	0	308	0	4	0	120	0	54	0	36
Toplam	5623	7246	653	184	134 1	320 5	91	137 0	312 2	2211

Konar-Göçer Nüfus

Osmanlı Devleti'nde Kızılırmak'tan başlayarak İçel'i de içine alan bölgeye "Rumeli" denilmekteydi. Sözü edilen bu bölgede, XVII. yüzyıldan önce gelen konar-göçer gruplara "Yörük" daha sonra gelenlere ise "Türkmen" olarak adlandırılmıştır (Gündüz, 2007, s.32). Yörük kelimesi ise yürü-mek mastarından türetilmiş olup; yürüyen, sefere koşan, çadır haklı, bir yerde devamlı iskân etmeyen göçebe anlamına gelmektedir (İnalçık, 1986; Sümer, 1952, s.518; Gökbilgin, 1957, s.1; Çetintürk, 1943, s.107). Kanunnamelerde ise belli bir toprağı olmayan konar-göçer şeklinde geçmektedir (Akgündüz, 2006, s.159). İl ve ulus adı altında yer alan konar-göçerlerin boy, aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba olarak bölümleri bulunmaktadır. Boy beyi ve Kethüda tarafından idare edilen konar-göçerleri Osmanlı Devleti vergilendirmek ve kontrol altında tutmak için yaşam durumlarını göz önünde bulundurarak hususi ve mali bir idare teşkilatı kullanmıştır (Orhonlu, 1987, s.14; Halaçoğlu, 1988, s.18) Buna göre; Türkmenler has reayası, Yörükler ise timar ve has reayası olarak ayrılmışlardır.

Alaiye sancağına ait 1501 tarihli tahrir defterinde Bağçe cemaati Oba-bazarı nahiyesine kayıt edilmiştir (BOA, TD, nr.990, s.6). Cemaatte; 6 mücerred, 3 çift, 6 bennak, 27 nimçift olmak üzere 42 nefer kayıtlıdır. 1501 tarihli defterde başka bir kayıt ise Yörügân cemaati kayıtlıdır (BOA, TD, nr.990). Adı geçen cemaatte 80 hane, 1 imam ve 1 muhassıl ile 83 nefer bulunmaktaydı. Manavgat nahiyesinde ise aynı cemaatin 493 hane, 20 mücerred, 12 imam, 3 muhassıl, 1 kethüda ve 1 şeyh olmak üzere 530 nefer kaydı vardı (BOA, TD, nr.990, s.2-3). Yörügân cemaati Dim deresi nahiyesinde ise cemaat-ı müteferrika şeklinde kayıtlıdır (BOA, TD, nr.990, s.20-21). Cemaat Oba-bazarı, Kise ve Mahmudlar nahiyesinde bulunmaktadır. Defterde; "cemaat-ı müteferrika-ı der karye-i Oba ve Kise ve Mahmudlar mütemekkin şod budent" notu düşülmüştür (BOA, TD, nr.990, s.20).

1530 tarihli tahrir defterinde (BOA, TD, nr.166, s.613-626), Sevinç Hacı cemaati (BOA, TD, nr.166, s.626) 56 hane, 16 mücerred, 1 kara, 1 dai olarak kayıtlara geçmiştir. Ziftciyan cematı, Torbalıtaş köyünde 23 hane, 2 kara bulundurunken, Kızılca şehri köyünde 23 hane, 2 kara, 1 muhassıl, Harim deresi köyünde, 83 hane, 11 kara, kaza-ı Küre'de 83 hane, 2 kara, 1 dai bulundurmaktaydı (BOA, TD, nr.166, s.614). Bağçe cematının Omar köyünde 44 hane 2 mücerred kaydı vardır. Girliye köyünde, Bayır cemaatine mensup, 150 hane, 9 mücerred, aynı karyede Orhan cemaati ise 49 hane, 7 mücerred, 1 şeyh bulunmaktaydı. Poşi cemaatinde ise 78 hane, 1 mücerred, 1 şeyh ve 1 kara yer almaktaydı.

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

Karacalar cemaati 29 hane 1 mücerred, 1 a'ma ile Aksaz köyüne yazılmıştır. Küreciyan cemaati ise Kızılca köyde 27 hane 1 imam, Sersos köyünde 12 hane ve Toprbalıtaş köyünde 52 hane, 1 mücerred ve 1 kara, Girliye köyünde 8 hane ile yer almaktaydı. Havladı ve Çeltükçiyen cemaati birlikte yazılmış ve 23 hane, 4 mücerred ve 1 dai şeklinde kayıt edilmiştir (BOA, TD, nr.166, s.615). 1555 tarihli Alaiye kazasına ait son tahrir defterinde Kal'a-ı Alaiye nahiyesinde, Ziftciyan cemaatine 195 nefer 28 mücerred yazılmıştır (KKA, TD, nr.172, vrk 5b- 6a). Ayrıca 22 nefer "*cemaat-ı der karye-i kerliye 'an karye-i Dere amedden tabi-i Liva-ı Teke haliye ihtiyarlarıyla Ziftçi kayd olundılar. Fi sene 30.*" notu ile Ziftçiyanaya kaydedilmiştir. Kebe cemaati 1'i mücerred olan 16 nefer ile tahrir edilmiştir. Girliye nahiyesine bağlı Kızılağaç köyünde ise Vilayet-i Kütahya kazasına tabii olan Uşaktan gelen 12 nefer ziftçi kayıt edilmiştir. Nefs-i Oba'ya 2 nefer, Torbalıtaş köyüne 51, Kızılca şehir ve Alakilise köyüne 40, Dimderesi köyüne 113 ve Bucak'a tabi Dim deresi köyüne ise 11, "*cemaat-ı evlat-i işan*" kaydı ile de 11 nefer toplamda 228 ziftçiyan kayıt edilmiştir.

Okciyan cemaatine, Çukur köyünde 34, Askerler köyünde 32, Güvercinlik depesinde 82 nefer kayıt edilmiştir. Ramazanlar cemaatine ise 47 nefer, Hacı Osmanlar cemaatine 149, Ozan cemaatine 25 nefer kayıtlıdır. Ayrıca Çöngere nahiyesinde, Karacak n.d. Sadıklar cemaatinde, 20 caba, 20 nimçift, 2 a'ma' ve 1 pir-i fani kaydı ile 51 nefer bulunmaktaydı (KKA, TD, nr.172, vrk 58a-b).

Mahmutlar nahiyesinde ise Hotalar cemaati 128 nefer olarak kayıt edilmişlerdir. Bu neferlerden 2'si mücerred, 32'si caba, 26'sı nimçift, 62'si bennaktır. Aynı nahiyenin Sarcinos köyüne Küreciyan cemaati ait 4 nimçift, 14 bennak, 6 caba toplamda 24 nefer ile kayıtlıdır (KKA, TD, nr.172, vrk 30b).

Nağlu nahiyesine 1555 tarihli tahrir defterine göre Bayır cemaati 123 nefer ile Kerliye köyüne kayıt edilmiştir. Bu cemaatin neferleri 16'sı caba, 49'u nimçift ve 55'i bennak olarak dağılım gösterir. Nağlu nahiyesine kayıtlı bir diğer cemaat ise Orhan cemaatidir. Bünyesinde 70 nefer barındıran cemaatin nefer dağılımı, 5'i mücerred, 10'u caba, 25'i nim çift ve 30'u bennak şeklindedir. Poşi cemaati ise 2'i mücerred, 10'u caba, 26'sı nimçift ve 26'sı bennak olmak üzere 65 neferle kayıtlara geçmiştir. Güney cemaatine kayıtlı ise 9 nefer gebran bulunmaktaydı. Küreciyan cemaati Kızılca köy ve Şarabsa'ya 45 nefer, Torbalıtaş ve Girliye köyüne 84 nefer ile kayıtlıdır. Bu neferlerden 28'i caba, 27'si nimçift, 71'i bennaktır (KKA, TD, nr.172, vrk6a-38b).

Alara nahiyesinde yer alan Derziler ve Mihmatlar cemaatleri, Çeltükçüler ve Gökçe İsalı köyüne 30 nefer olarak yazılmıştır. Bu neferlerden 7'si caba, 14'ü nimçift, 8'i bennak ve 1 kişide imam olarak kayıt edilmiştir (KKA, TD, nr.172, vrk.73ab).

Gayr-i Müslim Nüfus

Alaiye sancağında XVI. yüzyıla ait 1530 tarihli defterde Alaiye kazasına; 225 gebran hane, 19 mücerred ve 2 kara gebran nefer olarak kayıt edilmiştir (BOA, TD, nr.166, s.613). 1555 tarihli tahrirde sadece Kal'a-ı Alaiye kazasında 37 neferlik

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

gebran nüfusuna rastlanılmıştır (KKA, TD. nr.172, vrk.4b-5a). Kale içi yerleşme görölen kazada gebran mahallesi, kale içinde korunaklı bölgede konumlanmıştır.

1501 tarihli tahrirde, Girenif nahiyesinde, 15 nefer gebran kayıt edilmiştir. Bu neferler; 3 bennak, 12 nim çiftten oluşmuş ve Balavirsun köyünde yaşamaktadır (BOA, TD, nr.990, s.96). Köyün tamamı gebran kayıt edilmiştir. Kise nahiyesinde bulunan 76 gebran neferden 16'sı mücerred, 21'i bennak, 39'u nim çifttir. Adı geçen nahiyeye ait gebran köyü 1555'de 38 nefer gebran barındırmaktaydı. Bu neferlerden 23'ü bennak, 2'si çift ve 13'ü nimifttir. Köyde her iki tahrirde de müslim ve gayr-i müslim nüfus beraber yaşamaktaydı. Mahmudlar nahiyesine ait 1501 tarihli tahrir defterinde yer alan kayda göre Güderli ve Sarcinos köyleri ile birlikte kayıt edilmiştir. Ayrıca kayıtlara göre, Sarcinos köyünde 18 nefer gebran yaşamaktaydı. Bunların 3'ü mücerred, 6'sı bennak ve 9'u nimifttir. Murt nahiyesine kayıtlı Sülles köyü ise 48 gebran nüfus barındırmaktadır. Bu neferlerden 4'ü mücerred, 5'i bennak ve 38'i nimçift olarak kayıtlara geçmiştir. Aynı tarihte Oba-bazarı nahiyesine 12 nefer gebran kayıt edilmiştir. Bunlardan 9'u nimçift, 2'si bennak ve 1 nefer mücerredir. Girliye köyüne kayıtlı olan gebran nüfus Müslüman nüfusla birlikte yaşamaktaydı. 1555 tarihli tahrirde ise Nağlu ve Dimderesi nahiyelerinde ilk defa kayda geçen gebran nüfusa rastlanılmıştır. Nağlu nahiyesinde gebran köyü 9 nefer bulundurmakla beraber bunlardan 2'si bennak, 5'i nimçift ve 2 nefer belirsizdir. Dimderesi nahiyesinde ise Kızılaşehir köyünde müslim nüfusla birlikte yaşayan gebran nefer sayısı 1 bennak, 4 nimçift olmak üzere toplamda 5'tir. Sanağa ait tahrir kayıtlarına baktığımızda Oba-bazarı ve Dimderesi nahiyesinde gebran nüfusun Müslüman nüfusla birlikte yaşadığı görölmektedir. Ayrıca bazı nahiyelerde ilk tahrirde yer alan gebran nüfus son tahrirde görölmemektedir. Bu durum idari sınırlar arasındaki değişiklikten kaynaklandığı şeklinde yorumlanabileceği gibi, gebran nüfusun bölgeyi terk etmiş olabileceğini de akıllara getirmektedir.

Vergiden Muaf Nüfus

Osmanlı Devleti sahip olduğu nüfusu belli başlı faktörlere göre sınıflandırarak yönetme yoluna gitmiştir. Bu sınıflandırma yapılırken tebaanın yaşam tarzları, yaşadığı yerlerin niteliği göz önünde bulundurulmuştur. Yaşam tarzının yerleşik mi, konar-göçer mi, yaşadığı yerin şehir ya da köy olmasına göre sınıflandırılmıştır. Kanunnamelerde ise, Osmanlı toplumu "*askeriler*" ve "*reaya*" olmak üzere iki farklı sınıf şeklinde adlandırılmıştır. Bu durum, "*yönetenler*" ve "*yönetilenler*" şeklinde de ifade edilebilir. İki grubu birbirinden ayıran en önemli özellik ise yönetenlerin vergiden muaf olması, yönetilenlerin ise vergi yükümlölüğünün bulunmasıydı (Yücel, 1974, s.662).

Osmanlı Devleti bünyesinde alınan vergiler incelendiğinde, devlet yönetiminin her vergiyi her kesimden almadığı bunlar arasında da bir düzenlemeye gittiği görölmektedir. Örneğin, yönetilenlerden bazıları avarız, raiyyet rüsümü ve şer'i vergilerden muaf tutulmuştur. Bununla birlikte, hem *avarız-ı divaniyye* (Barkan,1942, s.13; Salihlioğlu, 1991, s.108) hem de *raiyyet rüsümünden* muaf olan kesimler de olmuştur. Bunlar; kadı, naib, imam, hatib, müezzin, müderris, kapıkulu ve sipahilerdi. Derbetnci (Orhonlu, 1990) doğancı, tuzcu ve eltükü (İnalçık, 1982, s.110) gibi özel gruplar da bazen *raiyyet* bazen de *avarız* vergilerinden muaf idiler

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

(İnalıcık, 1956, s.595). Ancak bu vergilerden muafiyet hakkı olanlar arasında toprak tasarrufu edenler olursa, kanunun belirlediği miktarda raiyyet rüsumu ödemekle yükümlüydüler (Kütükoğlu, 2010, s.71). Bunun yanında şeyh, kethüda, muallim, pir, ma'lul, âmâ durumunda olanlar da vergiden muaf edilmişlerdi. Mazul sipahinin (Gökbilgin, 1966, s.691) muafiyeti ise yedi yıl olarak kabul edilmiştir.

Alaiye kazasında 1501 tarihli tahrirde sadece kırsal nüfus bulunmaktadır. Buna göre muaf grupların kaza/nahiyelere dağılımı; Çöngere nahiyesi 16 adet imam kaydı ile en fazla imama sahip nahiye konumundadır. Bunun yanında kazaya ait 1 muhassıl kaydı da yer almaktaydı. Aynı tahrirde Dim deresi nahiyesi ise 2 imam, 1 ma'lul, 3 muhassıla sahipti. İlk tahrirde yer alan ve diğer tahrirlerde bulunmayan Girenış nahiyesinde 4 adet imam kaydı yer alır. Aynı şekilde ilk tahrirde yer alan Karacalar nahiyesinde ise 3 imam ve 3 muhassıl vardır. Kise nahiyesinde 5 imam, 3 muhassıl, Mahmudlar nahiyesinde 3 imam ve 1 nefer pir-i fani yaşamaktaydı. Murt nahiyesinde ise 7 imam, 8 muhassıl bulunurken, Nağlu nahiyesinde 9 imam, 1pir-i fani, 1 muhassıl bulunurdu. Kazanın önemli nahiyelerinden biri olan Oba-bazarı nahiyesine ait tahrirde ise 10 imam, 1 hafız, 1 hatib, 2 ma'lul, 6 muhassıla sahipti. Aynı tahrir defterinde yer alan Alara nahiyesinde ise 9 imam, 1 hafız, 1 hatib ve 4 muhassıl kaydı yer alır.

1555 tarihli tahrirde ise Oba-bazarı nahiyesinde şehir merkezine 2 imam, 1 medr-i tımar kaydı düşülmüştür. Aynı tahrirde Kal'a-ı Alaiye şehrinde 1 imam, 1 muhassıl, 1 şeyh ve 1 kethüda bulunmaktadır. Nahiyenin kırsalına ise 3 imam, 1 imam-hatib, 2 a'ma, 12 pir-i fani, 4 muhassıl, 6 sipahi, 2 malul, 1 kadızade, 1 mecnun kayıt edilmiştir. Çöngere nahiyesine ise 2 imam, 4 a'ma, 9 pir-i fani, 2 sülehadan, 1 hafız, 1 molla, 9 sipahi, 2 kadı kayıtlıdır. Dimderesi nahiyesinde 1 pir-i fani, 1 sipahi bulunur. Kise nahiyesinde 2 imam, 2 a'ma, 3 pir-i fani, 18 sipahi, 1 derviş, 1 ulema, 7 meremmetçi, 2 ma'lul, 1 muhassıl yer alıyordu. Mahmudlar nahiyesinde 2 imam, 4 pir-i fani, 4 ma'lul yaşamaktaydı. Nağlu nahiyesine 4 imam, 2 hatib, 1 a'ma, 2 sülehadan, 4 sipahi kayıtlıydı.

Tablo 3:1 1555 Tarihli Tahrirde Göre Alaiye Kazası Nahiyelerinde Muaf Zümreler

	Çöngere	Oba-bazarı	Nağlu	Mahmudlar	Dim-Deresi	Kal'a-ı Alaiye	Kise
İmam	2	2	4	2	0	4	2
Hatib	0	0	2	0	0	0	0
İmam ve Hatib	0	0	0	0	0	1	0
Hafız	1	0	0	0	0	0	0

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

Muhassıl	0	0	0	0	0	5	1
Medr-i tımar	0	1	0	0	0	0	0
A'ma	4	0	1	0	0	2	2
Pir-i fani	9	0	0	4	1	12	3
Derviş	0	0	0	0	0	0	1
Ulema	0	0	0	0	0	0	1
Meremmetçi	0	0	0	0	0	0	7
Ma'lul	0	0	0	0	0	0	1
Molla	1	0	0	0	0	0	0
Sipahi(zade)	9	0	4	0	1	6	18
Şeyh	0	0	0	0	0	1	0
Kethüda	0	0	0	0	0	1	0
Ma'lul	0	0	0	4	0	2	0
Kadı(zade)	2	0	0	0	0	1	0
Mecnun	0	0	0	0	0	1	0
Sülehadan	2	0	2	0	0	0	0
Toplam	30	3	13	10	2	36	36

Yerleşme

“Beşeri coğrafya” tanımını birçok coğrafyacı bilim adamı farklı şekilde tanımlamıştır. En geniş anlamada beşeri coğrafya; İnsan faaliyetlerin değiştirilmiş ve değiştirilmekte olan kültürel yeryüzünü inceleyen bilim dalı şeklinde söylenebilir. Beşeri coğrafya, nüfus coğrafyası, yerleşme coğrafyası, siyasi coğrafya, tarihi ve tıbbi coğrafya gibi araştırma alanlarını incelemektedir (Doğanay, 1995, s.4). Bu alanlardan yerleşme coğrafyası bizim tezimi ilgilendiren alandır. “Yerleşme” dar anlamda oturlan ve barınılan yer, geniş anlamda yararlanma ve ekonomik faaliyetlerde bulunma yeri olarak açıklanabilir. Yerleşmeler şekil olarak üçe ayrılır;

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

dağınık, toplu ve yol boyu yerleşmeleri. İşlevsel olarak ise; sürekli ve geçici yerleşmeler olarak ayrılmaktadır. Sürekli yerleşmeler, şehir, kasaba, köy, geçici yerleşmeler ise; yayla, kışla, mezra, kom oba vb. tanımlanmaktadır. Anadolu'da yerleşme, paleolitik çağlarda mağara yerleşmesi ile başlamıştır (Tunçbilek, 1986, s.10).

Şehir Yerleşmeleri

Osmanlı'da şehir, “*Cuma kılınur ve bazarı duru*” yer olarak tanımlanmakla beraber tarım dışı faaliyetlerin yapıldığı yer olarak yorumlanabilir. Ancak şehir çevrelerinde tarım yoğun olarak yapılmasından dolayı şehirleri tamamen tarım yapılmayan yerler olduğunu düşünmemek gerekir (Ünal, 1999, s.57). Ayrıca Osmanlı Devleti'nde şehir yerleşmeleri kendinden önceki kültürlerden etkilenmiştir. Bunlar; Selçuklu ve Bizans şehir kültürü ile Arap-İslam şehir kültürüdür. Osmanlı şehirleri bu kültürler üzerinde gelişmiş ve kendine has özellikler oluşmuştur (Öz, 1991, s.62).

Osmanlı Devleti'nde bir yerin şehir sayılması için bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu özelliklerden idari açıdan, bir sancak beyi ya da kadının olması iktisadi açıdan pazarın kurulmasını söyleyebiliriz. Tahrir defterlerinde yer alan bac-ı bazar vergisi bunların kanıtıdır (BOA, TD, nr.182, s.6; TD 272, s.6; TD, nr.289). Şehirlerin gelişmesine etken imaretlerin, camii, mescid, han hamam, çarşı, boyahane, salhane, suyolları v.b gibi şehri daha bayındır hale getiren tesislerin olmasıdır (Halaçoğlu, 2003, s.103).

Tahrir defterleri doğrultusunda ise Osmanlı'da yerleşme merkezlerin şehir olarak nitelendirilmesi için, nüfusun fazla olmasının yanı sıra, idarî, hukukî ve askerî bir görevinin bulunması ve tarım dışı faaliyetlerinin daha yoğun yapıldığı yerler olması gerekmektedir. Defterlerde genellikle şehirler “*nefs*” olarak kaydedilmiş ve mahalleri bulunmaktadır (BOA, TD, nr.172, s.14a).

Alaiye Şehri

Eski adı ile “*Korakesion*” olan Alaiye eski çağda bazen Pamfilya bazen Kilikya bölgesine dâhil edilmiştir (Konyalı, 1946, s.16). Akdeniz'e doğru 250m yüksekliğinde bir dağın üzerine kurulan şehir ilkçağlarda güzel dağ anlamına gelen Korakesion; surlarla çevrili ova Toroslar'dan ayrılır. Tabii bir limana sahip olan şehir Bizans döneminde korsanların sığınak yeri olmuştur (Bostan, 1989, s.339). Korsanlık o kadar ileri ve tehlikeli bir hal almıştır ki Kilikya valileri deniz yolunu tercih etmek yerine uzun ve yorucu kara yolunu kullanarak Korakesion'a ulaşıyorlardı (Konyalı, 1946, s. 51).

Türklerin şehre gelmesi 1221 yılında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'ın burayı fethi ile gerçekleşmiştir. Rivayete göre; Alâeddin Keykubat şehri aldığı anda sarp bir kayanın üzerinde kurulan kaleye çıkarak şehre yukarıdan bakmış ve isminin kendi ismine binaen Alaiye olacağını söylemiştir. Sultan daha sonra Alaiye olarak anılacak olan şehre bir tersane kurdurmuştur. Önceleri korsanların uğrak yeri olan liman Antalya'dan sonra Cenevizli, Venedikli ve Kıbrıslı tüccarların uğrak yeri olmaya başlamıştır. Büyük bir pazarı bulunan limandan pek

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

çok ticaret ürününün nakli yapılmıştır. Örneğin; Mısır'a kereste ihracatı yapıldığı bilinmektedir.

Ekonomik hayatın canlanması ile paralel olarak Selçuklular devrinde Alaiye'nin yerleşim olarak da geliştiği görülmektedir. Şehrin en önemli yerleşim özelliklerinden biri “*kale içi yerleşim*”dir (Kucur, 2009, s.284). Dönemin müelliflerinden İbn-i Bibi şehri ve kale içi yerleşimi şu sözlerle tasvir eder: “*Deniz kenarında olan şehir kışın insanlara mutluluk verdiğini, sahilinde taş bulunmayan şehrin Antalya kadar olmasa da toprağının değerli olduğunu söyler. Sarp bir kayanın üzerine yapılan Kalonoros kalesinin etrafı geçit vermeyen hisar ve hendekler ile çevrelenmiştir. Kaleye çıkan yollar dik olduğu kadar ormanlarla kaplanmıştı. Ayrıca kaleye çıkıldığında dağa göre geniş bir düzlük karşılar, düzenli ve çok güzel bir şehir kuruludur bu kalenin içindeki düzlükte*” (Öztürk, 1996, s.190).

Alaiye kazası için incelediğimiz üç defterden sadece 1555 tarihli mufassal defterde mahalle kaydı bulunmaktadır. XVI. yüzyılda Alaiye kazası dokuz nahiyeye ayrılmıştır. Bu nahiyelerden sadece ikisinde mahalle kaydına rastlanmıştır.

Bunlardan ilki; Kal'a-ı Alaiye nahiyesi olup, bu nahiyeye altı mahalleye sahiptir. Bunlar; Esed Burcu, Gebran, Kapu, Pir-i Fani (n.d Orta), Taşbozan, Tophane mahalleleridir. Kale içi yerleşme görülen kazada Kapu mahallesi 77 nefer ile en fazla nüfus barındıran mahalle konumundadır. Defterde bir adet gayrimüslimlerin yaşadığı Gebran mahallesi bulunur. Kalenin belli başlı bölümlerinin mahalle adı olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin; Orta mahalle, kalenin orta bölümünde; Tophane mahallesi kalenin tophane kısmında; Kapu mahallesi de kale kapısı civarında bulunmaktadır.

Mahalle kaydı olan ikinci nahiyeye ise; Oba-bazarı'dır. Bu nahiyede kayıtlı altı mahalle bulunmaktadır. Bunlar; Baykuş Deresi, Çabalar, Çölmekçiyân, Gül-ü Aşiyân Kalaycıyân, Meydan, Pınarbaşı mahalleleridir. Baykuş Deresi, Meydan, Pınarbaşı Mahalleleri coğrafi durum ve yer aldıkları fiziki çevre ile alakalı adlandırılmıştır. Çölmekçiyân ve Gül-î Aşiyân Kalaycıyân mahallelerin adları ise yine Ahi teşkilatının, mahalleler üzerindeki etkisi yönünden dikkat çekicidir.

Tablo 4: 1555 Tarihli Tahrir Defterlerine Göre Alaiye Kazası Mahalleleri

Nahiyeye	Mahalle Adı	Vergi Nüfusu (hane)	
		Müslim	Gayr-i Müslim
Kal'a-ı Alaiye	Esed Burcu	50	-
	Kapu	77	-
	Pir-i Fani n.d. Orta	58	-
	Taş Bozan	71	-
	Tophane	47	-

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

	Gebran	0	37
Oba- Bazarı	Baykuş Deresi	9	-
	Çabalar	48	-
	Çölmekçiyan	13	-
	Gül-i Aşiyân Kalayciyan	81	-
	Meydan	23	-
	Pınarbaşı	45	-
	Toplam	522	37

Kırsal Yerleşme

Köy; ekonomik fonksiyonları büyük ölçüde tarım ve hayvancılığa dayanan ve şehirlerden daha az nüfus barındıran yerleşim merkezlerine denir (Gümüşcü, 2001, s.225). Başka bir tanımda ise; ahalisini geçindirecek kadar tarım arazisi, koşum ve kesim hayvanları için otlığı, yakınlarında çayırı, harman yeri, çeşmesi ve mezarlığı olan yerleşim yerlerine verilen ad olarak tarif edilmektedir (İnalçık, 2000, s.225-Koç, 1989, s.36). Ele aldığımız kaza ile ilgili mufassal defterlerde köyler; “*ekinlik olarak tarif edilen tarım alanı*” ile “*hayvancılığın*” yapıldığı yerleşim yerlerinin olduğu yerlerdir. Ayrıca tahrir defterlerine baktığımızda bir yerin köy olarak belirlenmesi için hane sayısının baz alınmadığı, yerleşim yerinin niteliklerinin gözetildiği görülmektedir. Bu hususa örnek olarak Alaiye kazasına bağlı Alara nahiyesinin Oruçlar köyü 5 hane, Mahmudlar nahiyesine bağlı İnsan Fakih köyünde 206 hane şeklinde kayıtlarda yer alması gösterilebilir (KKA, TD, nr.172). XVI. yüzyılda Alaiye kazasında 1501’de 10 nahiye ve bunlara bağlı 116 adet köy kayıtlara geçmiştir. 1555’de ise 11 nahiye, 79 adet köy kayıtlara geçmiştir.

Alaiye Nahiyesi

İlk tahrirde farklı nahiyelere kayıt olan kale içi köyler daha sonra “*Kal’a-ı Alaiye*” nahiyesi olarak kayıt edilmiştir. Nahiyeye bağlı köyler; Ali Saları, Askerler, Balad, Bayır, Baladan, Bertar Bucağı, Budamya, Burma Han, Ekiz, Kabaklu, Kara Türk, Kesik, Kepezlü, Kızılağaç, Kızılca Kışla, Kızılca Köy, Kızılca Şahin, Kımızcı, Kiçi Cuma, Nebiler, Göçer, Göçler, Göği, Göl Deresi, Güney, Peri, Saçlu, Semed, Sarapse, Sarıca, Simyan, Seyidler, Oba-Bazarı, Omanas, Ulu Cuma, Yularu’dır. En kalabalık köyler 102 hane ile Göği, 103 hane ile Göçeri, 100 hane ile Kızılca köyü ve 102 hane ile Ulucuma idi. Ancak bunlardan en fazla hasılı 8141 akçe ile Ulucuma köyü sahiptir.

Oba-Bazarı Nahiyesi

Alaiye merkez kazasının altında Dim deresinin hemen üzerinde verimli bir ovada bulunan nahiyeye 1501'de nahiyeye bağılı biri gebran olmak üzere sekiz adet köy kayıtlara geçmiştir. Bunlar; Oba-Bazarı, Alaca bağçe, Has Bağçe, Bağcı, Günegiz, Kızılca Kışla ve Balaban ve Girliye köyleridir. Girliye köyü 281 müslim ve 12 hane gayr-i müslim nüfus barındıran köy konumundadır. 1555 tarihli defterde ise sadece Alaca Bağçe, Has Bağçe, Kızılca Kışla Köyleri kayıt edilmiş, Oba-bazarı köyü şehir merkezi olmuş ve mahallelere ayrılmıştır. Son defterde Girliye köyü ve gebran kaydı bulunmamaktadır. Adı geçen köyün ilk tahrirde 19340 akçelik hasılı bulunmaktadır. Son tahrirde ise köy sayısı azalmış ve bunlar içinden en fazla nefer barındıran köy ise 30 hane ile Has Bağçe köyüdür.

Mahmudlar Nahiyesi

Akdeniz'e kıyısı bulunan ve Dim deresinin altında olan nahiyeye ait ilk tahrirde on iki köy kayıtlara geçmiştir (BOA, TD, nr.990, s.77-89). Bunlar; Güderdi, Sarcinos, Kitre, Kiçiros, Kargucak, Mahmudlar, Eli Kesik, Karaliler, Depe Yakası, Bucak, Kızılca şehir, Badem Ağacı daha sonra 1555 tarihli defterde Mahmudlar nahiyesine ait on sekiz köy bulunmaktadır. Köyler; Sidre, Kıllu, Kızıl Kilise, Kübcü Sınru, Kabakalu, Baladı, İnsan Fakih, Yalular, At Otlak, Göri, Kızılca Köy, Hotalar, Göderdi, Sarcinos, Kitre, Kiçiros, Kargacuk ve Göni'dir. Nahiyede yüzyıl boyunca sadece 6 adet köy varlığını devam ettirmiştir. Diğer köyler Depe Yakası, Eli Kesik, Kızılca gibi başka nahiyeye dahil olmuş olabilir. Buna ek olarak, nahiyeye ait gebran kaydı bulunmamaktadır.

Nağlu Nahiyesi

Nahiyeye Batı Torosların eteklerinde Akdeniz sahillerine uzanan bir bölgede kurulması açısından önem arz etmektedir. 1501 tarihli defter Beden, Baranyalu, Gelmez, Şarabse, Kızılca, Karaköy, Ekizce, Şimadiye, Bedester, Gödene köyleri olmak üzere on adet köy kayıtlara geçmiştir. 1555 tarihli defterde ise köy sayısında yüzde yüzlük bir artış meydana gelmiş ve sayı 20 olmuştur. Ancak bu köylerden hepsi yeni kurulmamış Mahmudlar nahiyelerden buraya kayıt edilmiştir. Gebran mahallesi bunlardan biridir. Sınırı bulunan Oba-bazarı nahiyesindeki gebran köyünün, Nağlu nahiyesine dâhil edildiği düşünülmektedir. Gerliye, Kızılağaç, İshak Fakihler, Yanyalar, Gebran, Beden, Baranyalu, Tavşan Alanı, Salur, Malat Eli Kesik, Seferlik, Şarabsa, Bedester, Karaköy, Şimdiye, Çöndük, Baladan, Depe Kayası, Semer, Kızılca, Ekizce, Girenez, Aydolun, Ali Salad Torbalı Taş, Urımtaş, Mandıras köyleri son tahrirde yer almıştır. Nüfus bakımından en kalabalık köy olarak 1501 tarihli sayımda Şarabsa 79 nefer ile kayıtlara geçmiş bu durum 1555 tarihli tahrirde de değişmemiştir. Şarabsa 171 nefer ile en kalabalık köy olmayı sürdürmüştür. Son tahrirde bir mezraa kaydının (KKA, TD, nr.172, vrk.37b) olması köyün bize Torosların eteklerinde kurulmuş olabileceği ihtimalini düşündürmektedir. Bu sebepten buraların yaşama müsait olması fazla nüfuslanmasının en önemli sebebidir.

Dim Deresi Nahiyesi

Dim çayı boyunca yerleşim gösteren nahiyenin 1501 tarihli defterinde Girizler, Günceler, Baladan kaya, Buçak, Bağcecik, Üzümlü, Kirvasil, Bıçakçılar, Sarupınar, Arab, Buçak, İlli köyleri kayıt edilmiştir. 1555 tarihli defterinde ise Badem ağacı, Kızılca şehir köyleri Mahmudlar nahiyesinden ayrılıp Dim deresi nahiyesine kayıt edildiği görülmektedir. Nahiyeye ait gebran nüfus Kızılca şehir köyüne aittir. Toplamda 127 hane olan köyde, 5 hane gebran olarak kayıt edilmiştir.

Kise Nahiyesi

1501 tarihli tahrirde 12 adet köy kayıtlara geçmektedir. Bunlar; Panduk, Omlas, Karain, Karabul, Gebran, Senir, Martaş, Siyle, Sersenek, Lamas, Sarıca, Papahod köyleridir. 1555 tarihli tahrirde karşımıza çıkan Kise Nahiyesi'nin şehir merkezi bulunmama ile beraber Nefs-i Kise adında bir karyesi merkez görevini üstlenmiştir. Bir önceki tahrirde yer alan gebran mahallesi bu tarihte Nefs-i Kise kaydı altında yer almıştır (BOA, TD, nr.172, vrk.54a). Sözü edilen tahrirde köy sayısı 15 olmuş Karaisa, Karadere, Yeksede köyleri eklenmiş ancak ilk tahrirde yer alan Papahod köyü Karaisa köyüne nakledilmiştir (BOA, TD, nr.990, s.39).

Çöngüre Nahiyesi

Manavgat kazasına sınır oluşturan Çöngüre nahiyesi, 1501 tarihli tahrirde nefis olarak kayıt edilerek nahiyenin merkezi durumuna gelmiştir. Diğer köyler; Kunduz, Derziler, Kitre, Kiçi, Tekkal, Yarbaşı, Uzun kirişi, Vidişe, Ahmedler, Zarafşah, Güleyanlar, Hacı Yakuplar, Külos, Bucak, Ala Fakih, Daved, Kır Avganda, Pergos, Akşahab, Şahab, Şeyhi, Maruliye, Piriye, Kağros, Simtan, Bucak Tuğrul, Kör Selim'dir. 1555 tarihli defterde 35 adet köy kayıtlara geçmiştir. Bunlardan Çöngüne yine nefis olarak kayıt edilirken Derziler, Kiçi, Uzun Kiriş Kitre, Tekkal, Ahmedler aynı şekilde kayıtlarda yer almıştır. Geriye kalan Aksaz, Karaevce, Çulanlı, Yakup Şeyhlü, Kızılağaç, Karaevce bucağı, Ortaköy, Girece-Depe-Güney, Balıklağı, Kızılkaya, Çarçılar, Bayramlı viran, Kontat, Güleyanlar, Yarbaşı, Kiçi, Karacalar, Hacıköy, Yahyalar, Davudlar, Dedekler, Çerçiler, Hürremşah, Bucak Avşar, Hacı Yakuplar, Elpi, Karaöz köyleri ilk defa kayıtlara geçmiştir. Nahiyeye ait ilk tahrirde geçen köylerin ikinci tahrirde geçmemesi köy adlarının Türkçe adlarla değiştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir. Nahiyede gayr-i müslim nüfus bulunmamaktadır.

Alara Nahiyesi

Alara Çayı etrafında şekillenen nahiyeye ait 1501 tarihli tahrir defterinde Başalan, Karakaya, Karaöz, Bozdepe, Çenger, Candan, Göçeri, Şamludepe, Ayugalı köyleri kayıt edilmiştir. 1555 tarihli defterde nefis-i Alara nahiyeye merkezi olarak kayıt edilmiştir. Diğer kayıtlı köyler ise; Karakaya, Maderas, İncir Kırı, Çenger-Can-Göçeri, Bilaller, Sarumazı, Esvad, İkiuçlar, Otaklar, Oruçlar, Karacalar n.d. Çakal Kuzular, Mahmudlar ve Derziler, Uzunlar, Boz Depe köyleridir. Adı geçen nahiyede gayr-i müslim köy bulunmamaktadır. Son tahrirde 10 köy kayıtlarda yer almış bunların diğer nahiyelerden buralara kayıt edildiği görülmektedir. Mahmudlar nahiyesindeki Karaöz, Derziler köyleri bu duruma örnek gösterilebilir.

Murt-Gireniş-Karacalar Nahiyeleri

1501 tarihli defterde yer alan adı geçen nahiyelere daha sonraki tahrirlerde rastlanmamıştır. Murt, Gireniş, Karacalar nahiyelere ait köyler, 1555 tarihli defterde geçen Akseki ve Manavgat kazalarına kayıt edildiği gibi, Alaiye kazasındaki nahiyelere ait köyler arasında da dağılmış olmaktadır. 1501 tarihli defterde Murt nahiyesine ait köyler; Menapor, Eftiye, Murd, Süllas, Minval, Karadere'dir. Süllas köyünde yer alan 56 haneden 38 hanesi gebran olarak kayıtlarda yer almıştır. Minval Köyünde ise 58 haneden 10 tanesi gebran hanedir. Gireniş nahiyesinde ise adı geçen defterde Malan, Şemdiki, Dekraniş, Rundaş, Turbali, Belavirsun, İncir Kırı, Mavros, Alicalar, Aydolın köyleri bulunmaktaydı (BOA, TD, nr.990, s.91-103). Nahiyeye ait gebran kaydı yoktur. Karacalar nahiyesinde ise Çonka, Çayköy, Yacalar, Davudlar, Dökeler, Ak sanık avlan, Karacalar, Çuları ve Uzunlar köyleri kayıtlıdır (BOA, TD, nr.990,s.103-109). Köylerde gebran kaydı bulunmamaktadır.

SONUÇ

Alaiye, bölgesi ilk çağlardan günümüze kadar gelen çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bölge 1071 Malazgirt savaşına müteakip başlayan Türk akınlarıyla sonra Anadolu Selçuklu sultanı Alaeddin Keykubad zamanında Alaiye, Türklerin eline geçmiştir. İlk iskân izleri de yine bu fetih döneminde başlamış, bölgede dolaşan Türkmen aşiretlerin katkısıyla Osmanlı hâkimiyeti döneminde devam etmiştir. Bu husus kazadaki köy ve mezraa sahalarının Türkçe ad taşımalarından bellidir.

Her ne kadar Selçuklu ve Beylikler döneminde nüfusun gelişimi hakkında yeterli verilere sahip değil isek de; Osmanlı hâkimiyetinde iken kazanın nüfusundaki belirgin artış ve değişimleri takip etmek mümkün olmaktadır. Buna göre XVI. yüzyıl boyunca Alaiye kazasında şehir nüfusunda artışlar görülmektedir. Bu doğrultuda hem şehirleri meydana getiren mahalle sayılarında artış olmuş hem de şehir fiziki olarak büyümüş ve gelişmiştir. Alaiye kazasında 1555 tarihli tahrirde 3 adet küçük, 5 adet orta ve 4 adet büyük mahallesi bulunmaktadır.

XVI. yüzyıl boyunca Alaiye kazasında köy sayılarında artış görülmektedir. Bu artış nüfusun artması ile doğru orantılı olduğu kadar, bu artışın konar-göçer Türkmen grupların yerleşik hayata geçmesi ile de alakalıdır. Alaiye kazasında yüzyıl boyunca köy sayısı; 1501 tarihli tahrirde 10 nahiyeye 116 köy kayıtlara geçmiş, 1555 tarihli tahrirde ise 11 nahiyeye 79 köy kayıtlara geçmiştir. Köy sayısındaki düşüş kanın ait olduğu sancakta kaza sayısının artması ve bazı köylerin buraya dâhil olması şeklinde açıklanabilir.

XVI. yüzyılda Alaiye kazası yerleşme ve nüfus yapılarına baktığımızda bölgede yoğun olarak yer alan konar-göçer Türkmen grupların etkin rol aldığını görmekteyiz. Sözü edilen yüzyılın ortalarından itibaren kullandıkları mezraaları köye dönüştürmek suretiyle yerleşik hayata geçerek buraları iskâna açtıkları görülmektedir. Kazada iskâna açılan yerlerin adlarına baktığımızda Türkçe adlar olduğunu görmemiz bunu kanıtlamaktadır.

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

Kazada yer alan gayr-i müslim nüfus yaşamak için genellikle şehirlerde korunaklı ve büyük mahalleleri tercih etmişlerdir. Alaiye kazasında Kal'a-ı alaiye nahiyesinde 37 neferlik, kale içinde bir adet gayr-i müslim mahallesi bulunmaktaydı. Alaiye kazasında kırsal kesimde ise Dim deresi, Gireniş, Kise, Mahmudlar, Murd, Nağlu, Oba-bazarı nahiyelerinde gayr-i müslim nüfus bulunmaktadır. Kırsal kesimde müslim, gayr-i müslim nüfus birlikte yaşamaktadır. Sadece Balavirsün köyünün tüm nüfusu gayr-i müslimlerden oluşmaktaydı.

Kazada gayr-i müslim nüfusun genel olarak şehirlerde toplanmış olması, onların bölgenin erken dönemlerinden itibaren kır hayatından uzaklaştığının bir göstergesidir. Bu durum kazadaki ziraat alanların darlığı ya da toprağın verimsizliği ile alakalı olmalıdır. Öte yandan kazada yer alan köy ve mezraa adları Türkçe olup fetihten sonra Türkler tarafından açıldığı görülmektedir. Bu yeni yerleşim sahalarının bir kısmı da ziraate açıldıktan bir müddet sonra terk edilmiştir.

KAYNAKÇA

Tahrir Defterleri

BOA TD 990 (Başbakanlı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri)

KKA TD 172 (Kuyud-ı Kadime Arşivi Tapu Tahrir Defteri)

BOA TD 166 (Başbakanlı Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defteri)

İncelemeler

Atalay, İ., (1994), *Türkiye Coğrafyası*, İzmir: Ege Üniv. Basımevi.

Atalay İ.- Mortan K., (2011), *Türkiye'nin Bölgesel Coğrafyası*, İstanbul: İnkılapYay.
Barkan Ö. L. (1942) "Avarız" Maddesi, *İA*, C.II., s.13-19.

Bostan İ., (1989), "Alanya" Maddesi, *DİA*, C.3, s.339.

Çabuk,V. (1991) "Yörük" Maddesi, *İA*, XIII, s. 430.

Çetintürk S., (1943), "Osmanlı İmparatorluğunda Yörük Sınıfı ve Hukuki Statüleri", *DTCFD*, II., s. 107-108, Ankara.

Doğanay H.,(1994), *Türkiye Beşeri Coğrafyası*, Gazi Büro Kitabevi, Ankara.
Gökbilgin, T,(1957), *Rumeli'nde Yörükler Tatarlar ve Evlad-ı Fatihan*, İstanbul.

....., (1966) "Sipahi", *İA*, C.X, s.691.

Gümüşcü O., (2001), *XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara: TTK Yay.

XVI. Yüzyılda Alaiye (Nüfus ve Yerleşme) / Züleyha Ustaoglu

- Gündüz T., (2007), *Anadoluda Türkmen Aşiretleri*, İstanbul, Yeditepe Yay..
- Halaçoğlu, Y., (1988), *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara.
- .....(2003), “XIV- XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı”, Ankara.
- İnalcık H., (1986) *Yürüks Their Origins, Expansion and Economic Rolei Oriental Carpetand Textile Studies*, London.
- ....., (2000), *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 1 (1300-1600), İstanbul, Eren Yay.,
- ....., (1982) “Rice Cultivationand Çeltikçi-reaya in The Ottoman Empire” *Turcica*, S. XIV, s.110.
- Kanunnameler*, C.II, s.159.
- Koç, Y., (1989), “XV. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nın İskân ve Nüfus Yapısı”, Ankara: TTK yay.
- Konyalı İ., H., (1946), *Alanya Tarihi*, İstanbul.
- Kucur S., (2009), “Selçuklular” Maddesi, *DİA*, C.36, s.284.
- Kütükoğlu, M., (2010), *XVI. Asırda Çeşme Kazasının sosyal ve İktisadi Yapısı*, Ankara: TTK Yay.,
- Orhonlu, C. (1987), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskanı*, İstanbul.
- ....., (1990), *Osmanlı İmparatorluğun'da Derbend Teşkilat*, İstanbul: Eren Yay.,
- Öz, M., (1991), “Tahrir Defterlerin Osmanlı Tarih Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler” *Vakıflar Dergisi*, XXII, Ankara.
- Öztürk, M., (Çev.) (1996), İbn Bibi: *El-Evamirü'l Alaiye Fi'l-Umuri'l-Alaiye (Selçukname)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Salihlioğlu, H., “Avarız” maddesi *DİA*, C. IV. s. 108-109, İstanbul.
- Sümer F., (1952), XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan, Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış, *İFM*, , C.XI., s. 518. İstanbul.
- Tandoğan A., (1994) *Türkiye Nüfusu*, Trabzon: Kıyı Kitabevi Ltd. Şti.
- Tunçbilek N., (1986), *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*, İstanbul: İst. Üni. Yay.,
- Varlık M. Ç., (1980), *XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı*, Erzurum.
- Yaşantı, A.S., (Çev.) (2014), *İbn-i Battuta Seyahatnamesi*, İstanbul: YKY.
- Yücel Y., (1974), *Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon*, *Bellekten* C.XXXVIII, (nr.152) s.662, Ankara.

**DEĞİŞİM VE HİVE HANLIĞI: YENİ BİR KANAL VE HAREZM
VAHASINDA ETNİK ÇATIŞMANIN DOĞUŞU, 1870- 1890**

(Central Asian Survey, 2014, Vol. 33, No. 2, 232- 245.)

**"Povorot and the Khanate of Khiva: a new canal and the birth of ethnic conflict
in the Khorazm oasis, 1870s–1890s"**

Akifimu Shioya*

Çeviren: Aysel ERDOĞAN**

Önceki araştırmada 1873 yılında Hive Hanlığı üzerinde Rus himayesinin oluşturulmasının ardından Türkistan'daki Rus sömürge otoritesinin 1910 yılına kadar müdahalesizlik (non intervention) sürdürdüğü vurgulanmıştır. Fakat Rus yöneticileri ve sulama planlayıcıları, XVIII. yüzyıldan itibaren Emperyal Rusya'nın takip ettiği amacı olan Amu Derya'dan Hazar denizine doğru geçişi gerçekleştirmek için hanlıktaki sulama konularına müdahil olmayı sürdürmüşlerdir. Bu çabaların en tipik örneği bu değişime yönelik 1894 yılında yapımına başlanılan Yeni Lawzan Kanalının başarısızlıkla sonuçlanan inşasıdır. İnşa yerli nüfusun seferber edilmesiyle kolaylıkla sonuçlanacağı varsayımı altında yeterli inceleme olmaksızın başlatılmıştır. Bu durum 1899 yılında doğrudan Yomut Türkmenlerinin ayaklanmasına sebep olmuştur. Sonradan 1920 yılında Özbekler ve Türkmenler arasında su meseleleri üzerine etnik bir çatışma olarak yorumlanan, Hive hükümeti ve Türkmenler arasında uzun süren çatışmaların başlangıç noktası olarak yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lawzan Kanalı; Hive Hanlığı; Yomud Türkmenleri; sulama politikası, Orta Asya'da Rus egemenliği.

Giriş

1860 yılının ikinci yarısında, Rus Ordusu Orta Asya'nın güney yerleşik bölgelerine geniş ölçekli bir askeri işgal başlattı. Sonucunda Hive Hanlığının Rus İmparatorluğunun himayesine girdiği 12 Ağustos 1873 tarihli barış anlaşması ile karara bağlandı. Hive, Hanlık içerisinde Müslüman reformist bir grup olan Genç Hivelilerin Kızıl ordunun yardımı ile rejimi devirdiği Şubat 1920'ye kadar yaklaşık elli yıl Rusya'nın hamiliğinde varlığını sürdürdü.

Önceki araştırmada barış korunduğu sürece Rus hükümetinin Hive'nin yönetim ve iç meselelerine müdahale etmediği ve böyle bir müdahalesizlik politikası altında hanlığın bütün yönetimi ve sosyal yapısı değişmeden kalmıştır (Bregel 1992, 203).¹ Ia. G. Guliamov Türkmenler ve Özbekler arasında su meseleleri üzerine devam eden tarihsel düşmanlığın bölgede sabit olduğunu ve iki parti arasındaki anlaşmazlığın

---

* Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tsukuba Üniversitesi, Ibaraki, Japonya

Email: akifumi_ mwene98@msn.com

** Arş Gör. KSÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, (aysel88aysel@hotmail.com)

¹ Son zamanlarda, A. Erkinov (2011) Rusya'ya karşı direnişin bir yolu olarak, Seyyid Muhammed Rahim Han'ın idaresi altında (1864- 1910) Hive sarayının zengin kültürel faaliyetleri üzerine yoğunlaşmıştır.

sonlandığı Rus Ekim İhtilaline kadar bitmediğini iddia etmiştir (1957, 236).² E. Pravilova'nın "İmparatorluğun Nehri" tartışması 1870 ve 1890 yılları arasında, Amu Derya'nın Hazar Deniziyle bağlanması konusunda ilgisini yeniden canlandırmıştır. Rusya ileri sürülen bu çalışmaları Orta Asya'daki Rus İmparatorluk politikasının ve uygarlık ve uygarların Rus kavramsallaştırmasının ütopyik planları olarak nitelendirmiştir. Bu projeler bilimsel ve teknik kesinlikteki eksiklikler nedeniyle 1890 yılında unutuldu ancak Sovyet döneminde yeniden ortaya çıktı. (Pravilova 2009). Pravilova'nın makalesi bize hanlık içerisindeki bölgelerdeki saptırma planları ile ilgili sulama çalışmaları sürecinin analizi vasıtasıyla müdahalesizlik politikasının yeniden incelenmesi için yardımcı olmaktadır. Ancak bu çalışma bu sulama çalışmalarının 1890'da yerli politika ve toplum üzerine etkilerini gözden kaçırmış ve Orta Asya arşivlerinde var olan zengin materyalleri kullanmamıştır.

Bu makale 1894 yılında yapımına başlanılan Yeni Lawzan Kanalının başarısız inşası ve bu durumun Hive Hanlığı, özellikle Hive- Türkmen (Yomut) ilişkileri üzerine etkilerine odaklanmıştır. Bu inceleme Rusya'nın "müdahalesizlik" politikasının ve Harezmi'deki su meseleleri ile ilgili Özbek- Türkmen düşmanlığının tarihsel yapısının yeniden değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu makalede üç çeşit kaynak kullanılmıştır: 1)Hive'de yazılmış Türkçe yerli kaynaklar; 2) Rus yöneticiler ve sulama teknisyenleri tarafından yazılmış yayınlanmış veya yayınlanmamış raporlar ve makaleler; 3) hanlık ve Türkistan'daki genel valilik arasındaki yazışmalar (Amu Derya başta olmak üzere), raporlar, Rus askeri valilerin muhtıraları ve Türkmenlerden gelen dilekçeler gibi Hive Hükümeti ve Türkistan'daki Rus hükümetinin arşiv kayıtları.

Hive Hanlığında Türkmenler

XVI. yüzyılın başlarında, göçebe Özbeklerden bir grup Orta Asya'nın güney vaha bölgelerinden biri olan Harezmi'yi işgal etti ve Hive Hanlığı'nı burada kurdu. Göçebe Özbekler XIX. yüzyılın ortalarında aşama aşama yerleşik yaşam tarzını benimsemişler, bu durum Harezmi'deki yerleşik Türk topluluğu olan Sartlar'la karışmalarını beraberinde getirdi. (Zadykhina 1952, 332- 333). Göçebe Türkmenler XVII. Yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, toplu şekilde Hazar denizinin doğu kıyılarından Harezmi'ye ve Horosan'ın kuzey kısmına göç ettiler. Hive Hanları Hanın ordusuna asker almaya başladılar. Fakat, XVIII. yüzyılın sonuna kadar yaşanan dış işgallerin yanı sıra iç karışıklıklar hanlık içerisindeki Türkmenlerin yerleşik yaşama geçmesi için sınırlı fırsatlar sağladı (Bregel' 1961, 23).

1804'te Özbek Kongrat kabilesinin lideri tahta çıktı ve hanlıkta Kongrat hanedanını (1804- 1920) kurdu. Kongrat hanları rakip Özbek reislerini devirdi, XIX. yüzyılın ilk yarısında başta Yomutlar olmak üzere Türkmenlerden toplanan süvariler (nöker) ile hanlığın etrafındaki bölgelere yıllık askeri seferler düzenlenmeye başlandı. Bu şartlarda bu kişiler askeri zorunluluklar karşılığında (Hanın ordusuna nöker sağlama) arazi vergisi (salgut) ve angarya (bigar)dan muaf tutulacaktı, Türkmen kabilelerinin büyük çoğunluğu atlık arazi aldı, Han tarafından başlıca Hanlığın batı kesimindeki yeni sulanan alanlardan tahsis edilen bu araziler angarya sistem vasıtasıyla yerleşik ve yarı yerleşik toplulukların seferberlikleri ile genişletildi (Bregel 1990; Komae 2001; Shioya 2011).³ 1830'lu yıllarda XIX. yüzyılın başlarında Karakalpak reisi tarafından inşa edilmiş olan ve hanlığın batı kısmına su desteği sağlayan Lawzan kanalına kadar Amu Derya'dan su baskını oldu, burada sulama

² A. Koshchanov'un (1964) Rus koruması altında Hive'deki sulama faaliyetleri üzerine araştırması, birçok açıdan benzersiz olmasına rağmen Guliamov'un çalışması ile neredeyse aynı konumda yer almıştır.

³ 12 günlük zorunlu angarya sistemi yerleşik arazi vergi mükelleflerinden yıllık olarak işletilir.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

sistemi geliştirdi ve 1830 ve 1840'lı yıllarda Türkmenlerin yerleşik düzene geçmesine neden oldu (Shioya 2011, 119- 124).⁴ Fakat, Türkmenler yerleşik nüfusun sulama çalışmalarına dayanan kapsamlı tarımla meşgul oldular (ana kanalların inşası ve sürdürülmesi başta olmak üzere). XIX. yüzyılın ilk yarısında, Harezmi'deki Türkmen nüfusun neredeyse yarısını oluşturan Yomut kabilesi, tüm vaha nüfusunun dörtte birini oluşturdu. Horosan'ın kuzey kesiminden göç eden kabileler ile kıyaslandığında hanlık içerisinde en geniş ikinci Türkmen kabilesi olan Chowdur ve Yomutlar arasında pastoralistlerin yüksek oranının farkına varmalıyız (Bregel' 1961, 42, 45-69).

Fakat, Muhammed Emin Han (1846- 1855) hanlığın batı kesimindeki sulanan arazilerin genişletilmesini terk etti. O Yomut rahatsızlıklarını bastırmak için Lawzan kanalının en düşük akımında Tash Bogat barajının inşası emretti. Muhammed Emin Han'ın ölümünün hemen ardından çıkan taht veraseti mücadelesi sırasında Yomutlardan Ata Murad Han önderliğinde, 1867'ye kadar devam eden Türkmen isyanı çıkarıldı. Bu isyan sırasında, 1857'de Seyyid Muhammed Han (1857-1864) Lawzan'ın en üst kısmında suyun akışını tamamen kapatan set inşa edilmek suretiyle isyancı Türkmenlerin su desteğinin kesilmesini emretti. Bu önlemler hanlığın batı kısmında yeni sulanan arazileri büyük hasara uğrattı. Başka arazilere gitmesi gereken Yomut Türkmenleri, ya Harezmi vahasının batı kıyısında kaldı ya da sığın yetiştirmek için Hazar Denizinin kıyılarına göç etti (Shioya 2011, 129).

Fakat bizim, önceki araştırmalar tarafından göz ardı edilmiş bir gerçeğe dikkat çekmemiz gerekmekte olup, 1867 yılında Seyyid Muhammed Rahim Han ve Ata Murad Han arasında yapılan barışın neticesinde, 1830 ve 1840'lı yıllarda sulanabilen arazilerin bir kısmı yenilenmeye çalışıldı. 1869'da han Eski Ürgenç'e su desteği sağlamak için Amu Derya'nın kollarından biri olan Sevganlı'dan, akıntı yönünde, Han'ın kanalı doğrultusunda Yakup Bey Kanalının inşası emretti. 1872'de Muhammed Murad Divanbeyi Suhbat Yarghan vasıtasıyla Şah Murad kanalına su getiren, Lawzan kanalının üzerinde şeritin üst kısmında Divanbeyi Yarghan'ı inşa etti, bazı türkmen grupları bu kanal boyunca tarım yapmaya başladı (Shioya 2011, 129). Bu politika aşağıda göreceğimiz üzere, Hive Hanları tarafından sürdürüldü ve 1900'e kadar devam etti. Fakat Rus yöneticiler ve sulama planlayıcıları aşağıdaki sorunları göz ardı ettiler: Türkmenler Hanlık içerisinde ne zaman girecekler, Kongrat hanlarının idaresi altında hanlığın batı kısmında genişletilmiş olan araziler ne zaman ve nasıl sulanacaktır.

Değişim ve Yeni Lawzan Kanalının inşası

Rusya'nın Amu'nun suyunu onun 'Eski Yatağı' (*staroe ruslo*) vasıtasıyla Hazar Denizine yönlendirme girişimleri I. Peter'in hâkimiyeti dönemine kadar gitmektedir (1682- 1725). Fikrin esasları aşağıdaki gibidir: Amu Nehrinin Hive Hanları tarafından özgün şekliyle yapılarak yönlendirildiğine inanan Ruslar nehrin Hazar içine ilerleyebileceğine inandılar. Bundan dolayı Ruslar orijinal halinde Amu'yu restore edebileceklerini ve Hindistan'a doğru bütün bir su yolu kurabileceklerini düşündüler (Morrison 2008, 231- 232). Hatta bu plan I. Peter tarafından Hive ve Hazar Denizinin doğu kıyılarına kadar uzatılmış olan, 1714- 1717'de Prens Bekovich Cherkaskii'nin başarısız seferlerinde görüldüğü gibi, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren Hive'ye karşı yapılan Rus seferlerinin nedenlerinden biri olmaya başladı. Sadece 1869'da Kafkas genel valisi grandük Mikhail Nikolaevich'in girişimi

⁴ 1830-31'de, Allah Kuli Han, on altıncı yüzyılın ortalarına kadar Harezmi'nin merkezi şehri olan ve Amu Derya'nın yönünün değişikliğinden dolayı harap olmuş olan, Eski Ürgenç'in restore edilmesini emretti (Shioya 2011, 119).

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

sayesinde suyun yönünü değiştirme planında ciddi bir ilerleme sağlandı (görev yılı 1862- 1882) (Glukhovskoi 1893, 53-55, 86).

Rusya'nın 1873'te Hive'yi işgalinden sonra 1878 yazında Amu Derya'dan Lawzan ve Deryalık (yani Eski Yatak) üzerindeki barajlara su baskını oldu. Rus basını ve ilmi topluluk bu olayı nehrin önceki durumuna dönebileceğinin bir delili olarak aldı (Pravilova 2009, 263). Rus yöneticiler ve sulama planlayıcıları bu proje için çeşitli nedenlerle potansiyel başlangıç noktası olarak Lawzan kanalının etrafındaki alanlara bakmışlardır: 1) bu kesimde çok fazla çamur toplanmadığı için Lawzan kabul edilebilir ve Eski Yatağa yeteri kadar su sağlayabilir; 2) 1850 öncesi sulama ağının kalıntılarını kullanmak mümkündür ve 3) değişim ile Hoca Eli ve Kongrat (Hanlığın kuzey kesmi)'in kurumasının neden olduğu hasar sınırlı olacaktır.⁵ A. I. Glukhovski 16 Ağustos 1879'da Çar II. Alexander tarafından Aral ve Hazar Denizi arasında Amu Derya nehrinin Eski Yatağının araştırma seferinin başı olarak (*Ekspeditsiia po issledovaniiu Starogo rusla r. Amu- Dar'i mezhdü Aral'skim i Kaspiiskim moriami*) atandı (Glukhovskoi 1893, 86- 89). Grandük Nikolai Konstantinovich iki kez (1879 ve 1890'da) Amu Derya'nın aşağı havzasını ziyaret etti ve handan Lawzan ve Deryalık üzerinde kalan barajların yıkılmasını rica etti, bu rica kısmen yerine getirildi (Pravilova 2009, 267- 275).⁶ 1878 sel araştırmalarına katılmış olan Kh. V. Gel'man 1893'te, o zaman (1889- 1898) Türkistan genel valisi olan A.B. Verevskii'ye Lawzan bölgesinde yeni bir kanal için bir plan önerdi. Yeni kanal tasarısı ile kısmen yeni bir yolun inşası ve kısmen de 1857 barajı ile tamamen kapanan Lawzan'ın başlıca akarsuyunun restore edilmesi amaçlandı. Planlanan kanal Deryalık boyunca 100, 000 desiatinaslık (eski bir Rus ölçü birimi) bir alanı sulayacak, kısa vadede Amu Derya Deltasında 1000 kilometrelik (verst) bir alanı ıslah edecek, uzun vadede ise Amu Derya'nın Hazar Denizi ile bağlanmasını gerçekleştirecekti (Gel'man 1900, 125- 130, 159).⁷

Yakın geçmişte Türkmenler (özellikle Yomutlar) arasında tarımın gelişmesine önem verilerek, hem grandük hem de Gel'man değiştirme (saptırma)nın Türkmenler arasındaki tarımın restore edilmesi anlamına geldiğini doğruladı. Grandük Türkmenlerin Eski Yatak boyunca uzanan arazilere göç etmeyi ümit ettiklerini ve saptırmayı gerçekleştirmek için gönüllü olarak hizmet edeceklerini iddia etmiştir.⁸ Gel'man önceden Türkmenlere ait olan Deryalık boyunca uzanan 100,000 desiatinaslık alanın su yoksunluğu nedeniyle yağmaya dönüştüğüne ve Türkmenlerin tarımının yeni bir kanalın inşası ile yenilenebileceğine işaret etmiştir. O aynı zamanda Amu Derya deltasında ıslah edilen arazinin yanısıra hanlık topraklarından Krasnovodsk'a doğru sulanabilen arazilerde Rus ve Türkmen kolonizasyonu beklentisini savundu (Gel'man 1900, 121, 124, 129). Fakat bu topluluklar yerli muhbirlerden gelen ve bazen de kronolojiye dikkat edilmemesi sonucunda karışıklığa neden olan, yazılı kaynaklar ya da çağdaş durumun yakından incelenmesi yoluyla elde edilen bilgilerini doğrulamak için asla uğraşmadılar.⁹ Bahsedildiği üzere yalnızca 1830 ve 1840'ta hanlığın batı kesiminde sulama çalışmalarının gelişmesinin yanısıra Amu Derya'dan Lawzan'a doğru yaşanan su baskını nedeniyle Eski (Köhne) Ürgenç

⁵ [Nikolai Konstantinovich Romanov,] Povorot Amudar'i v Uzboi, OR RNB, f. IV, d. 839, ll. 24ob., 32-32ob., 43-44; Glukhovskoi (1893, 79-80); Gel'man (1900, 123-124).

⁶ Grandük hırsızlık suçundan Orta Asya'ya sürüldü. Taşkent'te yaşadı ve 1918'de idam edilinceye kadar Türkistan'daki sulama çalışmaları ile gönüllü olarak meşgul oldu.

⁷ 1 desiatina eşittir 1.092 ha. 1 versta eşittir 1.067 km.

⁸ Povorot Amudar'i v Uzboi, OR RNB, f. IV, d. 839, ll. 15ob.-18ob., 22ob.-24.

⁹ Bu 1873'ten önce Hive'de yazılmış yerli kaynaklar ve arşiv belgeleri ile bir derece ilişkilidir ve bunlara, İlk Türkistan Genel Valisi (1867- 1882) K. P. Von Kaufman döneminde el konuldu ve Saint Petersburg'a taşındı, Sovyet Oryantalist P. P. Ivanov 1936'da onları keşfedinceye kadar hiç önem verilmedi. Ivanov'un Hive arşivini keşfi üzerine, Ivanov anladı.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın
Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

etrafında e Lawzan boyunca Türkmenlerin yerleşikleştirilmesi desteklendi. V.V. Barthol'un ifade ettiği gibi, Eski Ürgenç'in altında Amu Derya Havzasının bir kısmı Amu Sarıkamış ve ileride Oğuz deryasına yükseldiğinde dahi Harezmi için hiçbir önem taşımamıştır (1927, 153).

Vrevskii her durumda Seyyid Muhammed Rahim Hanı Yeni Lawzan kanalını inşa etmek üzere görevlendirdi. Verevskii'nin ricası şu koşullarla geldi: Eğer Hive hükümeti inşa çalışmalarının yükünü üstüne alırsa yeni sulanan araziler hanlığın kontrolünde kalacak; eğer Rus hükümeti sulama projesini başlatırsa yeni sulanan araziler Rus hükümetine ait olacaktır.¹⁰ Han, orijinal planın 'yerel geleneklere' uygun olarak değiştirilmesi koşuluyla projeyi üstlenmeyi kabul etti ve bu durum Verevskii tarafından onaylandı (Gel'man 1900, 131- 133). Nisan 1894'te Seyyid Muhammed Rahim Han Muhammed Murad Divanbeyine Yeni Lawzan Kanalının başlatılmasını emretti. Hanın ekonomik nedenlerle planı değiştirdiği görüldü- maliyet yaklaşık olarak- masraflar 950,000 rubleye ulaşmış olup (Gel'man 1900, 129- 130) bunun yanı sıra yeni sulanan arazileri Rus hükümetine devretmekten kaçınmıştır.¹¹ Üstelik Deryalık ve Yeni Lawzan'ın sulama çalışmalarının yükü yerleşik halklar üzerinde katlanması çok ağır bir hal almaya başlamıştır. Eski Yatağın genişleme ve temizlenmesi ve Salakh şeridinin inşası gibi işler için, Yeni Lawzan ve Deryalık'ı inşa etmek için yıllık her yerden 4500'den 8500'e kadar işçi seferber edildi (Gel'man 1900, 138). Bu işçi sayısı 1873 yılında A. L. Kun tarafından rapor edilen toplam 27, 079'luk sayı kabul edilirse yaklaşık olarak hanlıktaki başlıca sekiz kanalı temizlemek için ihtiyaç duyulan işçi sayısının %16-32'sine karşılık gelmektedir.¹² 1900'de Kongrat'ta Karakalpaklar kendileri sudan yoksunken Türkmenler için Yeni Lawzan Kanalının inşasını üstlenmenin onlar için haksızlık olacağı şeklinde dilekçe verdi (Koshchanov, 1964, 58). Hatta 1898'den itibaren çalışmaları kesintiye uğratan sürekli müdahaleler başladı. 1893 civarında Amu Derya'nın ana kaynağının su seviyesinin doğal düşüşü ile birlikte (TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, II. 29ob.-30), bu durum Deryalık ve Yeni Lawzan'ın su akışının azalmasına neden oldu.

Yeni Lawzan Kanalı ve Türkmenler

1857'de Lawzan'ın kapanmasının ardından, Eski Ürgenç'te Yomutlardan bazıları küçük kanallarla suyu kendi arazilerine ya da Amu Derya'nın yıllık su baskının ardından düzenlenen tarım arazilerine çekerek Aybugur gölünün doğusunda kapsamlı tarım için çalıştı. Bu insanlar *Kül/Küllü Yamüt*, yani gölet Yomutları olarak çağrıldı (Bregel' 1961, 26- 27, 61). Hive Hükümeti için onların zorunlu olarak sıklıkla gerçekleştirdikleri göçler nedeniyle onlar üzerine vergi yüklemek zordur.¹³

Gel'man'a göre, Deryalık üzerinde Salakh Band restore edildi ve Türkmenlerin tarım ve ticaret yapmaya başlamalarından sonra, 1897'de Deryalık boyunca uzanan eski kanallar temizlendi ve restore edildi. Onlar ticaret yapmak amacı

¹⁰ *Mektup*, A.B. Vrevskii to Sayyid Muhammad Rahim Khan, 3 October 1893 (copy), TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 33a, ll. 6-12.

¹¹ 1873 barış anlaşmasına göre Hive Hükümetine tazminat (toplam 2, 200, 000 ruble) yüklendi. Taksit planına göre Hive Hükümeti yıllık 120,00- 200, 000 ruble ödedi. Ödeme hanlığın yıllık gelirinin (1870 yılında 400, 000 ruble) %30- 50'sine ulaştı (Zhukovskii 1915, 182; Tukhtametov 1969, 30).

¹² [A.L. Kun,] *Ocherk istorii zaseleniia Khivinskogo khanstva s drevnikh vremen, sostav ego sovremennogo naseleniia, administratsiia i goroda khanstva*, AV IVRRAN, f. 33, op. 1, d. 13, l. 24; Kun (1874, 48).

¹³ *Rapor*, A.A. Lomakin to A.S. Galkin, 1 Ağustos 1903, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, l. 25- 25ob. Lomakin'e göre Kollu Yomut'lar, Amu Derya'nın mevsimsel akışına göre, buğdayı sonbaharda, arpa ve susamı ise baharda hasat ederler (Doklad o sostoiashchego, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, l. 30ob.).

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

ile küçük teknelerle Salakh şeritinden Hoca Eli ve Eski Ürgenç'e doğru hareket ettiler (Gel'man 1900, 149- 150; Koshchanov 1964, 60). Türkmenler su yeni kanal içine akmaya başladığında, Mayıs ve Eylül sonu ortalarında ticaretle meşgul olabildiler (Gel'man 1900, 149- 150). Türkmenlerin bazıları Krasnovodsk bölgesinden (*uezd*) Transcaspian vilayetine (*oblast'*) göç etti ve burada çadır (*iurta*) kurdu. Diğerleri yalnızca bahar ekim döneminde Salakh Band civarında yaşadılar (Gel'man 1900, 150).¹⁴ Deryalık üzerinde yaşayan Türkmenler arasında bir grup Kolli Yomut bulunduğu muhtemeldir.

G.E. Markov yüzyılın başında hanlıktaki Türkmenler arasındaki iki ayrı olaya işaret etmiştir: 1899- 1901'de Hive Hükümetine karşı Türkmenlerin rahatsızlıkları; Amanberdi Komakov (Amān Bīrdī Kūmāk ūghlī) tarafından Rus yetkililere karşı başlatılan dilekçe akımı (1961, 138- 142). İlgili arşiv belgelerinin incelenmesi sayesinde rahatsızlıklarla bu dilekçe hareketini ilişkilendirebiliriz. Bu hareketlerin başlangıç noktası aşağıdaki gibidir. 1899 kışında, Hive Hükümetinin açıklamalarına göre, Muhammed Murad Dīvanbeyi haydutları (ubash u malal) cezalandırmak ve Yomutlardan vergi toplamak için Eski Ürgenç ve Hilali'ye gönderilmiştir. Diğer yandan, bu dönemde Amu-derya Bölümünün başkanı olan (1896- 1902), A.S. Galkin Türkmenlerin üç ana nedenden dolayı rahatsızlık başlattıklarını iddia etmiştir: 1) Hive hükümetinin Lawzan'ı yanlış yönetimi nedeniyle Türkmenlerin işledikleri toprakların tahrip olması; 2) su sıkıntıları ve önceki yıl yaşanan sert kış dolayısıyla sürülerinin kitle halinde ölmeleri nedeniyle Türkmenlerin ürün yetiştirmek için olanaklarının olmayışı; 3) hükümetin onların vergiyi düşürmek için verdikleri dilekçeyi dikkate almayı reddetmesi.¹⁵ 'Lawzan'ın yanlış yönetimi' yukarıda bahsedildiği gibi 1898'den itibaren sulama çalışmalarının kesintiye uğramasına neden oldu. Galkin'in kan dökülmesinin önlenmesi için hana rica etmesinden dolayı 1899'da askeri bir çatışmanın olmadığı görülür (Markov 1961, 138- 139).

1900 sonbaharında rahatsızlıklar yeniden ortaya çıktı. Galkin'in yazışma ve raporlarının Markov'un parçalar halindeki alıntıları ilgili arşiv belgeleri ile faydalı bir şekilde desteklenebilir. Bu rahatsızlıklarda yer alan başlıca gruplar Deryalık üzerindeki Kolli Yomutlar ve Krasnovodsk'tan göç eden Türkmenlerdir. Kolli Yomut grubunun en etkili üyelerinden biri olan Mahmud Han Atal'khanov, Krasnovodsk Türkmenleri ile işbirliği yapmak için, Amanberdi Komakov'u Taşkent'e elçi olarak gönderdi. Rus yöneticilerin raporlarına dayalı olarak, Komakov 1900 eylülünde Taşkent'te grandük Nikolai Kostantnovich'i ziyaret etti. Grandük Deryalık boyunca uzanan arazilerin tamamının kendisine ait olduğunu ve onları Türkmenlere vereceğini bildirdi. Türkmenler doğal olarak Deryalık üzerindeki arazi haklarının (yer hakkı) Hive'ye değil Rus hükümetine ait olduğunu iddia etti ve hana vergi vermeyi reddetti.¹⁶

¹⁴ Salakh Band'ın ötesinde, göçebe Türkmenler ve Kazaklar Deryalık boyunca kendi kışlık kaplıklarını yaptı (Gel'man 1900, 148).

¹⁵ Peregiska, Galkin to Sayyid Muhammad Rahim Khan, 7 December 1900, TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, ll. 6-9; Markov (1961, 139). Üstelik, aynı yazışmada Galkin Yeni Lawzan üzerindeki kontrolün Türkmenlerin eline geçmesini ve hanlığın yerleşik unsurlarının (Vilayat fuqarālārī yani Özbek, Sart ve Karakalpaklar) suyun dibini temizleme zorunluluğu yükünden kurtulmalarını önermiştir. Vilayet teriminin anlamı Bregel'de bulunmaktadır (1970)

¹⁶ *Rapor*, Türkistan Genel Valisinin idari işlerinin Taşkent'teki Diplomatik memuru, 22 April 1902, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 1-2; Spravka po kantseliarii Turkestanskogo general gubernatora, 3 February 1903, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18; Proshenie, Amanberdi Komakov to the Head of Transcaspian Province (Zakaspiiskaia oblast'), 11 June 1907 (Russian translation), TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 30-30ob.; Telegramma, A.S. Galkin to the Governor-General of Turkestan, 16 Aralık 1900 (copy), TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 81, l. 9; Pis'mo, Anonymous (inTurkic), TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, l. 13. Grandük'ün iddiası,

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın
Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

Muhammed Murad Divanbeyi vergi toplamak için Eski Ürgenç'e gitti, fakat herhangi bir başarı sağlamaksızın 1900 Aralığında Hive'ye geri dönmeye zorlandı. Aynı ay içinde, 4000 Türkmen Deryalık üzerinde Salakh Band'da toplandı ve liderleri olarak Mahmut Hanı seçti (*predvoditel'*).¹⁷

Deryalık üzerinde Yomut Türkmenleri dilekçe hareketini Rus yetkililere yönelik başlattı. 1900 Eylül ve Ekiminde, Komakov ard arda savaş bakanı A.N. Kuropatkin (1898- 1904 görevde), Türkistan genel valisi S.M. Dukhovski (1898-1091 görevde) ve Galkin'e dilekçeler gönderdi.¹⁸ Türkmenler Muhammed Murad Divanbeyini eziyet ve ağır vergilerle suçladılar ve Lawzan'da kendi (Türkmenler) durumlarını Ruslara göstermek ve Rus İmparatorluğunun bir unsuru statüsü almak şeklindeki ümitlerini iletiler.¹⁹

Deryalık üzerinde Yomut Türkmenlerinin bu hareketine karşı koymak için, Seyyid Muhammed Rahim Han 1879-1901 döneminde Yomutların komutanlığı görevinde olan Muhammed Murad Divanbeyini görevden aldı ve onların yönetimini hanın veliahtı olan İsfendiyar Tora'ya emanet etti.²⁰ Muhammed Murad'ın 1901'de ölümünü takiben, Komakov Seyyid Muhammed Rahim Han (5 Aralık 1901 tarihli) ve İsfendiyar Tora'ya (19 Aralık 1901 tarihli) mektuplar gönderdi. O bu mektuplarda bir yandan Muhammed Murad Divanbeyi'nin 'yasadışı' vergilendirmesini kınadı ve bir yandan da İsfendiyar Tora'nın otoritesini ve vergilendirmesini (*ikhtiyār u hisāb-kitāb*) istediğini dile getirdi ve Yomut Türkmenlerinin Ruslardan ziyade Müslüman monarşi yani Hive Hanı tarafından idare edilmesi gerektiğini doğruladı.²¹

Komakov'un akıbeti belirsiz kalmıştır. Hive hükümeti onu hanlıktaki Türkmenler arasında karışıklıkları kışkırtmakla suçladı ve Galkin'e onu tutuklaması için baskı yaptı. Hatta, Komakov 23 Şubat 1902'de Aşkabat'ı ziyareti esnasında tutuklandı ve Tambov bölgesine sınır dışı edildi. Mahmud Han'ın Nisan 1902'de onun serbest bırakılması için Türkistan genel valisine yazdığı mektuba rağmen, Komakov yine de 1907 Haziran sonuna kadar gözaltında tutulmuştur.²²

---

restorasyonculara ait restore edilmiş alanlara göre İslam hukuku prensiplerine dayanmaktadır. Hatta, 1879 ve 1890 yıllarındaki ziyaretlerinde, Lawzan'ın ana akarsuyu boyunca uzanan arazileri geçici olarak yenilemiştir.

¹⁷ *Telegramma*, Türkistan Genel Valisi A.S. Galkin'e, 9 Aralık 1900 (copy) TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 81, l. 2; *Telegramma*, Galkin to the Governor-General of Turkestan, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 81, l. 9. Bir başka rapor bize rahatsızlıkların başlangıç aşaması olarak Mahmud Hanın kardeşi Nafas Atal oghli (Nafas Ātālūghlī) Deryalık boyunca yaşayan halk üzerinde kendisini han ilan etmesi ile başladığını söyler (Pis'mo, Anonymous, TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, l. 13).

¹⁸ *Rapor*, Taşkent'te Türkistan Genel Valisinin İdari İşler Diplomatik Memuru, 6 Haziran 1902, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 9; *Spravka*, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18.

¹⁹ *Mektup*, Amanberdi Komakov'dan İsfendiyar Tora'ya, 8 Ramazan 1319 [7 December 1901] (Russian translation), TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 129, l. 3-3ob.; Markov (1961, 140).

²⁰ *Doklad*, Taşkent'te Türkistan Genel Valisinin İdari İşler Diplomatik Memuru, 29 Eylül 1901, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 101, l. 24-24ob. Bayani tarafından bahsedilen *sarkardanın* görevleri belli değildir. 1874- 75'te, Hanlıkta Türkmenlere karşı gerçekleştirilen cezalandırıcı seferler sırasında iki sarkarda, Yomut ve Chawdurlar üzerinden bu kabilelerden toplam 60, 000 ruble topladı (Shajara, 47a-b). A. L. Kun'a göre *Sarkarda*, Hive ordusunun yalnızca savaş zamanlarında atanan başkomutanıdır (Ocherk istorii zaseleniia, AV IVRRAN, f. 33, op. 1, d. 13, l. 42).

²¹ *Mektup*, Komakov'dan İsfendiyar Tora'ya, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 129, l. 3-3ob.; *Rapor*, Türkistan Genel Valisinin İdari İşlerinin diplomatik memuru, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 9; *Spravka*, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18; Pis'mo, Amanberdi Komakov to İsfendiyar Tora, 8 Ramazan 1319 [7 Aralık 1901] (in Turkic), TsGARUZ, f. 125, op. 1, d. 73, ll. 29-30; Markov (1961, 140).

²² *Rapor*, Türkistan Genel Valisinin İdari İşlerinin diplomatik memuru, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, l. 9; *Spravka*, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 151, ll. 17-18; Proshenie, Mahmud Khan

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

Bahsedildiği üzere, Hive hükümeti ana akarsuyunun engellenmesine rağmen Lawzan'ın kuzey ve güney kolları boyunca uzanan sulanabilen arazileri genişletmeyi amaçlamıştır. Muhammed Emin Hanın idaresi döneminde Khanabad'ın sulanabilen topraklarına tekabül eden Kırgız'daki araziler 1893'ün başlarında, su sıkıntısı ile karşılaştı ve Seyyid Muhammed Rahim Han 1902'de Yeni Lawzan, Suhnat Yarghan ve Şah Murad'daki suyun yönünün Kırgız'a doğru değiştirilmesini emretti; 1903 baharında Khan Yap'ı derinleştirmek için Eski Ürgenç'e geldi ve kanalın aşağı havzasındaki Kolli Yomutlara toprakları dağıtma sözü verdi. Bu durum 2 Temmuz 1903'te hanlığı denetimi sırasında A.A. Lomakin ile birlikte toplanan Kolli Yomutlar arasındaki ihtiyarlar heyetine (*kadkhuda*) rapor edildi ve Kırgız'a su desteğini arttırdığı ve onlara geniş ölçekli tarım yapma fırsatını verdiği için Hive hükümetine memnuniyetlerini ifade ettiler. Fakat, Mahmud Han Atal'khanov, Lomakin ile bir araya gelen bu topluluk arasında yoktu.²³

Gel'man Hanı kanal inşasının orijinal planını değiştirmekle suçlamasına rağmen (Gel'man 1900, 132- 136) planın kendisinin orijinal olarak uygulanması mümkün müydü? 16 Kasım 1899'da Türkistan genel valiliği idaresinde, 1898 sonbaharında Gel'man'ın kanalın inşasının denetimi raporunu tartışmak üzere 'Amu Derya'nın Eski Yatağının içine su drenajı için ilerideki inşa süreci ile ilgili meseleler üzerine bir toplantı' düzenlendi. Kanalın inşa planı konusundaki şüpheler toplantı tutanağında bulunabilir, bu toplantıda şu sorular yükseldi: (1) İnşanın devam etmesi ve sulama için planlanan araziye kazanmak zor olur muydu?²⁴ (2) Yeni kanalın genişletilmesi için seferber edilen 86, 580 kişilik iş gücüne ilaveten yeni kanalın temizlenmesi için 40,000 işçi gerekli görüldü. (3) Nehir yatağının aşağı havzasında derin suyun varlığı nedeniyle Amu'nun su seviyesi düştü. Toplantı yeni kanalın inşası esnasındaki işlerde kullanılmak üzere 426,000 işçinin kullanılması kararı ile sonuçlandı. Toplantıda aynı zamanda şu kararlar alındı: (1) Yeni kanalın inşası yalnızca mevcut durumu korumak için sürdürülmelidir (1065 desiatinaslık sulanan arazi). (2) Amu deltasının ıslahı Eski Yatak boyunca uzanan arazilerin sulanması üzerine yapılan çalışmadan görev olarak ayrılmalıdır. (3) Rus yetkililer çalışmanın denetlenmesi vasıtasıyla yeni kanalın inşasına müdahale etmeyecektir.²⁵ 1900 Nisan ayının ortalarında, Seyyid Muhammed Rahim Han şeritin etrafındaki alanları ziyaret etti ve neredeyse tam olarak Gel'man'ın yeni kanalın inşasına niyetlendiği yer olan eski Lawzan Kanalının başlangıç yerinin temizlenmesini emretti. Sonuç olarak, Mayıs'ta Deryalık su ile doldurulmasına rağmen Haziran ayı sonuna kadar Lawzan kanalında suyun akışı hızla düştü ve Temmuz'da durdu.²⁶ Deryalık geçici olarak su ile dolu olmasına karşın sürekli bir işçi seferberliği olmadan Deryalık kıyıları boyunca uzanan arazileri sulamak için ihtiyaç duyulan su seviyesini sürdürmek zordur. Gel'man'ın doğrulamasının aksine 'Sarıkamış havzasına kadar yükselmiş olan Amu Derya'nın eski yatağı, genişliği sayesinde, temizleme çalışması yapılmaksızın çok

---

Atal'khanov'dan Türkistan Genel Valisine, 20 Nisan 1902 (Russian translation), TsGARUz, f. 2, op. 1, d. 129, ll. 54-55; Proshenie, Komakov to the Head of Transcaspian Province, TsGARUz, f. 2, op. 1, d. 151, l. 30-30ob.

²³ Doklad o sostoiashchego, TsGARUz, f. 2, op. 2, d. 168, ll. 29ob.-31, 30-31.

²⁴ Yeni sulanan alanların genişliği 1894 ve 1897'de iki kez daha küçük bir ölçekte tahmin edildi. Kanal 1899'da bir sazhen genişletilmiş olmasına rağmen, tahminen ihtiyaç duyulan 4960 desiatinaslık alan yerine yalnızca sulanan alanın 1065 desiatinaslık kısmının (başlangıçtaki planın yüzde birlik kısmı) işlenebilmesi mümkün oldu.

²⁵ Protokol soveshchaniia po voprosu o dal'neishem napravlenii pabot dlia propuska vody v staroe ruslo Amu-Dar'i, TsGARUz, f. 1, op. 12, d. 2102, ll. 8-11ob.

²⁶ Rapor, A. S. Galkin'den Türkistan Genel Valisi İdaresine, 27 Ekim 1900, TsGARUz, f. 1, op. 12, d. 2102, ll. 24ob.-25.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

miktarda suyu alacaktır (Gel'man 1900, 124), Amu'nun suyunun yönünün Eski Yatağına döndürülmesi kolay değildir.

Bundan dolayı, başlıca Yeni Lawzan Kanalının başarısız inşasından kaynaklanan, 1899'dan itibaren Yomut Türkmenlerinin rahatsızlığının, 1902 yılına kadar Muhammed Murad Divanbeyi'nin Yomut Türkmenleri üzerindeki idari görevinden uzaklaştırılarak; Kırgız ve Eski Ürgenç'in su desteği genişletilerek ve Komakov Hive'nin bölgelerinden çıkarılarak sonuna gelinmiştir. Aynı zamanda, yetersiz hazırlık ve Gel'man'ın yeni kanal inşa planının başarısızlığı Lawzan'da netleşti.

Yirminci Yüzyılın Başında Hive Hanlığında Yapısal Değişiklikler

Yomut Türkmenlerinin 1899'dan itibaren rahatsızlıklarının Hive hükümetinin politik yapısıyla ilgisi nasıldı? Biz yirminci yüzyılın başlarında buradaki politik değişiklikleri ortaya çıkarmak için Hive sarayında (mahkeme) Muhammed Murad Divan Beyi'nin rolünü gözden geçirdik.

Kasım 1864'te tahta çıkması üzerine, Seyyid Muhammed Rahim Han, Muhammed Murad Mahram'ı divan beyi görevine (hazineden sorumlu görevli) atadı. 1840 yılının sonlarına kadar, divan beyi hanlığın göçebe ve yarı göçebe unsurlarından ve hanlık dışında tüccarlardan zekât (sadaka verme ya da sürü ve malların vergisi) toplamakla görevliydi. Diğer yandan vezirler (muhtar ya da kuşbeyi) hanlığın yerleşik unsurlarından arazi vergisi (salgut) toplamakla yükümlüydü. Salgut ve zekât on dokuzuncu yüzyıl boyunca hanlığın başlıca gelirlerini oluşturdu. Muhammed Murad isyancı Yomutlarla savaşlarda yer aldı (Shaid 61n- 68a, 75a- 82a; Troitskaia 1954, 80- 81), ve 1867 yılında Yomutlarla yapılan barış anlaşmasını takiben yukarıda bahsedildiği gibi, 1872'de Divan Beyi Yarghan'ın inşası başlatıldı. 1860 ve 1870'in ilk yıllarında Kazak bozkırları ve Hive topraklarının içinden Rus ilerleyişi sırasında, Muhammed Murad Hive sarayında Rusya'nın önemli bir düşmanı olarak görüldü. 1873'te Rusya'nın Hive'yi işgalinden sonra, O Kaluga'ya sürgün edildi (*Shajara*, 465a; Bartol'd 1927, 235).

1879- 80'de, Muhammed Murad affedildi ve Hive'ye döndü. Affedilmesinin nedeni belirsizdir. O divan beyi görevini yeniden aldı ve Yomutlara *Sarkarda* olarak atandı (*Shajara*, 481a). 1883'e kadar Muhammed Murad hanlıkta önde gelen ruhani lider haline geldi (Moser 1885, 238- 239; Bartol'd 1927, 235). Bir yandan Türkistan'daki Rus idareciler onun faaliyetlerini izlemeye devam etti ve diğer yandan sulama meselelerindeki deneyimi ve bilgisi nedeniyle onun Türkmenler üzerindeki iktidarını vazgeçilmez olarak gördü.²⁷ Muhammed Murad'ın öncülüğünde Hive Hükümeti, 1860'ın sonundan itibaren Amu Derya'nın yönünün değiştirilmesi konusunda Rusya'nın planları ile çatışan, onun sulama politikasını sürdürdü. 1901'de Muhammed Murad'ın görevden alınmasından sonra, Yomut meselelerinde İsfendiyar Tora göreve geldi. İsfendiyar Tora ile yakın ilişkiler geliştiren, Seyyid Ata²⁸'nin neslinden ve İbrahim Hoca'nın oğlu, Seyyid İslam Hoca, hanlıktaki yerleşik halkın yanında, Türkmenlerin vergilendirilmesi üzerinde (salgutun toplanması) etkili olmaya başladı (TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 168, l. 33ob.; Girshfel'd ve Galkin 1902-

²⁷ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 40ob.; Doklad, Türkistan Genel Valisi için gönderilen diplomat, TsGARUZ, f. 2, op. 2, d. 101, l. 26. Sulama konuları hakkında ileri sürülenleri yeteri kadar bilen Muhammed Murad Divanbeyi, Suhat Yarghan'ın yukarı havzasında chiqir'in kurulmasını (chiqirs Rusçada hayvan gücüyle suyun çekilmesini sağlayacak ekipman) aşağı havzadaki Türkmenlerin su desteğinden mahrum kalmaması için yasakladı (Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 40ob.)

²⁸ Harezmi'de Seyyid Ata'nın neslinden olanların soyu ve konumu için, bakınız DeWeese (2001) and Shioya (2006).

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

1903, II 22). 1908'de İslam Hoca Hive sarayında finansal konularda en etkili unsur olarak kabul edildi (Samoilovich 1909, 23). Diğer yandan, Muhammed Murad Divanbeyi'nin oğlu Hüseyin Muhammed Bey, babasının ölümünden sonra divanbeyinin görevini üstlendi ve Hive sarayında etkinlik kazandı. Onun erkek kardeşleri – Shaykh Nazar Bay ve Aman Geldi Bay- zekâtın toplanması ve Türkmenlerin idaresi görevini üstlendiler (Yusupov 1999, 64, Tashev 2009, 18).

İsfendiyar Hanın (1910-1918) 1910'da göreve atanmasından sonra, devlet reformları devlet reformları yeni atanan büyük vezir (vezir-i ekber), İslam Hoca tarafından başlatıldı. Hive'deki reform hareketi Buhara'da olduğu gibi ulemanın (Müslüman bilim adamı) karşı çıkışı ile karşılaşmadığından bir ölçüde başarılı oldu (Becker 1968, 228- 229; Pylev 2005, 72- 73). Fakat, 1912'de İsfendiyar Han *divanbeyinin* oğullarının tutuklanmasını emretti; Hüseyin Muhammed ev hapsinde tutuldu, ve servetine el konuldu. Müslüman reformist bir grup olan Genç Hivelilerin gelecekteki lideri olan Pehlivan Niyaz Yusupov, Hüseyin Muhammed Bay'ın tutuklanmasında hanı komployla suçladı, fakat bu dönemde Amu Derya bölümünün başkanı olan (1912- 1914 görevde) Lykoshin, divanbeyinin oğullarının tutuklanmasını rekabet mücadelesinde İslam Hoca'nın zaferi olarak gördü.²⁹

İslam Hoca ve Muhammed Murad Divanbeyi'nin oğulları arasında Türkmenlere yönelik Hive politikası üzerinde yaşanan rekabet reform dönemi boyunca devam etti. Mahmud Han Atal'kanov'un hikâyesine geri dönüldüğünde, Türkmen rahatsızlıklarının sonlanmasından sonra dahi o Hive hükümetine vergi ödemeyi reddetti. 1905'te, Seyyid Muhammed Rahim Han, Kolli Yomutların bazılarını Şah Murad Kanalının aşağı akarsuyu üzerindeki alana göç etmelerini rica etti, fakat onlar reddetti. Sonuç olarak, Kolli Yomutlardan bir grup 1906'nın sonlarına Üst Yurt'un kuzeyine doğru göç etti. Onlar hükümete hiçbir vergi ödemedi ve ilerideki altı yıl boyunca araziye yağmaladı (Tukhtametov 1969, 63- 64). Hive hükümeti Mahmud Hanı hanlığa en etkili muhaliflerden biri olarak gördü ve başarılı olmaksızın, birkaç kez ona karşı suikast düzenledi.³⁰ 1911'de Amu Derya Bölümünün başkanı, Glushanovskii'nin müdahalesi sayesinde, Mahmud Han Atal'khanov Lawzan kanalının inşasına başladı.³¹ Mahmud Han ve diğer Türkmen liderlerinin Lawzan suyunun kullanımını konusunda kendilerinin özel hakları olduğunu ve hanın boyunduruğu altına girmeyi reddettikleri görülür.³² Hive Hükümeti, Hiveli kişilerden gelen mektuplara dayanarak, Yomutları kargaşa ve sonraki tehlikelere yol açmakla suçladı.³³ 15 Temmuz 1912'de , Glushanovskii'nin halefi, Lykoshin'in arabuluculuğu sayesinde Hive hükümeti ve Mahmud Han Atal'lhanov arasında Hive'de bir anlaşma

²⁹ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 18ob.-19; Yusupov (1999, 59-60). Türkistan Genel Valisinin müdahalesi ile Hüseyin Muhammed kısa sürede yeniden Divanbeyi görevine atandı ve serveti geri verildi (Tukhtametov 1969, 69).

³⁰ Perepiska, Sayyid Muhammad Rahim Khan'dan A.S. Galkin'e, 6 Haziran 1902, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 133, l. 29-29ob.; Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 38, 41.

³¹ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 38, 42ob.-43. Lykoshin göre, Türkmenlerin adı Urüs Yārghān'da Lawzan'ın yenilenmesi ile anıldı: Kanal Ruslar tarafından kazıldı. Kanalın yaklaşık 4000 kişi tarafından ardışık 59 günde kazıldığı ve bir ay içinde temizlendiği rapor edildi (Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll.

³² Materialy po statistike Khivinskogo oazisa. Khivinskie vladeniia, ORRNB, f. 220, op. 171a, d. 42, ll. 2, 48; Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 38. In 1911, B.L. Grzhegorzhevskii, Arazi geliştirme departmanı tarafından bir sulama teknisyeni gönderildi ve Eski Ürgenç Valisi Seyyid İshak Hoca ve İslam Hoca'nın büyük erkek kardeşi, Mahmud Hanın Hive Hükümetine itaati kabul etmediklerini iddia etmiştir (Materialy, OR RNB, f. 220, op. 171a, d. 42, ll. 2, 48; Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, l. 38).

³³ *Mektup*, İsimli [İsfendiyar Khan to Glushanovskii?], tarihsiz[1911?], bölüm (Türkçe), TsGARUZ, f. 125, op. 2, d. 135, l. 1.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

yapıldı.³⁴ Ancak, bu anlaşmaya rağmen rahatsızlık kısa sürede yeniden başlayacaktı. Hiveli memurlar tarafından bazı nüfuzlu Türkmenlerin katledilmesine misilleme olarak, Türkmen liderlerden biri 1912 Aralık ayında bir isyan başlattı. Bu kez, Hive sarayı Türkmenlere yönelik politika konusunda iki ayrı gruba ayrıldı: İslam Hoca önderliğindeki ılımlı kesim; Muhammed Murad Divanbeyinin oğullarından biri olan Shaykh Nazar Bay Yasavulbaşı önderliğindeki sert kesim. İkinci grubun bakan oluşu Rus ordusunun teşvikleri ile, Türkmenler ve Hive ordusu arasında askeri bir çatışma ile sonuçlandı. 25 Ocak 1913'te, Lykoshin (huzursuzluğa karşı askeri güç kullanmamasına karşın) Hanlık bölgesine giren Rus garnizonuna öncülük etti ve Eski Ürgenç'te barış anlaşması yapıldı (Becker 1968, 230- 231). Bundan dolayı, Yomut Türkmenlerinin özerklik eğilimi ifadeleri ile karşılaşıldığında, Rus yetkililerin hanlıkta askeri müdahale etmeme siyaseti, 1877'den itibaren ilk kez terk edildi (Becker 1968, 230- 231; Tukhtametov 1969, 81- 82). İslam Hoca bundan sonra Lawzan kanalı ile ilgili sulama politikasını değiştirdi. O Haziran 1913'ten itibaren, Yeni Lawzan kanalı boyunca sulamanın genişletilmesini destekledi ve orada tarımsal alanın oluşturulmasının yanısıra büyük sulama işletmelerini genişletmek için Rus girişimcileri etkilemeye çalıştı. Türkmenlerin 1873 yılındaki barış anlaşması ile garanti edilen Rus girişimcilerin arazi mülkiyetlerini ihlal etmeleri durumunda Hive Hükümeti, Rus İmparatorluğunun müdahalesini bekleyebildiğinden dolayı Hive sarayında Türkmenlerle olan ilişkilerde ılımlı kesimin temsilcisi olan İslam Hoca'nın, hanlığın kendi askeri gücünü kullanmaksızın onları bastırma noktasındaki bu projesi desteklenebilirdi. İslam Hoca'nın yeni politikası, 1915 yazında Mahmud Han Atal'khanov'un direnişinin yanında Türkistan'daki Rus yetkililerin hanlıktaki Rus girişimcilerin çıkarlarını korumaya yönelik pasif politikası nedeniyle doğrudan başarısızlıkla sonuçlandı (Shioya 2013). Bundan dolayı 1890 yılının sonlarında ve 1910 yılının başlarında İslam Hoca ve Muhammed Murad Divanbeyi'nin oğulları arasındaki politik rekabet Hive hükümeti ve Türkmenler arasındaki ilişkileri karıştırdı.

1920 yılında, Türkmenlerin Hive hükümetine karşı devam eden isyanları Özbekler ve Türkmenler arasında su üzerine yaşanan tarihsel çatışmalarla birleştirildi. Bu anlaşmazlıkların yerleşmesi 1924'ten itibaren ulusal sınırlandırma süreci içerisinde Harezmşah halkının Özbek ve Türkmen Sovyet Sosyalist Halklarına bölünmesine yol açtı. Fakat, doğrudan bu çatışmalara yol açan husumetin doğuşu, Yeni Lawzan Kanalının inşasının ardından, Mahmud Han Atal'khanov öncülüğündeki Türkmen grup ve Hive Hükümeti arasında devam eden rekabet oldu.³⁵

SONUÇ

Amu Derya'nın yönünün Hazar Denizine çekilmesi Rus ordusunun Hive'ye girdiği, 1873'te daha belirgin ihtimal olmaya başladı. Lawzan kanalının etrafındaki

³⁴ Zapiska, TsGARUZ, f. 2, op. 1, d. 314, ll. 50ob.-52ob.

³⁵ Yeni Ürgenç'in Rus- Asya Bankasının şubesinin üyesi olan bir personele göre 'bu on beş yıl içinde hanlık ve Türkmenler arasındaki anlaşmazlıklar sabitti ve bu anlaşmazlık geçici olarak bir ya da iki yıldan fazla geçici sürede durdurulamadı (A.M. Kisliakov, 'Zapiska o turkmenskom vosstanii o Khivinskom khanstve v nachale 1916 g. i prichinakh ego voznikovedeniia' [1916 yılının başlarında Türkmen isyanı üzerine çıkan bildiri buna neden oldu], Alıntı yapılmıştır Kotiukova 2009, 11). Yazar bu referansı için A. Morrison'a şükranlarını iletmiştir.

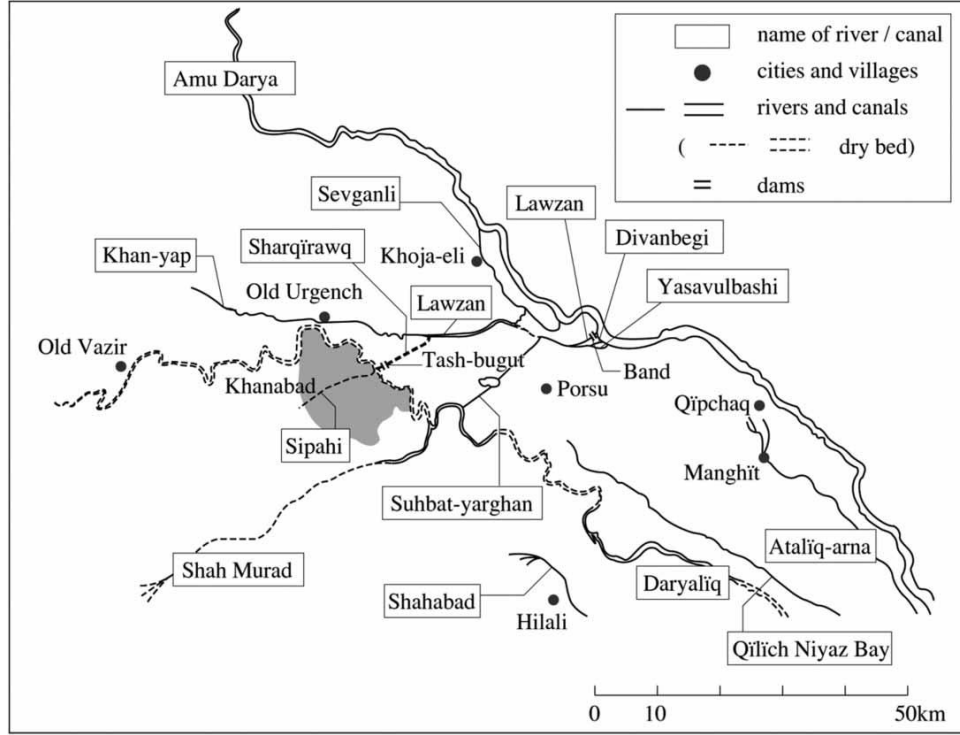
Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

alan bu saptırma planının başlangıç noktası olarak belirlendi ve 1894'te bu vizyonun genişletilmesini temsil edecek inşa başlatıldı. Nihai amaç olan saptırma ile birlikte, Lawzan'ın başlıca akarsuyunun düzenlenmesini amaçlayan 1894 inşa çabaları, Lawzan'ın kuzey ve güney kolları boyunca uzanan sulanan alanların yenilenmesini amaçlayan, Hive Hükümetinin sulama politikası ile ter düştü. Bu inşa doğrudan 1899 Türkmen ayaklanmasına neden oldu. Sonrasında, bu durum 1920 yılına kadar, Özbekler ve Türkmenler arasında su meseleleri üzerine etnik çatışmalar olarak yorumlanan, Hive hükümeti ve Türkmenler arasında uzun süren çatışmaların başlangıç noktası olarak gösterildi.

Sonuç olarak, Hive Hanlığının hamiliğine yönelik Rus İmparatorluğunun 'müdahalesizlik politikası' askeri müdahalesizlik politikasına sevk etti. Bu makale hanlığın sulama meselelerinde Rus müdahalesinin önemi ve bunun Hive- Yomut Türkmen ilişkilerine olan etkisini ortaya koymaktadır. İleride örneğin Rus unsurlar ve Hiveliler arasında hukuki rahatsızlıklar meselesiyle ilgili konular gibi bu tür müdahalelerin diğer yönleri ile ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç vardır.

Arşiv ve Kısaltmalar

TsGARUZ	Tsentral'nyi gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Uzbekistan (Central State
	Archive of the Republic of Uzbekistan, Tashkent).
IVANRUz	Institut vostokovedeniia im. Abu Raikhana Biruni Akademii nauk
Respubliki	Uzbekistan (Abu Raihan Biruni Institute of Oriental Studies of the
	Republic of
	Uzbekistan, Tashkent).
IVRRAN	Institut vostochnykh rukopisei Rossiiskoi Akademii nauk (Institute
of Oriental	Manuscripts of the Russian Academy of Sciences, Saint Petersburg).
AV IVRRAN	Institut vostochnykh rukopisei Rossiiskoi Akademii nauk, Arkhiv
	vostokovedov (Institute of Oriental Manuscripts of the Russian
	Academy of Sciences, Saint Petersburg: Archive of Orientalists).
RGIA	Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv (Russian State
Historical	Archive, Saint Petersburg).
OR RNB	Rossiiskaia natsional'naia biblioteka (St Petersburg), Otdel rukopisei
(Russian	National Library, Saint Petersburg, manuscripts division).

“1873’te Lawzan ve çevresindeki alanlar.” Kaul’bars’tan alındı.

Kaynaklar

Temel Kaynaklar (el yazmaları)

Jāmi‘. Muḥammad Rizā Mīrāb Āgahī, *Jāmi‘ al-vāqi‘āt-i Sultā nī*. IVRRAN, Turkic manuscripts, MS E-6, ff. 441b–522b.

Shajara. Muḥammad Yūsuf Bayānī, *Shajara-yi Khvārazmshāhī*. IVANRUZ, MS 9596.

Shāhid. Muḥammad Rizā Mīrāb Āgahī, *Shāhid-i iqbāl*. IVRRAN, Turkic manuscripts, MS C 572.

Temel kaynaklar (yayınlanmış)

Gel‘man, Kh. V. 1900. “Obvodnenie starogo rusla Amu-Dar‘i.” *Izvestiia Turkestanskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva* II–I: 120–165.

Girshfel‘d, K. G. and Galkin, A. S. (eds.). 1902–1903. *Voennostatisticheskoe opisanie Khivinskogo oazisa*. 2 vols, Tashkent: Tipografiia Shtaba Turkestanskogo voennogo okruga.

Glukhovskoi, A. I. (Ed.). 1893. *Propusk vod r. Amu-Dar‘i po staromu ee ruslu v Kaspiiskoe more i obrazovanie nepreryvnogo vodnogo Amu-Dar‘insko-Kaspiiskogo puti ot granits Afganistana po Amu-Dar‘e, Kaspiiu, Volge i*

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın
Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

Mariinskoi sisteme do Peterburga i Baltiiskogo moria. O rabotakh vysochaishe uchrezhdennoi Ekspeditsii po issledovaniiu Starogo Rusla r. Amu-Dar'i mezhdou Aral'skim i Kaspiiskim Moriami dlia ob'iasneniia trudom Ekspeditsii, otpravlennykh na Vsemirnuiu Kolumbovu Vystavku 1893 g. St Petersburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha.

Kaul'bars, A. V. 1881. "Nizov'ia Amu-Dar'i, opisannye po sobstvennym issledovaniiam v 1873 g." Zapiski Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva po obshchei geografii IX.

Kotiukova, T. V. 2009. "Vosstanie turkmen v Khivinskom khanstve v 1916 g." Voprosy istorii 9: 3–18.

Kun, A. L. 1874. "Poezdka po Khivinskomu khanstvu v 1873 g." Izvestiia Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva X: 47–58.

Moser, H. 1885. À travers l' Asie Centrale: la Steppe kirghize, le Turkestan russe, Boukhara, Khiva, le pays des Turcomans et la Perse, impressions de voyage. Paris: E. Plon, Nourrit.

[Samoilovich, A. N.] 1909. "Kratkii otchet o poezdke v Tashkent i Bukharu i v Khivinskoe khanstvo, komandirovannogo SPb. universitetom i Russkim komitetom privat-dotsenta A. N. Samoilovicha v 1908 godu." Izvestiia Russkogo komiteta dlia izucheniia Srednei i Vostochnoi Azii IX: 15–29.

Yusupov, Polvonniyoz Hoji. 1999. Yosh Xivaliklar Tarixi: Xotiralar. M. Matniyozov (ed.), Urgench: Xorazm.

İkinci El Kaynaklar

Bartol'd, V. V. 1927. Istoriiia kul'turnoi zhizni Turkestana. Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Becker, S. 1968. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Bregel', Iu. 1961. Khorezmskie turkmeny. Moscow: Izdatel'stvo vostochnoi literatury.

Bregel', Iu. 1970. "Termin «vilayet» v khivinskikh dokumentakh." In Pis'mennye pamiatniki Vostoka: Istoriko-filologicheskie issledovaniia 1968, 32–39. Moscow: Nauka.

Bregel', Iu. 1972. "K izucheniiu zemel'nykh otnoshenii v Khivinskom khanstve (istochniki i ikh ispol'zovanie)." In Pis'mennye pamiatniki Vostoka: Istoriko-filologicheskie issledovaniia 1969, 28–

103. Moscow: Nauka.

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezmi Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

- Bregel, Y. 1990. "Bīgār." *Encyclopaedia Iranica* IV: 249–251.
- Bregel, Y. 1992. "Central Asia: 12th–13th/18th–19th Centuries." *Encyclopaedia Iranica* V: 193–205.
- DeWeese, D. 2001. "The Sayyid Ata'i Presence in Khwārazm during the 16th and Early 17th Centuries." In *Studies on Central Asian History: In Honor of Yuri Bregel*, edited by D. DeWeese, 245–281. Bloomington, Indiana: Research Institute for Inner Asian Studies.
- Erkinov, A. 2011. "How Muḥammad RaḥīmKhān II of Khiva (1864–1910) cultivated his Court Library as a Means of Resistance against the Russian Empire." *Journal of Islamic Manuscripts* 2: 36–49.
- Guliamov, Ia. G. 1957. *Istoriia orosheniia Khorezma s drevneishikh vremeni do nashikh dnei*. Tashkent: Izdatel'stvo Akademii nauk Uzbekskoi SSR.
- Ivanov, P. P. 1940. *Arkhiv Khivinskikh khanov XIX veka*. Leningrad: Gosudarstvennaia publichnaia biblioteka.
- Komae, R. 2001. "Kongurato Chō Muhammodo Raḥīm Hanno Seikenni tsuite—Firdaws al-iqbāl niyuru Kōsatsu (The Reign of Muhammad Rahim Khan in the Qongrat Dynasty)." *The Nairiku Ajiashi Kenkyu (Inner Asian Studies)* 16: 39–59. (in Japanese).
- Koshchanov, A. 1964. "K istorii irrigatsii v Khivinskom khanstve kontsa XIX–nachala XX veka." *Obshchestvennye nauki v Uzbekistane, 1964–1*: 57–60.
- Markov, G. E. 1961. *Ocherk istorii formirovaniia severnykh turkmen*. Moscow: Izdatel'stvo Moskovskogo universiteta.
- Morrison, A. 2008. *Russian Rule in Samarkand 1868–1910: A Comparison with British India*. Oxford: Oxford University Press.
- Pravilova, E. A. 2009. "River of Empire: Geopolitics, Irrigation, and the Amu-Darya in the Late XIXth Century." In *Le Turkestan russe: Une colonie comme les autres?*, edited by S. Gorshenina and S. Abashin, 254–287. Tachkent, Paris: IFÉAC.
- Pylev, A. I. 2005. *Politicheskoe polozhenie Bukharskogo emirata i Khivinskogo khanstva v 1917–1920 gg.: Vyor putei razvitiia*. St Petersburg: Peterburgskoe vostokovedenie.
- Shioya, A. 2006. "Hiva Hankoku niokeru Kongurato Chōno Seiritsu to Sayyid Ata Shinkō (The Role of the Descendants of Sayyid Ata in the Establishment of Qongrat Dynasty of the Khanate of Khiva)." In *Historical Studies on*

Değişim ve Hive Hanlığı: Yeni Bir Kanal ve Harezm Vahasında Etnik Çatışmanın Doğuşu, 1870- 1890/ Aysel Erdoğan

- Formation and Change of Muslim Communities in Central Asia, edited by T. Horikawa, 90–107. Kyoto. (in Japanese).
- Shioya, A. 2011. “Irrigation Policy of the Khanate of Khiva regarding the Lawzan Canal (1), 1830–1873.” *Area Studies Tsukuba* 32: 115–136.
- Shioya, A. 2013. “Who Should Manage the Water of the Amu Darya?: Controversy over Irrigation Concessions between Russia and Khiva, 1913–1914.” In *Explorations in the Social History of Modern and Colonial Central Asia (19th – Early 20th Century)*, edited by P. Sartori, 111–136. Leiden: Brill.
- Tashev, N. 2009. “Zanimal li Mukhammad-Yusuf Baiani dolzhnost’ divan-begi?.” *O‘zbekiston Tarixi* 2009–2: 14–25.
- Troitskaia, A. L. 1954. “Zemel’no-vodnaia politika Khivinskikh khanov 1850, 1857 gg. (Zagraditel’nye plotiny na protoke Amu-Dar’i).” *Sbornik Gosudarstvennoi publichnoi biblioteki imeni M. E. Saltykova-Shchedrina II*: 75–89.
- Tukhtametov, T. G. 1969. *Rossii i Khiva v kontse XIX–nachale XX veka: Pobeda Khorezmskoi narodnoi revoliutsii*. Moscow: Nauka.
- Zadykhina, K. L. 1952. “Uzbeki delty Amu-Dar’i.” In *Arkheologicheskie i etnograficheskie raboty Khorezmskoi ekspeditsii 1945–1948, Trudy Khorezmskoi arkheologo-etnograficheskoi ekspeditsii I*, edited by S. P. Tolstov and T. A. Zhdanko, 319–426. Moscow: Izdatel’stvo Akademii nauk SSSR.
- Zhukovskii, S. V. 1915. *Snosheniia Rossii s Bukharoi i Khivoi za poslednee trekhsotletie*. Petrograd.

ASIA MINAR STUDIES DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ

1. Asia Minor Studies Dergisi herhangi bir kuruma bağılı olmayan bağımsız, uluslararası hakemli bilimsel bir yayın organıdır. Her yıl Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda en az iki kez yayınlanan bir dergidir. Gerek görüldüğünde çeşitli konularda özel sayılar da yayınlanır. Dergide Tarih, Dil ve Edebiyat alanlarında bilimsel araştırmalara yer verilmektedir.
2. Yayın dili Türkiye Türkçesi olmakla birlikte, diğerk Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça yazılara da yer verilmektedir.
3. Dergide yayınlanacak eserlerin daha önce hiçbir yerde yayınlanmamış olması gerekir. Daha önce herhangi bir yerde yayınlandığı belirtilmediği ya da belirlenemediği için yayınlanan çalışmalar ile ilgili telif haklarına ilişkin doğabilecek hukuki sonuçlar tamamen yazarına aittir.
4. Dergiye gönderilecek yazılar ile birlikte web sayfasında yer alan Makale Başvuru Formu doldurulup gönderilecektir.
5. Gönderilen yazılar geri iade edilmeyecektir.
6. Yazının başlığının altında yazarın adı soyadı yer almalı, unvanı, görev yaptığı kurum ve kendisine ulaşılabilir e-posta adresi ise dipnotta verilmelidir.
7. Dergiye gönderilen bilimsel çalışmalar en az iki hakemin değerlendirilmesine sunulur.
8. Değerlendirmeye gönderilen çalışmalarda yazarın ve hakemlerin isimleri karşılıklı olarak gizli tutulur.
9. Yazar, hakemlerin veya kurulun belirttiği düzeltme önerilerini yerine getirmek zorundadır.
10. Yayın kurulu gönderilen makale üzerinde şekil yönünden her türlü değişiklik yapma hakkına sahiptir.
11. Yayınlanan yazıların içerikleriyle ilgili her türlü yasal sorumluluk, yazarına aittir.
12. Yayınlanan çalışmaların yayın hakkı dergiye aittir. Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
13. Yayınlanan yazılara telif ücreti ödenmez.
14. Hakemler tarafından yayınlanmaya değer bulunan ve son düzenlemeleri yapılarak yayın kuruluna teslim edilen makalelerin basım ücreti ve posta giderleri makale sahiplerinden alınır.

EDITORIAL POLICY

- 1.** Asia Minor Studies Journal is a publication of the international peer-reviewed scientific body ,regardless of any institution that is not connected to the magazine . In January and July of each year , it is published in a journal at least twice a year. When it is needed, private numbers are published on a variety of topics,too. All scientific researches in the field of social sciences and Humanities are given place.
- 2.** Publication language is Turkish of Turkey, other Turkish dialects, English and Russian papers will be included.
- 3.** Works published in the journal must be previously unpublished.Because of published elsewhere specified or determined previously published studies on the legal consequences that may arise regarding , the copyright belongs to the author completely.
- 4.** Manuscripts on the web page along with the completed Application Form will be sent to the Article
- 5.** Submitted articles will not be returned.
- 6.** The title of the article should be placed under the author's name and surname and title, institution, and its increasing access to his e-mail address should be given in the footnote .
- 7.** Evaluation of scientific studies submitted to the journal is presented at least two referees.
- 8.** The author and the names of arbitrators are kept confidential mutually in the evaluation studies .
- 9.** The author must fulfill the correction suggestions.which are stated arbitrator or board
- 10.** The editorial board has the right to make any changes in terms of the shape of the article
- 11.** Any legal responsibility regarding the content of published papers, belong to the authors
- 12.** Studies published in the journal publication rights reserved. Resources can be copied.
- 13.** Any royalties fee is not paid on published writings.
- 14.** printing and postage costs of Worth publishing arrangements made by the judges, and the last publication of articles submitted to the board belong to the owners of the article

ASIA MINAR STUDIES DERGİSİ

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Yayımlanan makalelerin uluslararası indekslere eklenmesinde sorun yaşanmaması için özet ve anahtar kelimeler gerekmektedir. Bu sebeple dergiye gönderilecek makalede mutlaka Türkçe-İngilizce özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır. Özetler 200 kelimeyi geçmemeli, Anahtar kelimeler kısmında en fazla 7 kelime kullanılmalıdır.
2. Makalelerin İngilizce başlığın, Türkçe başlığın altına küçük harflerle yazılarak eklenmelidir.

Yazılar, Microsoft Word programında yazılmalı ve sayfa yapıları aşağıdaki tablodaki gibi düzenlenmelidir:

Kağıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	5,5 cm
Alt Kenar Boşluk	4 cm
Sol Kenar Boşluk	4 cm
Sağ Kenar Boşluk	4 cm
Yazı Tipi	Times News Roman
Yazı Tipi Stili	Normal
Boyutu (normal metin)	10
Boyutu (dipnot metni)	9
Satır Aralığı	Tek (1)

3. Makale içerisindeki başlıkların her bir kelimesinin sadece ilk harfleri büyük yazılmalı, başka hiç bir biçimlendirmeye, yer verilmemelidir.
4. Gönderilecek bilimsel çalışmaların sayfa sayısı belge, kroki, harita ve benzeri malzemeler gibi eklerle birlikte en fazla 30 sayfa olacaktır.
5. Makalede en fazla 8 şekil ve/veya tablo verilmelidir. Şekil ve tablolar metin içerisinde mutlaka belirtilmelidir. Şekil ve tablo ebatları makale için belirtilen ölçüler dışına taşmamalıdır.
6. İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumunun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır.
7. Makalelerdeki dipnotlar, sadece APA (American Psychological Association) formatında hazırlanıp yani metin içerisinde verilmelidir.

ARTICLE WRITING RULES

1. Abstract and key words are needed in order to avoid problems about being included in the articles published in international indexes. For this reason, English-Turkish abstracts and key words must be taken place in the the article which will be sent to journal . Abstracts should not exceed 200 words, 7 words should be used as maximum in the part of key words.

2. The title of the articles in English, should be added below the title of articles in Turkish.

Manuscripts should be written in Microsoft Word, and page structure of the program shall be in the following table

Paper Size	A4 vertical
Top Margin	5,5 cm
Lower Margin	4 cm
Left Margin	4 cm
Right Margin	4 cm
Font	Times News Roman
Font Style	Normal (Standard)
Size (plain text)	10
Size (footnote text)	9
Line Spacing	Single (1)

3. Only the first letters of each word in the article titles must be great, no other formatting, should not be included.

4. Number of pages of scientific studies which will be sent , will have maximum of 30 pages, including attachments, such as the map and sketch and similar materials.

5. In article, up to eight shapes or tables must be given. Shapes and tables must be noted in the text . Figure and table size should not be out of the specified dimensions for the article.

6. Spelling and punctuation must be based on the Turkish Language Institution Speller. the exceptions of some specified situations enforcing the terms of article or topic.

7. Footnotes in the article should be given APA((American Psychological Association) format.

METİN İÇİNDE ATIF YAPMA (APA)

- ✓ Metin içinde kaynaklara atıf yapılırken yazarın/yazarların soyad(lar)ı, ilgili yayının basım yılı ve sayfa numarası kullanılır. Yazarın soyadı ile eserin basım yılı arasına virgül (,) sonra iki nokta konularak sayfa numarası yazılır.

Örnek: Bu beklentilerinin ilk ve en önemlisi devlet ve kamu faaliyetlerinin devamlılığını sağlamak amacıyla halkından vergi almasıydı (Küçük, 2007: 26).

- ✓ Yazar sayısı 3 ile 5 arasında ise ilk atıfta, yazar soyadları eserdeki sıraya göre verilir. Aynı esere daha sonra yapılacak atıflarda ise sadece ilk yazarın soyadı yazılır ve Türkçe yazılarda “vd.”; İngilizce yazılarda “et al.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Bu şekilde ihracattan doğabilecek halkın temel gereksiniminde kullandığı malların darlığın önüne geçmek istemiştir (Savrul, Özel ve Kılıç, 2013).

- ✓ 5’ten fazla yazarlı eserlere ilk atıftan itibaren ilk yazarın soyadı ile birlikte, Türkçe yazılarda “ve diğer.”; İngilizce yazılarda “et al.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Bununla birlikte ithalatı mümkün en az seviyeye çekerek yerli üreticisini dış rekabetten korumak amacıyla ticaret politikaları uygulanmaktaydı(Kulak vd, 2013: 57).

- ✓ Aynı bilgi için birden fazla esere atıfta bulunuluyor ise kaynaklar cümle sonunda parantez içinde, aralarına noktalı virgül konularak, kronolojik sıralama ile verilmelidir.

Örnek: Antep Osmanlı idaresine girdikten sonra gerek fiziki gerekse nüfus bakımından bir gelişim sürecine girdi (Özdeğer, 1996: 468-469; Akis, 2002:4-5).

- ✓ Bir yazarın aynı yıla ait iki ayrı eserine atıf yapılıyorsa bu yayınların yıllarına bir harf eklenir.

Örnek: (Yıldırım, 2010a) ,(Yıldırım, 2010b)

- ✓ Atıf yapılan eser bir kurum adına hazırlanmışsa ilk atıfta, kurumun açık adı, yanında kısaltması, basım yılı ve sayfa numarası verilir. Daha sonraki atıflarda kurumun açık adı değil sadece kısaltması kullanılır.

Örnek: (Türk Tarih Kurumu, [TTK], 1998) , (TTK, 1998)

- ✓ Arşiv belgelerine yapılacak atıflarda belgenin veya defterin ilgili fon ve numaralı ile kısaltılarak verilmeli. Kaynakça kısmında ise bu kısaltmaların açıklımları parantez içinde yazılmalı.

Örnek: Önce Özi Kalesine oradan da Bender tarafına geçerek Osmanlı Devleti’ne iltica etti (BOA, İ.E. H. DN: 15/1458). Kaynakçada ise BOA, İ.E. H. DN: 15/1458 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnül Emin, Dosya No).

Ekler: Araştırmanın anlaşılır olmasında önemli bir işleve sahip olan ölçek, belge, resim vb. ek olarak verilebilir. Ekler, Ek-1, Ek- 2, şeklinde numaralandırılmalıdır.

KAYNAKÇANIN HAZIRLANMASI

KAYNAKÇA başlığı altında, önce arşiv belgeleri yazılmalıdır. Daha sonra atıfta bulunulan kaynaklar soyadına göre küçük harflerle yazılarak sıralanmalıdır.

Arşiv Belgeleri:

BOA, A.DVN. DVE. D.83/1. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Rusya Ahidname Defteri)

BOA, İ.E. DN: 15/1458 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İbnül Emin, Dosya No).

Kitap:

Özkaya Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Ankara: TTK.

Tabakoğlu, A. (2003). *Türk İktisat Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

Çok Yazarlı Kitap:

Özkılıç, Ahmet-Ali Çoşkun vd. (2000). *373 Numaralı Ayntab Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (950/154)*. Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Çeviri Kitabı:

Bloom, B. J. (1998). İnsan nitelikleri ve okulda öğrenme. (Çev.: Durmuş Ali Özçelik). İstanbul: MEB Yayınevi.

Kurum Yazarlı Kitap:

Türk Dil Kurumu. (1988). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.

Editörlü Kitap:

Kütükoğlu, M. S. (1999). Osmanlı İktisadi Yapısı. *Osmanlı Devleti Tarihi*, C. 2, Editör: E. İhsanoğlu, İstanbul: Feza Yayıncılık.

Makale:

İnalçık, H. (1994). Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi. *Belleten*, VIII/30, s. 185–229, Ankara.

Ansiklopedi Maddesi:

Sahillioğlu, H. (1991). "Avarız", *DİA*, Cilt: 4, s.108-109, İstanbul.

Darkot, B. (1997). "Ayıntab", *İA*, MEB, Cilt: 2, s.64-67, Eskişehir.

Kongre Bildirisi:

Aksın, A. (2002). Osmanlı-Rus Ticari Münasebetleri (1787-1830). *Türk Tarih Kongresi*, 9-13 Eylül, s.1027-1042, Ankara.

Tez:

Fidan, M. (2002). *XIX. Yüzyılda Osmanlı-Rusya Ticari Münasebetleri*. (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun: 19 Mayıs Üniversitesi.

Elektronik Kaynak:

http://tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_Paşa(10.07.2012)